

BCECBIT
BCECBIT

11
1975

BCECBIT
BCECBIT
BCECBIT
BCECBIT
BCECBIT

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1975-11

(563)

ЛИСТОПАД

**Журнал
засновано
1925 року**

ВСЕСВІТ

**ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ**

Видавництво «Радянський письменник»

Київ

З М І С Т

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

ЮГОСЛАВСЬКА НОВЕЛА	
БОРИС ВИШИНСЬКИЙ. Побачення під липою.	3
АНТОНІЄ ІСАКОВИЧ. Двоє.	7
ЦИРІЛ КОСМАЧ. Смерть безневинного велетня.	16
МИРОСЛАВ КРЛЕЖА. Вітри над провінційним містечком.	50
МИХАЙЛО ЛАЛИЧ. Пустошня земля.	58
РАДОСЛАВ ПАЙКОВИЧ. «Мис Доброї Надії».	65
ІВАН ПОТРЧ. Комісарна.	77
МЕША СЕЛИМОВИЧ. Дикі коні.	85
БРАНКО ЧОПИЧ. Преображення Гармаше Міле.	90
СЛАВКО ЯНЕВСЬКИЙ. У гірському млині. (Переклад з сербськохорватської словенської, македонської, хорватськосербської А. Лисенка, В. Гримича, Ю. Чикирисова, І. Ющука, В. Лірниченка.)	97
ЕДГАР ЛІ МАСТЕРС. З «Антології Спун-Рівер». Поезії. (Переклад з англійської В. Моляка.)	102
ЗДЕНЕК ПЛУГАРЖ. Скляна дама. Роман. (Переклад з чеської О. Микитенка.)	111
П'ЄР ДЕ РОНСАР. Поезії.	174
ЖОАШЕН ДЮ БЕЛЛЕ. Поезії. (Переклад з французької Ф. Скляра, В. Мисика.)	181
ЄВГЕН ПАЩЕНКО. Партийна критика Югославії в ідеологічній боротьбі.	189
ТОДОР ДУТИНА. Героїчний епос народів Югославії.	195
НАДІЯ НЕПОРОЖНЯ. Чорногорський цикл Михайла Лалича.	198
ВАДИМ СКУРАТОВСЬКИЙ. Томас Манн.	200
ОЛЕКСАНДР КУЗЬМЕНКО. Джордже Андреевич-Кун — митець-революціонер.	48
«Тут я, кольоровий і живий». Іван Мештрович.	64 210
ОЛЕКСАНДРИНА ЧЕРНОВА. Нові українські переклади М. Емінеску. (М. Емінеску. Поезії. Київ, «Дніпро», 1974.)	208
ЄВГЕН ПАЩЕНКО. Друзі українського слова.	216
В ім'я свободи і незалежності. Поступ Белграда.	220 224
ЄВГЕН МЕЛЬНИЧЕНКО. Югославія — країна туризму.	227
Місто, яке тричі вмирало.	230
Літературно-мистецька хроніка.	232
Танці молоді.	237
Веселі сторінки. Югославська каринатура.	238

ІЗ СКАРБНИЦІ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЖИТТЯ І СЛОВО

ШЛЯХИ МИСТЕЦТВ

СЕРЕД КНИЖОК І ЖУРНАЛІВ

УКРАЇНА І СВІТ

ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ»

БОРИС ВИШИНСЬКИЙ

Борис Вишинський нар. 1929 р. в м. Скоп'є (Македонія), закінчив Белградський університет, працює головним редактором журналу «Культурен живот» та альманаху, що видається англійською мовою, — «Macedonian review». Автор романів «Тіні і спрага», «Веселка», драми «Дівчина».

ПОБАЧЕННЯ ПІД ЛИПОЮ

Марія була тиха й лагідна п'ятдесятирічна жінка з виснаженим жовтим, сухим обличчям. У ній мовби змішалися невимовна туга з безнадійною втомою. Usta її завжди щось шепотіли. То були трепетні слова, їх вона скаже своєму Драгану о шостій годині вечора. У цей час він мав виринути з імистої далини надвечір'я й з'явитися перед нею.

Ця колись вродлива жінка була вперта й настирлива у своєму чеканні, яке не мало ні початку, ні кінця. Вона була ніби втіленням надії, чекала свого нареченого, переконана в неминучості зустрічі, вся виповнена внутрішнім неспокоєм.

Звичайно о шостій годині, може, на кілька хвилин раніше, навіть не глянувши на годинник, вона рішучим кроком простувала до залізної хвіртки. Виходила вона із своєї приземкуватої хати трохи нервуючи, немовби вже запізнювалася. А проте неквапливо зачиняла за собою двері, йшла спокійна, зосереджена, горда. На ній був темний, вже вилянялий костюм застарілого, давнього крою. Під пахвою тримала велику чорну сумку. Черевики старенькі, але цілі, невизначеного кольору. Все це для неї не мало значення. Вона знала, була переконана, що вбрання її нітрохи не застаріло, а вона сама ще й зовсім молода, бо час для неї та її почуттів застиг і став непорушний.

Вийшовши на вулицю, вона пильно вдивлялася в далину, не помічаючи нікого навколо себе, бо в глибині довгої алеї шукала тільки свого Драгана. В її карих очах, немовби трохи притьмянілих, з'являвся радісний полиск.

Вулицею вона намагалася йти спокійно, щоб приховати від Драгана свою нетерплячість.

В затінку великої старої липи було їхнє місце, таке любе їй. З невимовним хвилюванням вона наближалась до дерева, сподіваючись, що

він уже тут. Якийсь час стояла на тротуарі, збентежена й збуджена, дивлячись уздовж вулиці, на якій мав з'явитися її Драган.

Майже щовечора, виходячи з хати, вона тішила себе надією, що зустрінеється з ним. Кожного разу Марія вважала, що сьогодні четвер, і, коли чекала, навіть коли готувалася вдома до побачення, вона і на мить не мала сумніву, що саме сьогодні той день, коли вони перед обідом гуляли в парку, а потім розійшлися, умовившись зустрітися о шостій вечора.

Та домовленість і гарячий потиск рук лишилися для неї як останнє зітхання, як останній дотик до неї її Драгана.

Марія не пам'ятала, що тоді, в далекому минулому, коли він провів її до цієї залізної хвіртки, з якої вона щойно вийшла, десь опівдні в небі з'явилося багато блискучих сріблястих літаків. І враз сонце затмарилося від куряви і ядуchoго диму, в Скоп'є нестерпно важко стало дихати.

Вже не пам'ятала вона й про те, як трохи пізніше у хмарах густого пилу, під розпачливі зойки людей, вона цілувала чиєсь холодне бліде обличчя з погаслими очима. Вона безтямно цілувала й цілувала обличчя, що досі сповнювало любов'ю все її життя. Та після тих несамоовитих поцілунків мовби сталося диво. Сталося щось таке, чого й сама вона не могла пояснити.

Марія нараз рвучко відштовхнула від себе неживе тіло, те щойно ціловане обличчя, гидливо витерла губи з налиплою на них дрібною штукатуркою, і якимсь диким, неприродним голосом закричала:

— Що це я, збожеволіла? Господи, цілую незнайомого, мертвого чоловіка! А де ж Драган? Знайдіть мені Драгана! Як я могла обнімати цього незнайомого? Справді, він чимось схожий на Драгана, але... це ж не він! Я певна, що Драган простить мені цю помилку...

Відтоді спогади, які для неї були сьогодніням, зосередилися тільки на зустрічі опівдні, коли Драган прийшов до неї і, весь ніби осяяний, щасливий, сказав їй:

— Люба, ти така гарна в оціх синій сукні! І зачіску змінила, таку я тебе вперше бачу...

— О, знову налаштував свій апарат! — сказала вона й захопано глянула на нього. — Навіщо ти мене так часто фотографуєш?

— У твоєму обличчі завжди є щось нове. А сьогодні ти особливо гарна.

Вони пішли, щасливі, спершу до парку, потім у кафе, де часто сиділи разом.

— Останні фотознімки ще не приніс, — сказала Марія, коли вони увійшли в парк. — Усе фотографуєш, фотографуєш, а зніmkів не показуєш...

— За кілька днів будуть готові, — відповів Драган. — Я змонтую з них цілий фільм. Ти матимеш знімки від найкращого фотографа в світі... Оця маленька скринька все більше стає сенсом мого життя.

— Так, саме вона, — удаючи ображену, мовила Марія.

— Ні, і ти, люба, — Драган нахилився й поцілував її. — Ти ще навіть більше.

Безмежно щаслива, вона простягла йому гарячу руку.

— Мабуть, ця моя сукня не дуже підходить для твоїх зніmkів?

— А мені здається, що для моїх фотозніmkів зовсім і не важить, яка на тобі сукня.

Марія ніби розсердилась на нього, та очі зраджували її.

— Чого ти глузуєш з мене?

— І зовсім не глузую! Ти в мене найкраща модель, яку я мав. Пам'ятаєш сукню, в якій ти взагалі не хотіла зніматись? А які гарні вийшли фотографії!

— То день був ясний і чистий.

— Ні, то — твоє обличчя, очі, волосся, чоло... Ясні і чисті. А отого й зовсім ще непомітно, — сказав Драган.

— Ще рано, — відповіла Марія, приклавши руку до лона. — Ось по-вінчаємося наступного тижня, а тоді вже й чекатимемо. Ще місяців шість...

— А чи не забагато? Хай трохи згодом ми зробимо знімок з таким написом: «Чекання». Я бачив вагітну жінку на репродукції Бранка. Та молода жінка справила на мене велике враження. А ти будеш ще краща.

— Не захоплюйся, любий. Я не така.

— Правда, правда, я тебе увічною тою фотокарткою. Вже уявляю, яка ти будеш прекрасна. Майбутня мати, вся в чеканні...

Вони зайшли в ресторан, який поки що був майже порожній, сіли за крайнім столиком.

— Інколи, любий, я думаю, чи не сміятимуться з нас, що ми були такі нетерплячі, — сказала Марія якимсь дивним голосом.

— А хіба хтось лічитиме місяці?

— Та чи мало ж усяких?.. Он уже й зараз люди позирають на мій живіт...

— Хай позирають, що з того? Наступного тижня ти перейдеш до мене, а я чекатиму дня, коли зроблю з тебе фотознімок, який потім обійде весь світ.

— Мама каже, — мовила згодом Марія, — що коли б вона була на моєму місці, то так би не вчинила. А потім трохи подумала й додала: «Але й так непогано, коли все добре скінчиться».

— То байдуже, що думають інші. Аби ти була зі мною.

Вона вхопила його за руку.

— Ти завжди такий самовпевнений!

— Якщо хочеш досягти чогось, будь самовпевнений, руйнуй уявні і справжні перепони перед собою.

— Ти так пишаєшся собою, що я іноді аж боюся тебе, — стримано мовила Марія, а потім додала, ніби злякавшись власних слів: — Не сердься, любий, що я кажу таке. Ти ж знаєш, як я люблю тебе. А це я кажу тільки тому, що хочу бачити тебе трошки врівноваженішим... Десь глибоко в собі я відчуваю, що з тобою буду щаслива. Без тебе все навколо здається мені байдужим і осоружним.

— Це ми обоє відчуваємо, — сказав Драган. — Тепер було б добре, коли б ти трохи підвела голову... А втім, хай буде похилена. Цей знімок зватиметься «Самотня дівчина».

— Не хочу такої пози!

— Ну, тоді підними голову! Думай про наше щастя. Твоє обличчя стає таким натхненним. Цей знімок я назву: «Ніжність».

Драган відійшов на кілька кроків, подивився у видошукач, а вона стояла з задумливою усмішкою на устах...

«Думай про наше щастя...» Ці слова вона завжди повторювала в думці. І зараз, поки нетерпляче прогулювалась по тротуару, вона все

дивувалася, що його нема. «Думай про наше щастя»,— наче відлунювало в ній.

Нараз їй здалося, що вона чує його кроки. Мерщій обернулась, але то був не він — якийсь перехожий.

«А мусив же прийти,— шепотіла вона.— Навіщо він примушує мене чекати, коли вже міг би прийти? Він має з'явитись он звідти. Що йому перешкодило? Хіба піти до нього? Справді, так буде краще».

Неспокійна і збуджена, вона вийшла з-під липи, і якась мовчазна тінь безшумно рушила слідом за нею.

На тому місці, де колись стояла Драганова хата, височів новий триповерховий будинок. Але якимось шостим чуттям Марія вгадує, що саме тут має бути його домівка. Вона не помічає високої будівлі, а бачить низенький будиночок з штахетником і квітами у дворі. Поміж квітів ходить Драганів батько й поливає грядку. Вона запитує, чи вдома Драган, і батько відповідає, що той щойно вийшов.

— Заходь, Маріє, — каже він. — Чого ти така смутна?

— Зараз не можу, — відповідає вона. — Мушу негайно побачитися з Драганом, та от не знаю, де він.... Завтра неодмінно прийду. До побачення, — гукає вона на прощання, вся осяяна радістю.

Вона не помічає, що тінь позаду трохи відстала. Марія швидко повертається до місця умовленої зустрічі, гадаючи, що за цей час він уже прийшов. Але там все ще немає нікого.

Збентежена й трохи сердита, вона запитує себе, що могло перешкодити йому. Це вперше він не прийшов на побачення. Де б не був, а мусив прийти. Шепіт її голоснішає. І в цю мить тінь стає перед нею. Марія знає, що то її стара мовчазна мати, засмучена й збентежена, як і вона сама, тим довгим нестерпним чеканням.

— Мамо, чому його досі немає? — запитує Марія стиха, з лагідним докором.

— Загорнися, доню, вже холодно. Ти ж сьогодні весь вечір на нього чекала. Десь забарився. Пізніше, може, прийде до нас.

— Я хочу сказати йому, що в нас буде син. Я дуже вірю в це. Не знаю чому, а по обіді тільки й думала про дитину.

Мати сумно дивилася на неї.

— Іншим разом, коли побачиш, скажеш йому про це. І я багато думаю про нашого внука, — сказала вона, як говорила щоразу протягом довгого, довгого часу, коли Марія не чула й не бачила нічого: ні теплих літніх вечорів, ні білини й холоду зимових ночей, ні сухого перешіптування листя, ні запаморочливих весняних пахошів.

Їй здавалося, що минув лише полудень. Тому вона о шостій вечора, радісна й окрилена, виходила з хати, уявляючи собі, як Драган, коли вона вже стане матір'ю, зробить фотознімок, який обійде весь світ.

О шостій годині вечора Марія не хоче знати ні про що інше, крім побачення на розі під великою старою липою.

*З македонської переклав
Андрій ЛИСЕНКО*

АНТОНІЄ ІСАКОВИЧ

Антоніє Ісакович нар. 1923 р. в м. Белграді (Сербія), учасник Народно-визвольної боротьби, займався громадсько-політичною діяльністю, працював на видавничій роботі. Написав ряд сценаріїв, в тому числі сценарій до кінофільму «Олеко Дундич», автор багатьох збірок оповідань, присвячених темі Народно-визвольної боротьби.

Д В О Є

Спочатку вона побачила його розідране коліно. Він ще дужче зігнувся, випнувши схожу на дзьоб губу. Вони довго мовчали. Раптом їй здалося, що він опустив руку, прикриваючи голе коліно. Це був цілком жіночий жест. Тоді вона повернулася всім тілом до круглого отвору і якийсь час сиділа непорушно.

Чорна балка розділяла отвір навпіл, небо з обох боків було зовсім чисте. Якесь світла комаха виписувала в повітрі білі кола.

Дівчина підвела голову, згадала, що побачила на його коліні червону смугу крові. Одразу подумала, що це, можливо, спав йому на коліно кінчик ременя. Але чому він червоний? Її кинуло в жар, і вона заходила-ся повторювати про себе:

«Ремінь». — І прикусила губу.

«Ремінь». — Небо було так само чисте.

«Ремінь». — Балка наче трохи похитнулася.

Вона дедалі швидше ворушила губами, лічила ці порухи, впевнена, що цим зарадить біди. Рвучко обернулася до юнака.

— Я повторила двадцять сім разів.

Він знову лише випнув верхню губу, ліва рука спиралася на стіну, правиця так само сором'язливо затуляла коліно. Він був, як і раніше, непорушний і мовчазний, мов оця вкопана в землю балка. Дівчина ображено відвернула обличчя до отвору, хлопцева рука знов нагадала їй про червону смугу, і вона ніби відчула на собі ту подряпину, що — вона вже була впевнена — була на його коліні. Їй стало моторошно, і вона навівшись сплюнула. Згодом подивилася на свій рукав: він був розідраний. Глянула на подертий лікоть, їй здалося, що шкіра в цьому місці побілішала й стала лускатою, як шия обсмаленого індика. Вона знала: перше почуття страху минуло, відчула голод, і це лютило її. Потім торкнулася жовтої тканини сорочки, ніби випробувала її на міцність. Пригадалися парашути союзників, сірі мішки, англійські сорочки, чорні бляша-

ні ящики, простягнуті до цих речей руки, напружені, наче стропи парашута. Якийсь партизан незграбно виймав із великої бляшанки сир. Сир був такого ж кольору, як її комбінезон. Вона тамувала в собі сором, намагалася не думати про їжу, поки відкрили консерви і боець засунув руку в бляшанку. Хтось її гукав, а вона бігла і ніби чула, як боець у неї за спиною облизує пальці. Потім вона побачила, що на чорній шкірі черевиків залишився легенький слід крові.

Їй було холодно, вона обернулася до юнака і знову побачила його коліно, затиснуте пальцями. Хотілося вискочити на повітря, вилізти з печери. Але вона знала, що це неможливо. І раптом відчула в собі якусь дивну силу, що йшла від непорушності тієї хлопцевої руки на коліні. Це її збентежило, їй здалося, наче його пальці сором'язливо поворухнулися. Тоді вона перевела погляд на балку, яка стирчала попереду, розділяючи світанок на дві нерівні частини. І одразу ж збагнула, що ця балка є орієнтиром, який допоможе переслідувачам знайти їх у печері. Серце її калатало, вона подивилася на годинник і здивувалася: була рівно сьома година ранку.

Юнак забрав руку з коліна; на долоні темніла засохла кров. Потім знову стиснув холодне коліно. Тепер воно свербіло. Він і досі тремтів, не бажаючи признатися собі, що це з переляку. Думав, що то він тремтить від холоду. Йому довелося бігти попереду, оскільки він був прудкіший за дівчину, й таким чином показував їй дорогу. Щоправда, це не він знайшов цю діру — дівчина сама гукнула його. Хай йому грець, саме тоді він спіткнувся, холоша штанів тріснула і з неї випорснуло коліно, мов суха кістка. Ось як усе це сталося.

Він знову обхопив коліно — треба його якось прикрити. Рана як ножова... Вчора увечері селянка краjala великим ножем хліб і розповідала про свого сина, який пішов у партизани. Ніж... Хто його вигадав? Юнак прицмокнув губами, ковтнув води. Між камінням він знайшов дощову воду. Трохи згодом його стало нудити від запаху затхлої води.

Білий камінець скотився з чорної балки й застиг, зачепившись за широкий сучок. Цей сучок нагадував дівчині примружене око. Вона тільки тепер помітила, що дерев'яні очі сучків уздовж балки утворюють мозолястий ланцюг, жорсткий і гострий, і відчула в тілі якесь заціпеніння. Хотілося отак затерпнути назавжди. З цього стану її вивів камінчик, що раптом зірвався з балки і впав перед нею. І одразу вгорі почувлися важкі кроки й над отвором зависли жовті струмочки піску. Струмочки урвалися, залишивши на дереві золотаві сліди. Дівчина схопила камінь, стисла його в руці. Почула за спиною шепіт юнака: «Наближаються». «Наближаються», — повторила вона й помітила, що кроки знову перетворилися в піщані струмки. Перед входом у печеру стало частіше падати каміння, струмки піску вичерпалися, не чути було й кроків. Застиглим поглядом дивилась дівчина в дерев'яні очі сучків, запорошені піском.

Знов запанувала тиша. Дівчина знала, що юнак і досі тримає руку на коліні. Хотіла йому щось сказати, але кроки залунали тепер вниз, під печерою. Хтось довго хлюпався у воді, потім м'яко зашурхотіло — мабуть, там ступали по піску. Нарешті все затихло. Певно, невідомий зупинився, чогось чи когось чекаючи. Та ось знову почувлися кроки — і голоси.

— Вони десь тут.
— Мають бути тут.
«Так, ми тут», — подумала вона.
— У мене мокрі штани, розпалімо багаття.
— Вони можуть почути нас.
— Спечемо кукурудзу, нехай хтось піде нарве качанів. Ми свою справу зробили, тепер треба чекати, якщо вони десь недалеко, ми їх застукаємо.

— Як вони швидко бігли!
— Рятували свою шкуру!
Він ніби радів з цього, так принаймні здалося дівчині.
— Ти бачив жінку?

Вона здригнулася.

— Бігла слідом за ним. Така довговолоса.

«Я не зачесалася».

— Буде за що вхопити. Я прив'яжу її до дерева.

— Помовч!

— Навколо самі скелі. Вони не могли пройти крізь скелі.

«Чи пройдемо?»

— Тож я й кажу, що мають бути десь тут.

— Наші вгорі прочісують ліс. До вечора знайдуть.

— Отакої, це тобі не сливняк.

— Чого ж ти їх прогавив?

— Я спіткнувся.

— Ти геть мокрий, тому й хочеш розкласти багаття.

— Головне, що вони бігли вздовж цього струмка.

— То комаха може сховатися між камінням, а вони ж люди.

«Так, ми люди».

— А якщо вони вже продерлися крізь скелі?

— Я в це не вірю, Матросе, вони десь тут. Нам треба тільки чекати. Тож я і пропоную розкласти вогнище. Будемо собі сидіти, пекти кукурудзу й ловити їх на качани.

Юнак чув, як там засміялися. І слова, які він щойно почув, заспокоїли його. Він повільно зняв з коліна руку, але відчув холод і знову прикрив коліно. Коли б мав шапку, натягнув би її на коліно. Він знайшов у кишені крихітки тютюну, пожував їх. Знав, що в нього жовта слина, відчував гіркоту тютюну, що прилипав до теплих губ. В роті засвербіло. Юнак тихенько кашлянув, але тепер уже свербіло все тіло, особливо на шиї й на тім'ї. Став думати про тих людей, що внизу, біля вогнища, вгадувати, у кого з них є ніж. Знав, що всі вони з ножами, кованими ножами, ручки яких прикрашені жовтими й білими цяточками. Він теж купував на ярмарках такі ножі, казали, що ковалі роблять їх з осколків рейок. Але вузькі, заточені, мов шаблі, білі леза лякали його. Він заплющив очі, щоб не бачити світла, яке вузькою смужкою висіло в печері. Воно дратувало його, засліплювало, він хотів затулитися від нього долонями. Та одразу ж збагнув, що це не допоможе, — в нього маленькі й надто тендітні як для чоловіка долоні, його руки не звикли до фізичної праці, найважче, що він тримав у руках протягом останнього року — це пістолет державного зразка. Обмацав кишені: маленького чорного пістолета не було. Коли б він мав його зараз! Так раптово довелося тікати. Сховавшись у цю кам'яну діру, він одразу ж подумав, чому вони не обминули тої хати, а так довірливо ввійшли у двері. Пробираючись

у ранніх сутінках садком до хати, він бачив три вікна й дивувався, чому одне з них не заграшоване. Хотів запитати про це селянку, та побачив оцю дівчину, яка мила ноги біля вогню. Довго дивився на дерев'яний цебер і каламутну воду в ньому. Дівчина якийсь час стояла непорушно, потім обернулася й вийняла ногу з води. Нога стояла на краєчку цебра і краплинки стікали з пальців і п'ятки. Селянка подала дівчині розідраний мішок, і та квапливо витерла ним ноги. Потім довго гріла біля вогню круглі коліна. Юнак трохи зніяковів, селянка помітила це, а йому найбільш прикро було за свої коліна — він знав, що вони брудні. Він дивився у вікно, в оте заграшоване вікно, почував себе втомленим, металеві грати гнітили його. Чому одне вікно не заграшоване? Може, селянинові не вистачило грошей, десь розтринькав їх. А може, хазяїн раптово помер. Юнак ніколи не розпитував селянку про її чоловіка. Але одне вікно таки не було заграшоване. Грати на вікні приємно освіжають голову, якщо притулитися чолом до металу.

Юнак похилив голову на камінь, його увагу знов привернула розмова тих людей, що були там, біля вогнища.

— Твій качан згорів.

— Нехай, я люблю горілий запах.

— Йоцо, розповідай, чого ж ти? Обіцяв же...

Юнакові здалося, наче той Йоцо заперечує, потім долинув спокійний хрипкий голос. Ішлося про ніж. Хлопець уявив собі, як Йоцо витяг ніж і показує його тим, що сидять навколо багаття. Голос доводив, що людська шия дуже м'яка. Потім назвали цифру — сімдесят три. Довжина — сімдесят три метри. Юнак уявив собі дорогу, короткий білий шлях, що впирається у скелю, і на бляшаній табличці напис «73». Це — тупик. Білі цифри на чорній дошці, і трійка трохи відсунута од сімки. Трійка уявлялась юнакові округлою, і він чомусь засоромився. А хрипкий голос знову повторив: «сімдесят три». Люди біля вогнища голосно зітхали. «Шаруділа кров. Отак собі шаруділа, наче папір, коли жмакаєш його... Я завжди цілую ніж, повертаючи лезом до сонця». Мабуть, хтось запитав Йоца, навіщо це. Він довго пояснював, а юнака знову кинуло у дрож, і він далі не все чув. Йоцо розповідав про білу крицю, що блискає у вічі, й зіниці від цього кришаться й костяніють; білизна ножа, сонця й шиї зливаються воедино, і коли на цій білизні проступає червоність, Йоцові очі теплішають, і він витирає ніж об траву. Йоцо говорив дедалі тихіше, і юнак уже не міг нічого розібрати. Він відчув запах гнилого дерева, що поросло сухим лишаєм і грибами. Запах диму від вогнища видавався йому кислуватим і гірким — то через оті маленькі грибки, яких не було видно, але він завжди бачив їх на вологих стовбурах: сірі отруйні гриби. Дим з вогнища проникав у печеру, липнув до стін. Здавалося, цей отруйний дим здавлює горло, усьплює, заповзає в тріщини скелі, ховаючись на її шорсткій поверхні. Спина хлопцеві свербіла, і він щосили притиснувся до каменю. Безліч кам'яних голок немовби пронизали піджак і встромилися в шкіру. Тіло розчинялося, дрібнілося, перетворювалось у піт, який цементував дірки й тріщини в скелі. Аж ось хлопець ударився головою об щось тверде, розплющив очі, побачив в отворі світло, і це примусило його сісти нормально.

Тиша завжди лякала її, здавалося, що вона огортає тіло й може задушити. М'яка й липка тиша. Ті, внизу, замовкли, юнак у неї за спиною не подавав голосу, не було чути навіть його дихання. Тоді дівчина поду-

мала: а чому б їм не поговорити вдвох? Тихенько, зовсім неголосно. Вчора увечері хлопець так само мовчав, вона сказала йому, куди він має її одвести, він лише кивнув головою, ні про що не розпитав, не поцікавився навіть, звідки вона йде. Може, це так заведено у конспіраторів?

Дівчина вже наважилась заговорити першою, але в цю мить хтось унизу голосно проказав:

— Матросе, у тебе вже висохли штани?

— Ні, але скоро.

— Певно, якійсь бабі сняться ці штани...

— Та не чіпляйся до нього. Матрос — гарний хлопець. До речі, де ти був матросом?

— Звідки ти взяв, що я був матросом?

— А чому ж тебе так прозвали?

— Через те, що я носив матроську сорочку.

«Чому вони не вгамуються? Помовчали б». Юнак ззаду нахилився до дівчини й слухав.

— От упіймати б ту дівчину...

— Чому це за ними йдуть жінки?

— Вони йдуть і за нами.

— Рідко, і це зовсім не те.

— Я завжди казав, що в них усе інакше.

— Ми неосвічені.

— Що ти маєш на увазі?

— Просто кажу.

— Не набридай! А ну, Матросе, збреши що-небудь.

— Давай, Матросе, в тебе було багато жінок.

Дівчина присунулась до балки й почула, що до війни Матрос був теслею. На руці в нього витатуйований яструб. «Узимку не видно мого яструба». Їй здалося, що він проказав це аж надто гордо. «Покажи». Матрос засукав рукав — так їй подумалось — і хтось задоволено зауважив: «Гарна робота». Матрос між іншим похвалився і своїми мексиканськими бакенбардами, кажучи, що вони пасують до його татуїровки. Він побачив такі у якогось студента в поїзді і відпустив і собі. Дівчині було нецікаво слухати розмову про бакенбарди, і вона ще глибше втягла голову в плечі. Мова зайшла про бетонну терасу й дочку торговця, яка розвішувала на тій терасі білизну. Дівчина спробувала уявити собі цю картину. Матрос з насолодою розповідав про те, як дочка торговця стала навшпиньки, щоб дотягтися до мотузки, з капців визирнули її п'ятки, а ноги під сукнею високо оголилися. «В неї були білі повні коліна». Хтось біля вогнища присвиснув і клацнув пальцями.

Матрос хвалився, що в нього були красиві, мускулясті руки, і дочка торговця мусила це помітити. Він робив їй знаки, промовисті знаки. А вона лише походжала біля білизни, бризкаючи сміхом, наче водою з миски. Дівчина була на виданні. Чому її не брали заміж? На подвір'ї лежали величезні діжки. Порожні сухі діжки, такі великі, як оця печера. Дочка торговця не хотіла й дивитися на Матроса. А він навмисне завжди приходив після обіду стругати дошки. Одного разу він зняв з себе матроську сорочку. Фіранка на вікні заворушилась, отже, дівчина стежила за ним, — вів далі Матрос. «Мені забракло повітря... Я задихався».

Дівчина в печері уявила собі Матроса, як він стоїть над завальним столом, трохи зігнувшись, без сорочки. А Матрос провадив далі: він стругав дошки, а дочка торговця вже не бризкала сміхом, наче водою з

миски, а стежила за кожним його рухом блискучими очима. Матрос хотів помилюватися з дочкою торговця саме у великій діжці, що сохла на брукованому підвір'ї. «Саме в діжці», — повторив Матрос. «А потім, що було потім?» — загули голоси. «Нічого особливого» — відповів Матрос, і дівчина в печері витерла долонею чоло. Вона більш нічого не чула, Матрос проказав щось зовсім тихо, й чоловіки біля вогнища голосно загомоніли.

Юнак простяг руку до дівчини, але його зупинили її очі, осяяні й перелякані водночас. Чоловіки внизу знову завели розмову.

— Ті двоє — партизанські кур'єри?

— Звичайно.

— Дивно: жінка — кур'єр.

— Для такої справи жінка — найкраще. Жінка — це жінка, хто на неї подумає? Коли б я був підпальником, призначав би кур'єрами тільки бабів.

— Вони надто забарні.

— Не кажи. Їздить собі з міста до міста, ще й посадить на коліна онука, візьме з собою кошик. Такий кошик, що не кожний підніме. Звідки знати, що вона — партизанський кур'єр?

— Ця, певно, неабияка птиця.

— Ви обшукали хату?

— Після нас ще залишився Мита-гармоніст.

— Люблю гармошку. Шкода, що він не з нами... Музика грає, а ти кружляєш із жінкою...

— Добре, коли є жінка.

— До біса, я прийшов із війська, а вона вишиває червоний прапор...

— Матросе, а як звали ту твою дівчину?

— Вже не пам'ятаю.

— Оце так Матрос!

Промені сонця освітлювали балку, обкручувались навколо неї, і юнак милувався ними. Хтось унизу згадав про чорну поперечину. Це не злякало юнака, навпаки, тільки розлютило. Він тримав у руці шкіряну торбинку, яку треба було віднести в призначене місце. Зиркнув на дівчину. Її теж треба провести туди. Показати їй дорогу? Навіщо? Довкола стриміли неприступні скелі. Отут їм і кінець. Незабаром їх схоплять. Отже, коло замкнулося. Таке могло статися щоразу, коли він ніс оцю торбинку. Він це знав, але думав про це рідко. Загинути в такий час — це так несправедливо. Сиди й чекай своєї смерті... Але поки чекаєш — ти ще на волі. А навіщо чекати? Треба щось робити. Його гнітила ця нерухома сцена: похмура печера і їх двоє в ній. Відчув, що нерви заспокоїлись і в ньому знову прокинувся азарт. Він оглянувся навкруги. Вийти з печери й гукнути отим, що внизу, біля вогнища? Ще є час.

Хтось унизу промовив:

— Тобі подобаються дебели жінки?

— Я люблю міцних, мов горішок.

— Худі кращі, знаєш, як вони вигинаються...

Юнак ще більше відчув спиною нерівність кам'яної стіни. Раптом звернув увагу на те, що у дівчини дуже гарний вигин тіла. Перевів погляд на округле стегно. Знав: між ними лишається іще щось недовомов-

лене. І це «щось», певне, залишиться назавжди. Ще відтоді, як вона мила ноги. Доля несподівано звела їх. І він подумав: а чому не взяти ініціативу на себе? Обвів поглядом печеру. Він уже при звичався до її темряви й вологи, зрозумів, що їхнє життя — це оця печера і вони вдвох у ній. Що ж, усе закономірно: вони тут, а ті, що переслідують їх, там, унизу. Треба тільки звикнути до цього. І він знову сказав собі: а чому б ні? Обмацав себе й відчув, що він такий же холодний, як отой камінь, на якому сидить.

Дівчина притиснулася до отвору наскільки це було можливо. Хлопець нарахував на балці вісім сучків, побачив на стіні дві глибокі тріщини й смугу світла.

Навколо все було те саме, але в кожній тріщині, в кожному виступі дівчина вбачала щось нове. В камені, що біля балки, їй раптом привиділася голова лисиці, трошки далі — скам'яніла ведмежа лапа; біля отвору побачила півнячу голову, тільки півень лежав догори ногами. На тому ж камені з'явилося ще кілька картин: ковадло, грубка, два кавуни, абрикоси, персики й інші круглі плоди. Дівчина мовчки зеклякла на місці, наче боялася порушити цей створений нею світ. Нараз подумала, що печера теж вигадана і що смуга світла на стіні схожа на вузьку дошку в діжці. Це нагадало їй розповідь Матроса. Вона перевела погляд на отвір, глянула на балку, яка поділяла чисте небо навпіл. Подумала, що геть усе довкола поділено: цей юнак і та селянка, яку, напевне, вже вбили; зони вдвох у печері, а там, унизу, біля багаття, їхні вороги; і знову ж таки в самій печері — вона і він.

Вона крадькома стежила за юнаком. Він був стриманий хлопець, тільки от іноді у нього сіпалась верхня губа. А зараз кутики його губів здригнулися в усмішці. Збагнула, що в юнакові щось змінилося. Провела рукою по щоках — чи не змінилася й вона? Відчула в собі злість, їй хотілося, щоб оця балка обвалилася і впала на тих людей, біля вогнища. Але балка, вкопана у рінь, стояла міцно. Під балкою дівчина помітила дві зелені рослини. Це була кропива, запах цього зілля завжди був їй гидкий. Вона непомітно сплюнула й одразу ж зрозуміла, що зробила це невправно, по-жіночому. Чоловіки плюють інакше. Навіть це розділяє їх. А хода? Вона бачила тільки, як цей юнак бігає. Вона аж здригнулася, коли хлопець присунувся до неї. Її охопив неспокій, вона відчувала тепло його рук. Його лікоть ніжно торкнувся її стегна. Вона легенько відсторонилася й прошепотіла:

— Що сталося?

— Я хочу тебе, — тихо відповів юнак. І схилився над нею, та вона ногою відштовхнула його. Хлопець посміхнувся, і їй здалося, що він надто міцно прикусив губу. Потім пригладив долонею волосся, збираючись їй щось сказати.

— Важко...

Вона урвала його:

— Ти був наляканий.

— Ну і що з того?

Він пильно дивився на неї.

Вона стиснула ноги, не наважуючись підвести на нього очі. Отже, ця мить наближається, і вона готується чинити опір.

Юнак сидів, дивлячись на неї, і тримав руку на коліні. А дівчину огортала слабкість від цієї його пози. Вона не могла збагнути, як дійшло до такої розмови. Відсуватись далі вже було нікуди. Вона дивилася на

балку, на два зелені паростки під нею. Побачила на листячку червону комашку. На сонці було добре видно маленькі ніжки, що пересувалися по нерівній поверхні листочка. Дівчині стало жаль себе і цієї комахи, яка повільно перебиралася на інший листок. Не помітила, коли юнак наблизився до отвору й спіймав комашку. Дівчина прошепотіла:

— Тепер ми не самі.

— Вона така ж полонена, як і ми.

— Як і ми, — повторила дівчина, здивована, немов лише тепер усвідомила зміст його слів. Юнак нахилився до неї і знову поклав руку їй на коліно. Вона спокійно дивилась на нього. Хлопець погладив рукою її коліно. Вона зауважила, що в нього на руці між великим і вказівним пальцями чорніють дві родимки. Комашка злетіла з його долоні, юнак подивився на отвір. Дівчина відсторонила його, тихо промовила:

— Це негарно.

Юнак одійшов у глибину печери, якимось дивно посміхаючись. Вона злякалась, чи він не збожеволів. Кам'яна ведмежа лапа кудись зникла. Дівчина не могла знайти й обрисів грубки.

— Я хочу їсти, а ти? — запитала вона раптом. І злякалася цього запитання. А юнак лише посміхнувся. Їй здалося, що він знову жує тютюн. Хлопець ліниво ворухив губами. Дівчина простежила за його поглядом, спрямованим на праву округлість на її сорочці. Вона відвернулася й спробувала приховати цю округлість. Він тільки засміявся беззвучно, і вона відзначила, що в нього міцні білі зуби. Обмацала кишені — а може, там граната. Гранати не було, та вона уявила собі її. Шорсткий шмат металу з жовтою ручкою. Малювала в уяві таку картину: ось вона недвозначно стискає в руці гранату. Що б він робив? Знову злякався б? А може, й ні. Певно, не злякався б.

Дівчина намацала в кишені білу хусточку. І перелякалася — адже білим зав'язують очі. Повільно витягла хусточку, витерла очі й побачила, що хлопець з цікавістю поглядає на неї. Знову відчула, що в чомусь помилилася, Юнак тихо запитав:

— Хочеш віддатися мені?

Вона спершу не зрозуміла його. Згадала, що й досі тримає в руці білу хусточку, й зніяковіла. Потім спитала:

— Навіщо ти жуєш тютюн?

Він лише махнув рукою, випльовуючи чорну жуйку. Подивився їй у вічі й кинув:

— А я хочу.

— Я кричатиму, — проказала дівчина голосніше, ніж можна було. Юнак розтулив губи, і вона знову побачила білі зуби й червоні ясна.

— Отже, ти згодна...

Хлопець схрестив на грудях руки.

— Я не люблю тебе, — відказала вона.

— І я тебе теж, — юнак знову виплюнув жуйку.

Запала тиша. Дівчина якийсь час дивилася на сірувату цівку піску, що струмувала вздовж балки. Довго ж точиться цей пісок. Аж відколи. А коли перестане?

Нарешті юнак сказав:

— Чорна поперечина.

Вона здригнулася, — хтось уже так казав: «чорна поперечина», хтось із тих, що сидить біля вогнища. Дівчина сприйняла це як погрозу. Обернулася до юнака й відповіла:

- Я вже чула про поперечину.
- Ти не розумієш: я хочу ще щось узяти від життя.
- Я тебе не люблю.
- Я тобі вже казав те саме, — буркнув він.
- Брешеш, я тобі не байдужа.
- Так, — сказав хлопець і безпорадно опустив руки.

Вона хотіла сказати йому, що зрозуміла це ще тоді, як мила ноги, але його опущені руки цього разу були аж надто великі й дужі. Її знову пронизала думка: ця мить наближається. Розуміючи це, вона несвідомо зробила заперечливий жест. Хотіла боронитися, та знала, що вже пізно: його теплі губи торкнулися кінчика її вуха. Встигла тільки подумати про його коліно, і в очах затьмарилось. Закидаючи голову, вона побачила чорну балку і ряд дерев'яних очей.

Він довго цілував її руку, потім підвівся. Дівчина сиділа зігнувшись, на праву щоку їй спадало волосся. Глянула на годинник: стрілки показували десятю годину ранку.

- Я спокійна, а як ти? — спитала.

Він лише кивнув головою і глибоко затягнувся цигаркою. Тепер він знав, що робитиме далі.

Дівчина сказала:

- Нехай приходять.

Тоді він зім'яв у пальцях недокурок і підійшов до неї. Випростався, наскільки це можна було. Дівчина стояла перед ним на колінах. Юнак сказав:

- Я мушу поспішати.

Вона не зрозуміла його. Він схилився над нею, торкнувся губами її шиї. Знову випростався і ще довго дивився на неї. Нарешті дівчина зрозуміла його намір. Він відвернувся, зняв торбинку й кинув її під ноги.

- Віднеси це. Вийдеш з печери трохи згодом.

Він рушив до отвору, погладив лівою рукою чорну балку, востаннє оглянувся на дівчину, що все ще стояла на колінах, і зник в отворі...

Біля вогнища зчинився гвалт і стрілянина.

Видершись на гору, дівчина на мить затрималась у хащах чагарника, подивилась на ледь помітні постаті внизу біля струмка. Люди розступилися, і вона побачила: на вузькій смужці піску, неприродно вигнувшись, лежить юнак. Поруч стоять невисокі вільхи.

Дівчина здригнулася, притулила руку до живота. Вона знала: якщо від нього залишилося щось живе, то воно зберігається в її лоні.

*З сербськохорватської переклав
Юрій ЧИКИРИСОВ*

ЦИРІЛ КОСМАЧ

Циріл Космач нар. 1910 р. у с. Слап (Словенія) — учасник Народно-визвольної боротьби. Літературну діяльність розпочав 1933 р. (повість «Паламар Мартін»). Написав роман «Весняний день», повісті й оповідання. «Балада про сурму та хмаринку» (український переклад — 1970 р.), «Тантадруй», «Смерть безневинного велетня», «Коваль та диявол». Циріл Космач — лауреат кількох літературних премій, дійсний член Словенської Академії наук та мистецтв.

СМЕРТЬ БЕЗНЕВИННОГО ВЕЛЕТНЯ

Ми розмовляли про великі смерті, власне, про ті неповторні картини смерті, що їх змальовано у творах найбільших майстрів світової літератури. Я слухав дуже уважно, сам щось із запалом доводив, та нараз увесь здригнувся, немов сама смерть шугнула повз мене.

— Щось тебе наша розмова наче по живому черкає,— посміхнулися друзі.

Я й сам посміхнувся і мовчки одмахнув рукою. Здригнувся я тому, що згадав, як помер Хотейців Матиц, але розповідати тепер про його смерть мені здалося не зовсім доречно. Я вихилив одним духом склянку вина, щоб одігнати похмурі думки, закупив сигарету і знову став дослухатися до балачки. Слухав, напружуючи увагу, але попри всі мої намагання розмова наче все віддалялася і незабаром уже тільки жебоніла мені у вухах, немов далекий водограй. Слова рясно падали повз мої вуха; я чув їх цілком виразно, але збагнути, про що йдеться, не міг. Смерть Хотейцевого Матица невтримно, навально вдиралася в мене і владно скоряла всі мої чуття. Я струшував головою, але все намарне. Уява вже малювала мені простору Хотейцеву хату, два голі столи посеред неї, а на столах — велетенське тіло Матица; голова його спочиває на подушці в темно-червоному напірникові, а побіч голови лежить велика напівзів'яла квітка соняшника. Спершу вся ця картина сприймалася непорушною, якоюсь розвезеною і навіть пласкою, наче старовинний малюнок, зовсім без перспективи. Та несподівано вона розкрилася і набула цілковитої виразності: все ожило, стріпнулося й поволі рушило до мене. Тіло на столах більшало та більшало, ближчало та ближчало, аж поки просто проти мене опинився темно-червоний напірник з головою Матица та зів'ялою квіткою соняшника. Кошлаті вуса Матица ворушилися від останніх болісних зітхань, по зораному зморшками чолі збігали прозорі струмки поту, а великі блакитні очі були такі самі вологі й каламутні, як завжди. Але зараз ті очі, втупившись у мене,

зорили з надлюдським напруженням, немовби хотіли переконати мене, що Хотейців Матіц то справді лише Хотейців Матіц, і що, незважаючи на це, він теж оце мусить померти.

Я вже й не намагався уникнути того погляду, бо знав, що то понад мої сили. Вихиливши ще одну склянку вина, я підвівся, щоб розпрощатися.

— Куди? — спитали здивовані друзі.

— Мушу, — низав я плечима.

— Маєш якусь ідею? — не вгавали вони.

— Жодної, — усміхнувся я.

— Що ж тебе мучить?

— Смерть.

— Велика смерть?

— Всяка смерть настільки велика, що проти неї вся наша майстерність ніщо, — відповів я і подався додому. А йдучи, заприсягнув, що спробую написати, як помер Хотейців Матіц, наш безневинний велетень.

I

Хотейців Матіц лежав на двох голих столах посеред просторої Хотейцевої хати; його правиця стискала свіжообстругану, білу, мов сніг, палицю, а в лівій руці він тримав велику, напівзів'ялу квітку соняшника. В головах у нього вже кілька годин стояв старий Хотеець, тримаючи кощаву руку на низькому Матицевому чолі. У хаті було повно людей, але всі мовчали. Тільки Модріян, сільський корчмар і торговець, що товкся серед жіноти в кухні, знову став скиглити:

— Людоньки божі, покличмо ж бо панотця, отця духовного покличмо!..

Ті слова розпеченими голками вп'ялися в старого Хотейця. Рвучко випроставши своє вісімдесятирічне тіло, він обернувся і ступив до кухонних дверей.

— Андрейцю, замовкнеш ти чи ні?! — мовив він стиха, але так гостро, що Модріян аж затремтів, мов тріска на воді.

— Єрне-е-ейчку! — заголосив він, озираючись на жінок. — Єрнейчку, я ж мовчу, мовчу. Я ж бо тільки кажу...

— Тихо! — сикнув Хотеець, піднісши вгору кощавий палець.

— Єрне-е-йчку, я ж тихо. Я тільки кажу, що помре він без останньої розрадоньки.

— Тихо! — прохарчав Хотеець, блимнувши очима з-під білих брів. — Наче ти сам не знаєш, що відколи його похрещено, він не був у церкві. І те ти добре знаєш, що отець духовний не принесе йому ніякої останньої розрадоньки, а хіба що останній страх.

— Єрне-е-ейчку, та що це ти таке говориш!..

— Тихо! За мене ти не турбуйся! І за Матіца також не турбуйся! Він собі мирно стругатиме свої палиці на небі та ще поглядатиме, як ти будеш варитися в пекельному казані...

— Єрне-е-ейчку!..

— Тихо! Віч-на-віч зі смертю все мовчить, тільки ти, певно, і в останню годину все б гєндлював!

Модріян підняв навшпиньки своє куценьке гладке тіло і мало не проверещав:

— Єрне-е-ейчку, та ж смерть не гєндлювання!

— Авжеж! — погодився Хотеець — він теж випростався, торкнув-

шися тім'ям бантини. — Смерть — не гендлювання. Отож заткни пельку і забирайся звідси!

— Єрне-е-ейчку!

— І жодного слова не хочу більше чути! Геть звідси! — сикнув Хотеець і вказав кошовою рукою на двері.

Модріян розкрив був рота, але й не писнув; а жінки тим часом, відчувши, що Хотеець справді розлютився, розступилися, даючи Модріянові дорогу.

— Чого ти ще чекаєш? — ледь чутно просичав Хотеець.

Модріян посунув до порога, але не витримав, обернувся і ще раз подав голос:

— Єрне-е-ейчку, на твоїй совісті це залишиться!

— На моїй, на моїй! — кивнув Хотеець. — Але я однаково спатиму спокійніше від тебе!

Модріян зник у сінях, і Хотеець уже намірився повернутися до Матиці, аж тут тихо заголосила Темникаріца:

— Це я винна!.. Ой, це я винна... Я його напоумила піти в село!.. Я сказала, що сьогодні йому черга їсти на Лазнах... і що й палицю свою він міг би стругати саме на Лазнаревому закруті...

Вражений тими словами, Хотеець ступив до жінки й поклав їй на плече свою руку.

— Облиш, Анцо! — сказав він так само тихо. — Хіба ж ти знала, що саме сьогодні притарагуниться до села ця сатанинська потолоч?

— Ні, не знала, — хитнула Темникаріца головою і підвела на нього заплакані очі.

— Ну, то й мовчи! — твердо мовив Хотеець. — Так уже воно йому судилося.

— Так уже воно йому судилося, — покірно зітхнула Темникаріца і стала ськатися у хустину.

Напередодні Хотейців Матиц за своїм звичаєм довгенько шпурляв у річку важкі каменюки, гамуючи свою силу, що й досі бурхала в ньому, дарма що вже наближалось його п'ятдесяте літо. Домінів Роб¹, розташований якраз навпроти самотнього Темникаревого хутірця, видавався йому, певне, найзручнішим для тих його вправ. В усякому разі до села відти було не менш як півгодини ходи. Отож і вчора в полудневій тиші нараз геть несподівано прокотився долиною його знайомий поклик: «Го-о-о-гой!»

— Матиц! — заверещали Темникареві діти й чкурнули з хати.

— Глядіть, не підходьте надто близько! — гукнула навздогін мати, що саме збивала в сінях масло.

— Ми тільки до черешні! — пообіцяли діти й побігли садом, а тоді справді спинилися під черешнею на самому схилі. Звідти вони добре бачили Домінів Роб — високу скелю, що по той бік річки стрімко здіймалася з води. На верхівці стрімчака, широко розкарячивши ноги, стояв Матиц біля купи круглястих, обкатаних річковою течією каменюк. Він раз по раз нахилився, вибирав собі замашний кругляк, підносив його високо над головою і з лунким покликом «Го-о-о-гой!» шпурляв у воду. Діти, затамувавши подих, стежили, як білі каменюки повільно летіли вздовж сивої скелі, а тоді з гучним плюскотом падали в річку, здійснюючи стовпища води. Коли Матиц жбурнув останню каменюку, діти в один голос вигукнули: «Го-о-о-гой!» і побігли додому.

¹ Роб — словенською мовою означає «межу», «край». Тут — власна назва.

— Го-о-о-гой! Уже всі пошпутив! — сповістили вони й заходилися вистрибувати по сінях, передражнюючи Матиця. А мати, як завжди, страхала їх:

— Ось постривайте, шибеники! Ось постривайте, вистругає Матиц на вас ломаку!..

— Го-о-о-гой! Ніколи він її не вистругає! — відказували пустуни, що не раз уже чули про Матицеву палицю.

— А от і вистругає! Вистругає! — хитала головою Темникаріца, переціджуючи молоко в десятилітровий глек. — І не чутимете й не бачитимете, як прийде. Матиц завжди приходить нечутно: ніби нема й нема його ніде, а тоді обернешся — аж він уже стоїть посеред сіней і п'є молоко.

— Го-о-о-гой! Сьогодні його вже не буде, — заперечили діти.

— Чого ж це не буде? А як пити схоче? Він завжди пити хоче. І молочний дух чує здалека.

Темникаріца понесла масло до комори, щоб було у холоді, а дітлахи заскочили до кухні по коновки, щоб напиться збираного молока. І щойно повернулися — ось він! — Матиц і справді вже стояв посеред сіней. Найперше вони побачили його велетенські ноги й широчезні босі ступні; дебелі й довгі палюхи стирчали догори, немов двоє надпиляних рогів. Діти підвели голови. Матиц був справжній велетень, головою він сягав стелі. Обома руками він тримав десятилітровий глек і пив з нього молоко з ледь чутним булькотінням. Під пахвою тримав білу палицю.

— Матице! — вигукнула Темникаріца.

Матиц дуже обережно поставив глек на скриню й долонею витер обвислі вуса, мокрі від молока. Потім похилив голову на плече, кліпнув великими каламутними очима і, ніби вибачаючись, пробурмотів густим басом:

— Анцо, я тільки покуштував трохи.

— Покуштував! — сплеснула Темникаріца руками. — Тепер уже до самого денця можеш куштувати.

Матиц низько нахилився, сперся руками на коліна і зазирнув у глек: на молоці рябіли смуги його рудої від тютюну слини.

— Ну що, бачиш? — спитала Темникаріца.

— Бачу, — скрушно відказав Матиц.

— То що скажеш?

— Але ж тютюн здоровий. Справді здоровий... — промимрив Матиц.

— Ось я тобі покажу, який він здоровий, — насварилася Темникаріца й одвернулася, щоб приховати усмішку.

— Ти гніваєшся? — спитав по мовчанці Матиц.

— Гніваюся! — відповіла Темникаріца з удаваною суворістю. — Але то дарма, що я гніваюся. Ось побачиш, як гніватимуться партизани!

— Чого? — Матиц витріщив великі очі.

— Того, що молоко я приготувала партизанам.

— Партизанам?

— Партизанам. Чи, може, ти гадаєш, як вони партизани, то їм уже й пити не хочеться? А що я їм скажу, як вони прийдуть? Га?

Матиц стояв нерухомо, мов велетенський пеня. Тільки очима кліпав та шумно дихав; у його широкому, пласкому носі щось посвистувало, кошлаті вуса ворушилися від могутнього подиху.

— То що ж я їм скажу, га? — повторила Темникаріца, розкинувши руки. — «Матиц вам усе молоко загидив», — ось що я їм скажу.

Матіц ворухнувся і повторив:

— Але ж тютюн здоровий. Справді здоровий,— єдине, що він міг сказати на своє виправдання.

Темникаріца зітхнула і сплеснула руками. Потім витерла обличчя фартухом і, вказавши Матіцеві на глек, звеліла:

— Допивай!

— Допивай! — повторив за нею Матіц і підніс угору вказівний палець, щоб запам'ятати цей наказ. Затим схопив глек, розчепірівся і став пити. Діти з того не дуже дивувалися, вони вже знали, що Матіц ходить по хатах, шукаючи молока, і може разом випити його не менше, аніж спрагла корова води. І все-таки вони поглядали на нього з пошаною і захватом. Матіц видудлив більш як половину глека. Потім набрав повні груди повітря, озирнувся на Темникаріцу і збентежено запитав хрипким голосом:

— Справді все допивати?

— Йой ти, горо безгрішна! — гукнула Темникаріца, забрала в нього з рук посудину і виплеснула рештки молока в ночви.

Матіц утер мокрі вуса, кілька разів шумно віддихнув, посвистуючи носом, а тоді спитав глибоким голосом:

— Анцо, ти ще гніваєшся?

— Ще! — кивнула Темникаріца, закусивши губу.

— І партизанам скажеш, що Матіц випив їх молоко?

— Ні, партизанам я нічого не скажу.

— Ага...— Матіц полегшено зітхнув.

— Отож, не журись!

— Не журись,— повторив Матіц, дістаючи з-під пахви палицю.

— Ну, а як же воно з твоєю палицею? — приязно спитала Темникаріца.— Уже вистругав?

— О, ще ні, ще ні! — закрутив Матіц головою і заходився показувати майже метрову ліщинову палицю. Бачиш, на цьому кінці вона ще трохи грубша, ніж треба.

— Ну то вже достругуй її!

— Та вже ж, достругу.

— Тільки поквася, поквася! — мовила Темникаріца, що вже рада була б його позбутися.

— Поквася! — повторив Матіц і підніс угору вказівний палець, щоб закарбувати в пам'яті цей наказ. Потім крутнувся на босих п'ятах і нечутно ступив до порога. Коли він схилився, щоб протиснутися у двері, в сінях на мить посутеніло.

Матіц звернув за ріг хати, а діти заскочили до кухні й притиснулися носами до шибки, щоб іще раз побачити, як він піде садом. Але Матіц до саду не пішов. За яких двадцять метрів од хати, там, де над річкою здіймалася прямовисна круча, наперед виступав високий кам'яний ріг. Матіц видерся на нього, вмовстився на краю, спустив у безодню довгі ноги і кілька разів помахав ними, немовби пересвідчуючись, що вони не чіплятимуться за скелю. Тоді дістав з кишені уламки скла, вибрав скельце, певно, найгостріше, поклав палицю на коліна й заходився її стругати, теліпаючи ногами в повітрі. Білі кучеряві стружки випурхували з-під його ручиськ, їх підхоплював ніжний вітерець, потім вони повільно спадали вздовж сивої скелі й опускалися на зелену отаву. Матіц завзято стругав, а його широчезні ступні з відстовбурченими дебелими палюхами мірно хиталися в повітрі, немов підганяючи його самого. І здавалося, ніби Матіц не сидить тихо-мирно на скелі, а разом із нею плине-веслує

понад ущелиною. День був ясний і тихий. Віддалік, у закутку долини бовванів незрушно сивий кремезний Крн. Але Матіц був ще кремезніший, він затуляв Крн своєю могутньою постаттю, а голова його погойдувалася на тлі синього неба вище верхів'я гори. Часом та велетенська голова підносилася аж до самих білих хмар; це коли він випростувався, щоб оглянути свою палицю і визначити, «з якого кінця вона ще трохи грубша, ніж треба». Встановивши це, Матіц потягнувся, поволі підніс руки, тричі штурхнув кулаками небо, а тоді ще й замахав руками, наче орел крильми. В його лівій руці біліла палиця, а затиснуте в правиці скельце відбило сонячний промінь, і здалося, ніби то сама блискавка саянула йому з-поміж пучок. Він роззирнувся по небі й по гірських верхів'ях, затим висякався й почухав густу чуприну. І знову, при кожному з тих порухів, скельце відбивало сонячний промінь. І здалося, ніби блискавка знову саянула в Матіца спершу з носа, а тоді ще і з тім'я.

Дітлахи спостерігали за Матіцем з кухні. Проте незабаром вони збралися з хати й стали підкрадатися ближче та ближче. Нарешті вони посідали в траві за кілька кроків од нього і мовчки стежили, як той стругає свою палицю. А Матіц стругав і стругав, то на одному кінці, то на другому, аж поки палиця стала зовсім тоненька й переломилася в його руках. Матіца те анітрохи не збентежило. Він шпурнув уламки в чагарі, вирізав собі нову палицю, зняв із неї кору ножем, а тоді знову заходився стругати її уламком скла.

Сонце сідало, і тінь сунула та сунула узбіччям у долину. Ось вона наблизилася до Матіца й огорнула його, потім огорнула хату, річку, а тоді стала заливати Модріянові луки на тому березі. Западав вечір.

Темникаріца вийшла з хати і зникла у курнику. Перелічила курей і замкнула двері. Тоді обернулася до скелі й гукнула:

— Матіце, хіба не час спати?

— Спати! — прогуркотів голос Матіца. Він сунув скельце до кишені, підвівся, зійшов з рогу скелі й спустився на путівець. Діти спустилися за ним.

— Ну то як, вистругав чи ні? — спитала Темникаріца, вказуючи на палицю.

— О, ще ні, ще ні! — закрутив головою Матіц, висмикнув палицю з-під пахви і став пояснювати: — Бачиш, на цьому кінці вона ще трохи грубша, ніж треба...

— Ну то завтра вже ти її достружеш, — мовила Темникаріца. — Нездоланно достружеш. А хіба ти не бачиш, що вона в тебе закривавлена? Знову порізався? Ану, покажи руку!

Матіц звільна простягнув руку й розкрив широку закривавлену долоню.

— Та там нічого немає, — промимрив він. — А шкіра сама загоїться.

— Певно, що загоїться, — погодилася Темникаріца. — Але незважаючи на це, її не слід раз у раз розпанахувати!

Матіц заховав руку за спину, сунув палицю під пахву, але з місця не зрушив.

Темникаріца згадала, на що він чекає, і спитала:

— Ти вже знаєш, де тобі завтра їсти?

— Не знаю, — покрутив Матіц головою й похилив її на плече.

— А де ти їв сьогодні?

— У Юра на Кобильнику.

— І Юр тобі не сказав, куди ти маєш іти завтра?

— Не сказав,— Матіц покрутив головою і втупив довгий, очікувальний погляд у Темникаріцу, що замислилася, обхопивши рукою підборіддя.

— На Лазна підеш! — мовила вона, подумавши.

— На Лазна! — повторив за нею Матіц і підніс догори палець, щоб запам'ятати наказ.

— Ти ж бо любиш ходити на Лазна, правда? — спитала Темникаріца.

— На Лазна люблю,— закивав Матіц.

— Там справді гарно. Ціле село — долі, попід тобою. І добре наїсися там.

— Добре наїмся.

— А по тому цілий день сидітимеш собі на Лазнаревому закруті і стругатимеш свою палицю.

— На Лазнаревому закруті,— вдоволено повторив Матіц і підніс угору вказівний палець.

— Отак, а тепер іди собі з богом! — мовила Темникаріца і зміряла його ще раз поглядом, немов даючи в такий спосіб знак, що вона його відпускає. Але не відпустила, ба навіть затримала.— Ух, який ти є! — ніби вжахнулася вона й насупилася. — Який ти страшний! Пелехатий, як той ведмідь. І навіть ще страшніший! Щетинястий, немов їжак!

— Немов їжак? — Матіц витріщив очі і заходився шкрябати бороду, що й справді заросла рідкою, але довгою і цупкою щетиною.

— Ось побачиш,— сварилася Темникаріца,— тікатимуть дівчата від тебе.

— Тікатимуть? — закліпав очима Матіц.

— А звісно, що тікатимуть. А ти ж то ще й досі задивляєшся на них, хіба ні?

— Ще й досі,— промимрив Матіц і, похиливши голову, заходився перекидати камінці на стежці довгим тупим пальцем правої ноги.

Темникаріца склала руки на грудях, немовби готувалася до довгої балачки, і спитала:

— На котру ж це ти ходиш тепер дивитися?

Матіц закліпав вологими каламутними очима.

— На Кокошареву Тілчку.

— Ого! — захоплено повела головою Темникаріца. — Хто б міг подумати, що в тебе таке бистре око. Тілчка таки справді гарна!

— Гарна,— закивав Матіц.

— І ти любиш дивитися на неї?

— Люблю,— признався Матіц і знову заходився перекидати камінчики на стежині великим пальцем правої ноги.

— А що ж тобі Тілчка каже?

— Нічого. Вона мені квітку подарує.

— Квітку подарує?

— Соняха.

— Соняха? — сплеснула Темникаріца руками.— Вона тобі квітку соняха подарує?

— Соняха,— запишався Матіц.

— І коли ж вона тобі її подарує?

Матіц збентежився, закліпав очима, зиркнув набік і промимрив:

— Вона не сказала...

— А чого ж ти сам не підеш до неї по квітку? Адже зараз саме цвітуть соняшники.

— Мати її гнівається,— мовив Матиц, ніби виправдовуючись.

— Ото ще пришелепкувата! — зірвалося в Темникаріці з языка те, що вона думала про Кокошарку.— Матице, але ти все-таки піди по квітку, якщо тобі Тілчка справді обіцяла подарувати.

— Обіцяла,— кивнув Матиц.

— Ну, тоді піди до неї, завтра піди.

— Піти? — спитав Матиц і знову став шкрябати свою неголену бороду.

— Піди, піди! — потвердила Темникаріца.— Але спершу зайди до Лопутніка, щоб він тебе поголив.

— Спершу до Лопутніка, щоб він тебе поголив! — повторив Матиц і підніс угору палець, щоб запам'ятати наказ.

— І лише після того — по соняшник!

— І лише після того — по соняшник!

— А тоді — на Лазна, сбідати!

— А тоді — на Лазна.

— Так, а зараз гайда спочивати! — рішуче промовила Темникаріца.— Де ти спатимеш?

— У Пленшкаря на сіннику.

— Правильно. Тільки гляди, щоб не дуже хропів! — насварилося вона пальцем.

— Хропів? — злякано заморгав Матиц.— Я ніколи не чув, щоб я хропів.

— Авжеж, ти не чув. А коли б почув, знав би, що хропеш, мов той ведмідь. Та ти так хропеш, що й сінник можеш розвалити.

— Сінник розвалити?! — Матиц витріщив очі і заморгав.— Ти гадаєш, що мені не треба йти на сінник?

— Ой ти, горо безгрішна! — всміхнулася Темникаріца. — Іди собі, іди на той сінник! І хропи собі, хропи, як знаєш, дитя боже! На добраніч тобі!

— На добраніч! — повторив Матиц, обернувся і стрибнув з путівця у річку.

Темникаріца пішла до хати, а діти лишилися надворі подивитися за Матицем, що перебрів річку і зник у чорному вільшнякові на протилежному березі, а перегодом знову показався на Модріянових луках. Він квапився, бредучи отавами, немов намагався наздогнати сонце, що тікало від нього узбіччям, вище та вище. І таки наздогнав сонце. Перейшов широку дорогу і подався вгору гладенькою сіножаттю, що мріла в призахідному сонці, немов м'який грубий килим.

II

До першої світової війни в наших краях поширені були вислови «боже дитя» і «дитя боже». Ці вислови, що, звичайно, зумовлені були людськими взаєминами й почуттями того часу, нині мертві; вони зникли у вирі новітніх буряних часів, що пронеслися навіть по найглухіших закутках, по найвіддаленіших ущелинах, і там перевіяли людські стосунки, продмухали почуття, а тоді видмухали з живої говірки й вислови, що були повсихали, оскільки життя не живило їх більше своїми соками. «Божим дитям» називали звичайно позашлюбну дитину, що її «бог дав», тобто дитину, про яку не знали навіть, хто її батько. Тим часом, «дитям божим» називали бідолаху, що хоча й був від народження трохи не сповна розуму, але, подорослішавши, не став настільки небезпечним,

щоб його запроторили до божевільні, а лишався великою дитиною і сумирно доживав свого віку.

Хотейців Матіц був водночас і «боже дитя» і «дитя боже», тобто «боже дитя боже», оскільки його «дав бог», а крім того, народився він з порушенням розумом і лишився дитиною до самої смерті.

Насправді Матіц був не Хотейців, а Лужників. Лужнікова Пепа привезла його, ще не народивши, з Єгипту, де служила в дуже великих панів, як казала її мати. Стара Лужніца була ледача, недбала і дуже лиха жінка. Вона жила сама у напіврозваленій халупі, харчувалася з того, що зрідка заробляла якоюсь поденною працею або просто випрохувала, ходячи по сільських хатах. День у день вона швендяла селом, молола язиком, мимохідь десь і підобідувала, увечері ж поверталася додому, замикала трійко своїх курей, зваривши кухлик справжньої кави, сідала на порозі, голосно висьорбувала її, винюхувала щіпку тютюну і сиділа, відпочиваючи в тихому, м'якому присмерку від сповненого балачок дня. Сидячи отак, вона поволі і з утіхою пережовувала гострим зубами своєї злостивості плітки, що їх похапцем наковталася вдень, розмірковувала, чиї хати відвідає наступного дня, роззиралася по вечорових зорях і вдоволено зітхала, згадуючи зроблені справи. По тому підводилася, зачиняла двері на клямку, вмощувалася на ліжку і, позіхнувши, просила бога, щоб дарував їй спокійну ніч. Пробурмотавши молитву, вона спокійно засинала і спокійно спала у божому супокі. Жила вона, отже, добре і спокійно, тому цілком зрозуміло, що не дуже зраділа своїй Пепі, коли та одного вечора привіялась додому. Сидячи на порозі, Лужніца гострим поглядом обмацала гладку фігуру своєї позашлюбної дочки, якої не бачила вже сім років, і привітала її такими словами:

— Ага!.. Давно вже ти мені і копійки не надсилала, то я так і чекала, що одного прекрасного дня сама заявишся і привезеш, що заробила.

— І не марно чекали! Що заробила, те й привезла! — відрізала Пепа, засвідчивши, що вона гідна дочка своєї матері.

Лужніца не чекала на таку відповідь. На якусь мить вона замовкла, міркуючи, либонь, чи не обрати іншу путь, але враз підсвідомо збагнула, що вони з дочкою варті одна одної, і поклала собі й далі розмовляти з нею, як уже почала.

— Ну, це ти могла б заробити собі й удома! — зневажливо кинула вона. — Заради цього не варто було їздити до Єгипту.

— Правду кажете! — погодилася дочка. — Цього і вдома не бракує.

— Тобі ж то забракло, коли повіялась бозна-куди.

— А мені забракло, — знизала Пепа плечима.

— Авжеж, у великих панів усе більше! Також і гріх!

— Ну, на гріх і в халупах не скупують! Це ж і ви не скупували! Коли б не так, то й мене б не було!

— Он як?! — Лужніца підвела голову і знов кинула на неї гострий погляд. — Це ти так починаєш?

— Ні! Це так я кінчаю! — рішуче відмовила Пепа. — І взагалі я тут тільки народжу, а тоді повернуся до Єгипту за мамку. Так я більше зароблю і вам більше надішлю, щоб ви могли дбати за дитину.

— Чорта лисого ти мені надішлеш! — чмихнула Лужніца, махнувши рукою, у якій тримала кухлик на каву.

— Ну, чорта то й чорта! — знизала Пепа плечима.

Лужніца не відповіла. На тому розмова й скінчилася. Пепа нахили-

лася, щоб підняти свого клунка. А Лужніца піднесла до носа пучку тютюну, пересіла з середини порога ближче до одвірка й притисла коліна до грудей. Пепа мовчки ступила повз неї до хати, поклала клунок і заходилася готувати постіль.

Не минуло і двох місяців, як Пепа народила дитя. Жінки нетерпляче очікували, коли бабка Полона повернеться з Лужі¹. Щойно вона показалася в селі, вони враз напосіли на неї:

— Що там знайшлося?

— Хлопець.

— Хлопець?.. А який він?..

Полона помовчала, бігаючи хитрими сивими очима, низала плечима і скупю відповіла:

— Такий...

Ця відповідь жінок аж ніяк не задовольнила, і вони самі виклали все, що думали.

— А він — чорний? — почали допитуватися.

— Чорний?! Ні, не чорний, — закрутила Полона маленькою головою. — Хіба що трішки чорнявенький.

— Трішки чорнявенький... — повторили за нею жінки, і в їхніх поглядах відбилось страшне розчарування. Ще б пак, адже Єгипет все-таки в Африці, а в Африці живуть негри, отож і немовля мусило б бути чорним.

— Який є, такий уже є! — розвела Полона руками. Потім обсмикнула фартух і зітхнула: — Ну от, маємо ще одного Арнейця...²

— Маємо, маємо! — закивали жінки. — А Хотеець уже був у Лужі?

— Ще ні. Але прийде.

Хотеець, досить-таки заможний і добросердий господар, сам не мав дітей, зате був за хрещеного батька майже всім байстрятам у селі. Звичайно він навіть не чекав на запрошення, а сам пропонував свої послуги. І безталанні матері віддячували йому тим, що давали своїм дітям його ім'я. Це стало для всіх таким звичним, що в селі навіть перестали вживати слова «позашлюбна дитина» та «байстря», а називали їх усіх Арнейцями. Лужніца, звісно, не була б Лужніцею, коли б, дотримуючись тої звички, виказала бодай крихту вдячності охотному кумові. Коли Хотеець і Хотейцівка прийшли по дитя, щоб охрестити його, і спитали, яке ім'я обрали для дитини, вона кинула через плече:

— Чого питаєте? Адже самі добре знаєте!

Хотеець припускав, що Лужніца зачепить його своїм язиком, і все-таки ті слова прикро вразили його. Він набурмосився і мовив:

— Ти вже краще прямо кажи, що маєш на думці!

— І скажу! Адже ти сам добре знаєш, що всі такі невдахи носять твоє ім'я! Усі — Арнейці!

— Ну, я ніколи й нікому не казав, щоб їх так називали!

— Чи казав, чи не казав, а я ось тобі кажу, що вся твоя добрість — то саме тільки хизування! — заскрекотала Лужніца.

— Арнейцю, покиньмо дитя й ходімо звідси! — озвалася Хотейцівка. Вона була бездітна і через те, очевидно, така полохлива, що, на відміну від свого рішучого чоловіка, рідко коли розтуляла рота.

— Що це ти верзеш? Дитя не причетне до нашої сварки! — мовив Хотеець, з кором глянувши на дружину, і забрав у неї з рук немовля. Обернувшись до Лужніци, він гостро сказав:

¹ Лужа — словенською мовою означає «багновище», «калюжа». Тут — власна назва.

² Арнейць — народна вимова імені Єрней.

— Моє хизування — то моє діло, а твоє діло — обрати дитині ім'я!

— Сама знаю, що то моє діло, а обирати не стану! — затялася Лужніца. — Нехай пан жупник¹ самі поглянуть у свої календарі!

За тих часів деякі жупники справді мали звичай давати імена поза-шлюбним дітям на свій власний смак, цебто з власної примхи, коли не з бажання поглумитися. Отож, почувши, що дитя не буде Єрнеєм і що вдома йому не прибрали імені, пан жупник радо розкрив «свої календарі» і заходився їх гортати, щоб знайти «щось гідне» дитини, а водночас і Лужніци, яка давно вже була йому, як більмо на оці. Гортав пан жупник довгенько й при тому посміхався так зловтішно, що Хотеець аж скипів:

— Ви ото покиньте своє шукання! — мовив він категорично. — Дарма, що дитя з Лужі та ще й єгипетник, як кажуть баби, але вам не вдасься нагородити його якимсь чудернацьким ім'ям! Сьогодні день святого Матії, от і нехай він буде Матія!

— Правду кажете. Навіщо довго шукати. Нехай і справді буде Матія! — зараз-таки погодився мудрий жупник, бо знав, що суперечка з заможним селянином може зашкодити йому під час збирання врожаю.

Хлопця, отже, нарекли Матія, і вдома, для своїх, він став просто Матіцем. Пепа побула з дітям який місяць і подалася знов до Єгипту, звідки, справді, жодного разу не прислала ні листа, ані грошей. Поки вона ще була вдома, жінки не потикалися до Лужі, оскільки Пепа, як тільки приїхала, замкнулася й категорично оголосила, «що не хоче бачити жодної живої душі, надто бабів». Жінки, отже, зачекали, доки вона вибралася, і лише тоді завітали до Лужі подивитися на «малого єгипетника». Хлопець справді не був чорний, навіть не дуже чорнявим здавався. Коли б не знаття, що його Пепа привезла з Єгипту, ніхто б, мабуть, і не помітив, що маля «трішечки» темніше на виду, має «трішечки» затовсті губи, «трішечки» плескатіший ніс, і «трішечки» низьке чоло. Очі в малого були блакитні і навіть великі, тому жінки, обернувшись до Лужніци, голосно зауважили:

— Очі в нього Лужнікові.

— Не тільки Лужнікові, а й лужні! — дзявкнула Лужніца якимсь дивним голосом, аж жінки презирнулися й стали допитуватися:

— Як це — лужні?

— Годі прикидатися, сороки! — чмихнула Лужніца. — Далєбі ви й самі добре бачите, що не має він справжнього світла в очах!

— Справжнього світла в очах? — повторили за нею жінки й кинулися знову роздивлятися хлопця.

— А й справді, якісь у нього каламутні очі, — перша погодилася Вогричка.

— І я вже тепер бачу, — кивнула Загрічаріца.

— Не вигадуйте, — затялася Усадаріца. — Це, мабуть, тільки здається через те, що шкіра в нього темніша, ніж звичайно.

— Дурепа ти, адже на темному світло ще виразніше проступає! — зневажливо урвала її Лужніца і додала, немов цях загнала: — Нечисті в нього очі та й вже! — Потім помовчала хвилину і ще докинула з неприхованою злістю: — А втім, звідки вони в нього й будуть чисті, коли він сам із Лужі!

— Ой, не кажіть, хіба можна щось наперед угадати? — стояла на

¹ Парох (словен.).

своєму Усадарица.— Адже дитя ще й не бачить як слід. Ось стане роззиратися навкруги, то й очі його посвітлішають.

— Чорта лисого вони посвітлішають,— знов одрізала Лужніца, махнула рукою і майже крикнула з тою самою злісною зневагою: — А втім, що дурніший він буде, тим легше йому вестиметься!

— Що правда, то правда! — зітхнувши, погодилися жінки й захопилися бідкатися з приводу труднощів та прикрощів, що звичайно отруюють життя розумній людині.

Лужніца тепер щораз рідше ходила на поденне, зате щораз частіше навідувала сільські хати. І під час тих походеньок вона не тільки сама наїдалася, а й вициганювала дещо для Матиці, «для того безталанного хробака, що їв би цілий день і цілу ніч». Жінки давали їй обома руками, щоб вона мала змогу доглядати дитя. Лужніца доглядала його, хоча й не дуже: годувала досить скромно, правди не сховаєш, а, крім того, раз у раз кликала «божу служницю», щоб прибрала його з цього світу, бо так, мовляв, було б краще і для нього, і для неї, а також і для тої «сучки», цебто для Пепа, якби вона колись усе-таки повернулася.

Але Матиц не хотів умирати. Жив собі і навіть ріс. Перші два роки він беркицявся в халупі. Лужніца умисно не виносила його на сонце, сподіваючись потай, що він згасне у півтемряві та задусі. Проте Матиц не згас, навпаки, одного дня він виліз на поріг і вивалився, таким чином, з халупи.

— Ну от, тепер тут і будеш! — пробурмотіла Лужніца, подумавши гіри тому, що коли вже божя служниця не забрала його з хати, то, може, знадвору забере скоріше. Але божя служниця не квапилася і звідси його забирати, дарма що кожного дня швендяла повз халупу: Матиц не зірвався з кручі і не втопився у багнищі, до нього не чіплялася жодна хвороба. Щовечора, вертаючи зі своїх походеньок, Лужніца знаходила його на порозі халупи, живого й здорового.

— І божій служниці ти не потрібен! — бурчала вона на дитя.

— Тінетлібен, тінетлібен,— повторював за нею Матиц, полохливо кліпаючи своїми великими каламутними очима.

— Не потрібен ти їй, не потрібен! — підсумовувала Лужніца, затягала його до хати й напихала чим бог дав.

Матиц їв і спав. жив та ріс. Сам зіп'явся на ноги, а от щоб заговорити, то ні. Власне, в тім не було нічого дивного, бо, коли б і не був він несповна розуму, однаково не зміг би заговорити, бо день у день просиджував сам один біля халупи, не чуючи жодного слова, а ввечері тільки й того, що Лужніца бурчала та сварилася.

Жінки час від часу цікавилися невдахою.

— Ну то як, трохи світлішають очі? — питали.

— Ет, хіба вони в Лужі посвітлішають! — зневажливо відказувала Лужніца.

— Але ж росте малий? Таки росте?

— А чого б йому не рости? Адже в Лужі живе, мокречі йому не бракує.

І Матиц справді ріс, мов виноградна лоза на мокрому місці. Побачивши, що божя служниця справді не хоче прибрати невдаху з цього світу, Лужніца стала брати його у свої походеньки. Під час тих мандрів Матиц передовсім познайомився зі сміхом, що його доти зовсім не знав, а згодом потроху навчився й говорити. Лужніца тягала його від хати до

хати і по дорозі втовкмачувала, як звуть того чи того, тут чи там. Вона була добра пройда і знала, що колись і на неї прийде неміч, от і сподівалася, що Матіцеві стане розуму на те, щоб самому ходити по хатах та ще і їй приносити дещо додому.

Упевнитися в тому, що Матіцеві «стане на все те розуму», Лужніца не встигла, бо несподівано схопила запалення легенів, яке й прибрало її зі світу. Матіцеві на той час було п'ятнадцять років; тілом він був, мов дорослий, а розум мав дитячий. Тепер він сам ходив од хати до хати, але це не було так легко, як перше. Поки він швендяв з Лужніцею, сільські дітлахи його не чіпали, але тепер вони не давали йому пройти. Ганялися за ним з ломаками й горлали:

- Калюжник!
- Єгипетник!
- Африканець!
- Турок із Лужі!

Матіц тікав од них щодуху. Але одного дня щось його спонукало до опору. Сільські шибеники оточили його поблизу водопою і заходилися обкидати багном. Спершу Матіц добродушно шкірився, але скоро його охопив страх, і він часто-часто закліпав своїми великими каламутними очима. Кидаючись туди й сюди, він намагався вихопитися з кола напасників, та, побачивши, що це йому не вдасться, притиснувся до колоди, обхопив її довгими руками й почав боронитися — як умів. Напасники приступали щораз ближче, штрикали Матіца кілками й дражнилися:

- Ось на, візьми!
- Хапай! Хапай!
- Хапай, як не боїшся!
- Хапай і бий!
- Удар, якщо не боїшся!
- Удар, лужо-калюжо!
- Удар!

Матіц довго відбивався, а тоді зненацька вихопив в Устінаревого Янезка ломаку й щосили вперіжив того по спині, а тоді заходився лупцювати тою ломакою всіх довкола себе. Дітлахи кинулися врозтіч, знявши дике ревище. Устінар, що саме пригнав худобу до водопою, шулікою впав на Матіца і став його молотити і руками й ногами. На щастя, тут нагодився Хотєєць, що також утрутився в бійку. Він видрав Матіца з Устінарових ручиськ і докірливо мовив:

— Нанде, чи ти не з глузду з'їхав?

— З глузду? — загорлав Устінар. — Оцей пришелепкуватий з глузду з'їхав. Ні сіло ні впало сказився і хлопця мені мало не вбив!

Матіц підсвідомо припав до Хотєйця і тремтів, мов тріска на воді. Він був такий перестрашений, що навіть забув утерти обличчя, заляпане багнюкою.

Хотєєць підняв ломаку, з хряскотом переломив її на коліні і, показавши обидва уламки Матіцеві, насварився на нього:

— Матіце, щоб ти мені більше ніколи нікого не вдарив!

— Ніколи більше не вдарив! — повторив Матіц і підніс угору вказівний палець, щоб запам'ятати цей наказ.

Хотєєць шпурнув уламки в куці і, обернувшись до Устінара, спитав:

— А хто його багнюкою заляпав?

— Чого питаєш! — огризнувся Устінар. — Діти є діти!

— Це правда, але Матіц — дитя боже!

— Тварина, а не дитя боже!

— Тварина теж борониться від напасників! Хіба ти цього не знаєш? І ще таке ти мусив би знати: хто дурня б'є, той і сам не дуже розумний!

— Знов продаєш свої мудрощі! — зневажливо пирхнув Устінар.— І взагалі, яке тобі діло до Матіца. Чи, може, він не Лужників, а Хотейців?

Хотеець помовчав, а тоді проказав, поважно і категорично:

— Ну то вважай, що від сьогодні він Хотейців!

І так воно й було. Хотеець з такою заповзятістю опікувався безталанним хлопцем, що незабаром усі стали того називати Хотейцевим Матіцем. Відтоді ніхто його більше й пальцем не зачіпав, а сам він також нікого більше й разу не вдарив. Хотеець спробував був привчити Матіца до якоїсь роботи, але всі його зусилля були марні, і то не тільки тому, що Матіц справді нездатний був ні до якої роботи, а й тому, що він просто не міг довго залишатися на одному місці, адже він, скільки себе пам'ятав, усе швендяв від хати до хати. Зрештою, селяни умовилися: нехай собі Матіц живе, як жили за тих часів громадські сироти, тобто нехай собі ходить від хати до хати за їхніми вуличними номерами. А що Матіц жодних номерів не знав, йому завжди казали в хаті, де годували сьогодні, куди він має йти наступного дня. Матіц ішов, натоптував собі черево, а тоді тинявся селом. Найохочіше він сидів біля старого Вогричевого пастуха, годинами спостерігаючи, як той стругав та вирізував найрізноманітніші пужална та палиці. Пастух, глухий, мов пень, мовби й не бачив Матіца: жував собі тютюн, цвіркав рудою слиною довкола себе і вголос оцінював власну працю.

Матіца те майстрування просто-таки причарувало. Одного дня Хотеець побачив його на Лазнаревому закруті: Матіц сидів на високому камені, хилитав довгими ногами в повітрі, жував полинове стебельце і стругав уламком скла ліщинову палицю з метр завдовжки.

— Матіце, що то буде? — спитав Хотеець здивовано, бо ніколи не бачив, щоб Матіц коло чогось так заходився.

— Палиця буде! — коротко відповів Матіц.

— Ага! — кивнув головою Хотеець.— А буде?

— Буде! — запевнив Матіц, показуючи свою працю.— Бачиш, на цьому кінці ще трошки грубша, ніж треба.

— Ага! Ну, то ти її ще трошки достружи!

— Ще трошки достружи! — повторив Матіц і кілька разів шкрябнув скельцем по палиці. Потім примружив ліве око, глянув на палицю, цвіркнув слиною і похитав головою: — Бачиш, тепер на цьому боці трохи грубша, ніж треба.

— Ага, ага! Ну, то ти її ще трошки достружи.

— Ще трошки достружи,— повторив Матіц і знову шкрябнув кілька разів по палиці, знову примружив ліве око, оглянув палицю і знову захитав головою: — Бачиш, тепер уже на цьому боці трохи грубша...

— Ага! Як то кажуть, з одного боку завжди трохи грубша.

— Завжди трохи грубша,— потвердив Матіц і знову заходився стругати.

— А хто це тебе навчив? — спитав Хотеець.

— Вогричів дідусь.

— Ага, ага. Розумію,— кивнув Хотеець, дивлячись на Матіца, що стругав палицю то з одного кінця, то з другого, аж стружки летіли навсібіч од нього, а палиця тоншала щомиті і, нарешті, зламалася у ньо-

го в руках. Матиц шпурнув геть обидва уламки, скочив до чагарника, вирізав собі нову палицю, облупив ножем з неї кору і заходився її стругати своїм скельцем.

— Ага, ага! — замислено кивав головою Хотеець. — Ну то стругай, Матице, стругай. А як достружеш, принось мені, побачимо, що з того буде.

Матиц прибіг до Хотейця ще того самого вечора, але не з викінченою палицею, а з великою раною на долоні. Він кліпав своїми великими каламутними очима, з жахом дивлячись на густу кров, що капала йому з дебелих пучок.

— Умру! — ледь чутно видихнув він.

— Це ти ножем собі зробив? — спитав Хотеець.

— Ножем.

Хотеець оглянув рану і безтурботно засміявся:

— Матице, нічого страшного немає!

— Нічого страшного немає, — з полегкістю зітхнув Матиц.

— Зовсім нічого страшного! — категорично potwierдив Хотеець, обмив горілкою рану і замотав руку наміткою. — Отож не журися! Шкура — не сорочка!

— Шкура — не сорочка, — повторив Матиц.

— Так, не сорочка! Шкура сама загоюється, а сорочка ні.

— А сорочка ні! — повторив Матиц.

— Так, так, а сорочка ні. Ніколи. І штани не загоюються. І черевики також ні. Так воно влаштовано. Якщо вони вже подерлися, або ти, приміром, їх порізав, уже вони ні на що не придатні.

— Ні на що не придатні.

— Так, непридатні. Можна їх викинути на купу гною.

— Можна їх викинути на купу гною, — повторив Матиц, закліпавши великими каламутними очима.

— Оце так! — кивнув головою Хотеець. — А шкура — вона завжди придатна. Вона сама загоюється. Отож можеш не журитися. Ще будеш стругати свою палицю.

— Ще будеш стругати свою палицю, — радісно повторив Матиц і пішов геть. За повіткою він вирізав з ліщини гілку і подався до села.

Наступного ранку Устінар і Вогрич привели Матица без штанів і сорочки до Хотейцевої хати.

— А це що таке? — роззявив рота Хотеець.

— Хіба ми знаємо! — відповіли ті. — Оце такого принесло його сьогодні на шлях. Якщо ми його правильно зрозуміли, то він викинув сорочку і штани на купу гною, оскільки вони, мовляв, уже непридатні, бо подерлися, а самі вони не загоюються.

— Ага! Ага! — закивав головою Хотеець.

— Ну от, а тепер ти йому втовкмач, що штани завжди придатні, хоч самі й не загоюються, коли подерлися! — зауважили селяни. — Ми вважаємо, ти повинен зараз вставити Матицу добру клепку! Зробиш ти це ломакою чи без ломаки, але голий він по селу не ходитиме! Адже він уже нівроку, он який вигнався!

— Гаразд, гаразд! Я йому втовкмачу! — пообіцяв Хотеець, затягаючи Матица до хати. Він розумів, що сам винен, і тому не став удаватися до ломаки, щоб уставити Матицеві клепку. Передусім він нап'яв на нього якусь одежину, а тоді заходився втовкмачувати невдасі, що він повинен бути завжди вдягнений.

— Штани і сорочку мусиш завжди мати на собі! — суворо наказував старий Хотєєць. — Завжди!

— Завжди! — повторив переляканий Матіц, кліпаючи великими каламутними очима.

— Якщо ти колись іще раз роздягнешся і кинеш своє дрантя на купу гною, тебе карабінери закують у кайдани і кинуть до в'язниці.

— Закують у кайдани і кинуть до в'язниці! — повторив Матіц і закліпав очима ще безпорадніше.

— Оце так. І ножа в тебе заберуть.

— Нож в тебе заберуть! — повторив Матіц і сунув руку до кишені.

— І ніколи більше його не побачиш! А тепер ти мені скажи, як же ти тоді вирізатимеш собі палиці, га?

Матіц був такий наляканий, що навіть не повторив за Хотейцем його слова.

— Бачиш?! Отож мусиш завжди бути вдягнений у штани й сорочку! — підсумував Хотєєць. — Завжди! І вдень, і вночі так само!

— І вночі так само! — повторив Матіц і підніс угору палець, щоб добре запам'ятати цей наказ.

І він його таки запам'ятав, бо ніколи більше не приходив голий до села. Мав на собі штани й сорочку вдень і так само вночі, і взагалі жив цілком пристойно. Сидів на скелях та камінних загородах, стругаючи палицю, ходив од хати до хати, їв, ріс і нарешті виріс справжнім велетнем. Зустрічаючи жінок, він витріщав на них очі, шкірився, стиха гигає та сопів голосніше, ніж звичайно. Дівчата тікали, зіткнувшись із ним сам на сам; коли ж їх було кілька, то навіть зупинялися побалакати.

— Кажуть, що ти оженишся з Катрою, — дражнили вони його.

— З Катрою? — витріщився Матіц.

— Чи, може, вона тобі не до вподоби?

— Ні! — крутив він головою.

— Чому ж це?

— Катра негарна.

— Зате ти у нас гарний. А втім, тебе й за красеня можна визнати, коли б ти не був такий кострубатий.

— Такий кострубатий? — повторив Матіц і пошкрябав підборіддя, заросле цупкими рудими волосинами.

— Міг би вже й постригтися!

— Уже постригтися? — здивовано закліпав очима Матіц.

— Авжеж. Звісно, не сам, бо ти ще вріжешся! До Лопутніка підій попроси, щоб він тебе постриг!

— До Лопутніка, щоб він тебе постриг! — повторив Матіц, підніс угору палець і подався до Лопутніка, що був, власне, швець, але при нагоді виконував і перукарську роботу: стриг селян, голив калік, хворих та небіжчиків.

Дівчата полюбляли жартувати з безневинним велетнем, а перекупка Катра, сорокарічна тілиста жінка, що й сама не відзначалася бистрим розумом, по-справжньому боялася Матіца. День у день, від світання до смеркання вона мандрувала з двома великими кошелями по півцях та стежинах від одного самотнього висілка до іншого, скуповуючи яйця, масло та курчат. У селі вона люто сварилася з дівками, що під'юджували Матіца поженитися з нею. Мандруючи ж якоюсь самотньою стежиною, вона не раз тремтіла від самої думки про те, що Матіц може на неї напасти.

— Він, ото, мене як зустріне, мене, ото, завжди зупиниться собі і

розглядає собі мене! — схлипуючи скаржилася Катра Хотейцеві, повторюючи, за своєю чудною звичкою, без усякої міри дієслова та займенники.

— А чув я, чув, що він гострить зуба на тебе! — мовив Хотеець, що й сам часом любив пожартувати з Катрою.

— Бачиш, і ти собі, ото, чув собі? — закивала опасиста перекупка. — Він, ото, собі, мов устрелений віл, ото, на мене собі дивиться, на мене!..

— Нема чого тобі, Катро, через якісь дурниці тремтіти! — посміхнувся Хотеець і махнув рукою. — Хіба то віл може бути небезпечний? А надто устрелений віл!

— Як це, ото, небезпечним, ото, не може бути? — образилася перекупка, аж очі в неї засльозилися. — Ти, ото, можеш собі сміятися, бо ти, ото, не жінка ти!.. А якби, ото, ти був собі жінкою, ти б, ото, собі теж би, ото, тремтів би собі!..

— Звичайно, тремтів би! — кивнув Хотеець. — Кожна справжня жінка трішки тремтить.

— Я, ото, зовсім не трішки собі тремчу! — застогнала Катра. — Я, ото, вся-ціла тремчу, ото!

— Ну, це вже знову трішки занадто! — посміхнувся Хотеець.

— І нічого, ото, зовсім не занадто! — ображено заперечила Катра. — До самих кісток, ото, собі тремчу, ото!.. І також і ти б, ото, собі тремтів би, ото, якби на тебе він, ото, собі напав, на тебе!..

— Якби на мене напав? — Хотеець розвів руками.

— А на мене, ото, він собі, ото, напав на мене! — хлипаючи мовила Катра і, схилившись, обома руками взялася за фартух.

— Хто на тебе напав? — спохмурнівши, спитав Хотеець.

— Матиц на мене, ото, напав собі на мене, — розтягуючи слова, відказала Катра і підняла фартух.

— Що?! — випростався Хотеець. — Коли це він на тебе напав?

Катра не відповіла, але ще нижче нахилилася й заходилася утирати фартухом сльозаві очі.

— Де він на тебе напав? — допитувався Хотеець.

Катра мовчала, тільки ще нижче похилилася й голосно висякалася в пелену.

— Ну, що ти там сурмиш своїм носом! Розтули, нарешті, дзьоба! — крикнув Хотеець. — Чи, може, ти брешеш?

— І нічого, ото, я собі не брешу нічого! — ображено заперечила Катра. — У Жлебах, ото, він собі на мене, ото, напав на мене... Я, ото, ішла собі, ото, попід Штруклевим сінником собі, і була собі вже, ото, його минула, і ото, собі озирнулася і, ото, побачила собі його. За рогом, ото, він стояв собі, ото, і собі шкірився, ото...

— І кинувся за тобою?

— І кинувся, ото... А я собі, ото, стала собі тікати і собі, ото, чула, як він собі, ото, закричав: «Го-о-о-гой!» — і, ото, вискочив собі з-за рогу... А я собі, ото, тікала, і, ото, ніяк собі, ото, не могла собі тікати! Мов чавунні, ото, зробилися ноги собі!.. А він, ото, собі вже був позад мене, ото, собі вже був і мені, ото, вже дихав за комір, ото, собі...

— І він тебе схопив?

Катра не відповіла, вона тільки покрутила головою і знову заходилася втирати очі.

— Ага! — перевів дух Хотеець. — Отже, він тебе не схопив!

— Не схопив, ото, мене собі, — призналася Катра, але зараз і до-

дала: — Але він би, ото, мене, напевно, схопив би, коли б я собі, ото, від того жаху, ото, не прокинулася б, ото, собі...

— Що?! — підскачив Хотеець.— Прокинулася?! Що ти верзеш?

Катра голосно висякалась і лише по тому, не хапаючись, доказала:

— Адже, він, ото, мене собі не насправді, ото, напав мене... А мені, ото, тільки наснилося, ото, мені, що він собі, ото, мене напав собі... І я вся мокра собі, ото, була собі від того жаху, коли собі прокинулася, ото...

Хотеець втупився в пришелепкувату жінку, мовчки кусаючи свої сиві вуса, бо не знав, що діяти: чи загорлати на неї, чи зареготати.

— Що ти, ото, собі на мене так дивишся собі? — хлипаючи спитала перекупка.

— Дурепа ти! Та чи ж Матіц винний, що ти уві сні його побачила?

— Чого ж це, ото, він, ото, не винний? — вражена Катра ще більше виричала очі.— Якби собі, ото, я його не боялася, ото, він би мене, ото, уві сні б і не переслідував.

Хотеець помовчав замислено, а тоді кивнув головою:

— Дурна жінко, як на свій розум, ти таки правду кажеш!

— Ну от, то ти, ото, йому тепер, ото, даси як слід, ото? — спитала Катра.

Хотеець щось міркував собі і тому не відповів.

— Якщо ти, ото, йому не даси, ото, як слід, то я піду, ото, до карабінерів піду! — нагрозилася Катра.

— Дурепо! — підскачив Хотеець.— Я знав, що ти пришелепкувата, але що така дурна — не догадувався.

— І якщо я собі, ото, дурна собі, однаково, ото, я собі жінка!.. — ображено відрізала тонкосльоза перекупка і рішуче висякалася. Відтак забрала свої кошелі і ще раз пригрозила: — І піду собі, ото, до карабінерів, ото!

— Ну, то і йди собі! Іди! — відмахнувся Хотеець, якому треба було все гаразд обміркувати. Катра — це Катра, і її пустопорожні розпатякування лишаться пустопорожніми розпатякуваннями. Але з Хотейцем про те вже не раз говорили й розумніші жінки, побоюючись, що Матіцеві колись, ні сіло ні впало, зануртує кров, і він знавісніє. Тому, казали вони, перше ніж станеться біда, треба Матіца настрахати, та так, щоб страх йому в кістках засів. Хотеець, звичайно, посміювався і заспокоював жінок, кажучи, що Матіц іще дитина, і було б навіть нерозумно звертати його увагу на такі речі. Проте він добре знав, що одного дня природа справді зажадає свого, через те й сам часом розмірковував, як підступитися в цій справі до Матіца, щоб навчити його дечого.

Але, перше ніж він його навчив, сталася біда. Власне, то була ніяка не біда, бо Матіцеві та пригода пішла на користь. А сталося таке: у Робаря гнали горілку, і хлопці «заради жарту» напоїли Матіца, а тоді сказали йти до Катри. П'яний велетень справді приволікся в село до перекутки, а та, побачивши його, метнулася на шлях і заходилася репетувати:

— Ой, свята Маріє, о пречиста Діво, Матіц мене, ото, собі мене...

Люди, як оком змигнути, збіглися звідусіль, щоб почути, що сталося та як воно було, але виявилось, що тільки й того, що Матіц прийшов до халупи, шкірився, сопів і дивився на неї, мов устрелений віл.

— Оце і все? Чого ж ти тоді верещиш, наче він з тебе три шкури спустив?! — чмихнув Устінар.

— І ти, ото, собі теж би кричав собі, якби ти, ото, був жінкою! —

ображено боронилася Катра.— А що б, ото, якби, ото, я не втекла собі, га? Може, ото, вже була б тепер з мене собі мучениця!..

— А ти втекла, і тепер ніяка не мучениця! — не забарився з відповіддю гострий на язик Устінар.— Але ти бачиш тепер, яка ти дурепа, що втратила таку чудову нагоду затесатися поміж святі! Тебе ж би, либонь, навіть у календарі намалювали. Дебела жіночка з двома кошеллями: св. Катра Врташка, дівиця і мучениця, заступниця перекупок!

Чоловіки реготали, а Катра з обурення і гніву аж заніміла. Тим часом жінки цілком поважно обговорювали її пригоду, міркуючи, що б сталося, коли б Катра не втекла. Вони зняли такий галас, що карабінерам довелося таки пошукати бідолашного Матиця. Вони притягли його до казарми, обілляли холодною водою, а тоді замкнули до в'язниці.

Хотеець навіть зрадів з такого щастя в нещасті. Передусім він подався до Робаря і там розпik усіх, як належало, а після того ще два дні пропадав під казармою, поки визволив Матиця з темного льоху. Безневинний велетень був такий наляканий, що тремтів, мов тріска на воді. До того ж він ще був і голодний до запаморочення. Хотеець забрав його додому і насамперед добре нагодував. А тоді узяв у роботу.

— Матице, щоб ти мені ніколи більше не пив горілки! — грізно мовив він і грюкнув кощавим кулаком по столі.

Матиц здригнувся, але відразу ж підніс угору палець і, тремтячи мов перестрашена дитина, повторив:

— Ніколи більше не пив горілки...

— Якщо ти колись іще бодай покуштуєш її, тебе карабінери знову заарештують!

— Знову заарештують...— повторив Матиц і затремтів.

— Отак! — підсумував Хотеець.— Отож дивись мені! Горілка — не для тебе, бо ти дитина! Молоко пий!

— Молоко пий...— повторив Матиц і підніс угору палець, щоб закарбувати в пам'яті цей наказ.

— І щоб до Катри ніколи більше не ходив! — гримнув Хотеець і знов ударив кулаком по столі.

Матиц аж похитнувся і витріщив свої великі каламутні очі.

— Ніколи більше до Катри...— повторив він злякано. Матиц, певно, навіть не пам'ятав, що був у перекупки, але попри те підніс угору палець, щоб запам'ятати і цей наказ.

— І взагалі, щоб ти мені ніколи і пальцем не торкнувся жодної жінки! Навіть отак! — грізно вимовив Хотеець і торкнувся Матицевої руки.

— Навіть отак...— повторив Матиц, закліпав очима і підніс угору палець.

— А якщо тільки колись доторкнешся, тебе карабінери зараз заарештують і шкуру з тебе спустять.

— І шкуру спустять...— затремтів Матиц.

→ І не тільки шкуру спустять! Вони тебе застрелять!

— Застрелять... — вжахнувся Матиц.

— Застрелять! — potwierдив Хотеець.— Отож запам'ятай! Будь розумний! Пий молоко і стружи свою палицю.

— Стружи палицю,— повторив Матиц. Він сунув руку до кишені і застогнав.

— Що таке? — спитав Хотеець.

— Ножа немає...— розпачливо видихнув Матиц.

— От бачиш! Хіба я тобі не казав, що вони заберуть у тебе ножа?

Матіц був не Матіц, а саме втілення безнадії, він сидів і тільки кліпав очима.

Хотеець пішов у кухню, повернувся зі старим кишеньковим ножом і дав його Матіцеві. Той жадібно схопив ножа і заходився розглядати його з дитячою радістю. А Хотеець тим часом замислено дивився на безневинного велетня: кинув погляд на його широчезні босі ступні з дебелими палюхами, що стирчали догори, немов двоє надпиляних рогів, на довгі ноги, кремезну постать, на широкі рамена і велику голову, що міцно сиділа на могутній шії.

— Ой, Матіце, Матіце! — зітхнув Хотеець і докірливо похитав головою. — І чого це такому дужому хлопцеві, як ти, випало таке легке діло! Та ти мусив би скелі вергати!..

— Скелі вергати...— за звичкою повторив Матіц, усе ще розглядаючи ножа.

Хотеець узяв його обома руками за плечі, струснув, зазирнув у великі каламутні очі і мовив розважливо й виразно:

— Знаєш, Матіце, ти часом, як буде охота, ходи на Домінів Роб.

— На Домінів Роб...— повторив Матіц і закліпав очима.

— І винось там цілий день важке каміння з річки на дорогу.

— З річки на дорогу...

— А увечері все те каміння покидай у вир.

— Усе каміння у вир! — закивав головою Матіц і з очевидним задоволенням підніс угору палець, щоб закарбувати в пам'яті цей наказ.

Наступного ж дня він подався на Домінів Роб і зробив усе, як йому казав Хотеець. Цілий день він сумлінно тягав важкі брили з річки на дорогу, витесану в скелі, метрів за п'ятдесят над водою. А увечері усе те каміння покидав у вир, щоразу лунко вигукуючи своє «Го-о-о-гой!»

Так Матіц витримав свій останній іспит, вартий згадки. Хотеець знав, що віднині боже дитя житиме мирно і розумно. Так воно і вийшло. Матіц справді жив мирно і розумно. Горілки ніколи більше не куштував, а без молока, мов п'яничка без чарки, жити не міг. Нечутно прокрадався він до тої чи тої хати, і нерідко після того господиня виявляла, що Матіц знову пив молоко. Декотрі спершу дорікали за те Хотейцеві, але незабаром облишили це, бо він їх усіх витурював, кажучи так:

— Знаєш що, жінко, якщо вже тобі шкода трохи молока, то тримай його під замком.

Жінок Матіц відтоді ніколи не чіпав, а од перекупки Катри мало не тікав. Дівчатам, що раді були б пожартувати з безневинним велетнем, довелося довгенько його улещувати, перше ніж він заспокоївся настільки, що знову став зупинятися біля них побалакати. Катрою вони тепер вже його не піддражнювали, зате, перебравши одну за одною всіх сільських дівчат, найвродливішу з них обирали його любкою. Матіц ходив на неї дивитися, і, якщо дівчина була розумна, то часом дарувала йому квітку. Якщо дівчина згодом одружувалася, Матіц не дуже журився, бо дівчата негайно обирали йому іншу любку, знову найвродливішу. З плином років цей жарт обернувся на загальноновизнаний звичай. Отож, коли якесь сільське дівча раптом оберталося на вродливу дівчину, люди вже не казали, як раніше, що слава про її вроду сягне за дев'ять сіл, а твердили, що вона буде Матіцевою любкою.

І жив Матіц, отже, мирно та щасливо. Ходив од хати до хати, де його годували, довгі години просиджував на якомусь прискалку або на закруті шляху, стругав свою палицю і хилитав ногами, немов без упину

вздовж і впоперек веслував понад зеленою долиною. Час від часу він ходив до своєї любки по жадану квітку. А раз на тиждень вирушав на Домінів Роб, де виносив важкі брили з річки на дорогу, а тоді кидав їх у вир.

Так жив Хотейців Матіц ще довгі двадцять років, до того самого дня, коли йому судилося умерти.

III

Літній ранок уже розлився по всій долині, коли Матіц прокинувся у Пленшкаревому сіннику. Він спав, отже, довго і героїчно. Виборсавши з сіна своє велетенське тіло, він став на рівні ноги, потягнувся, вигукнув своє улюблене «Го-о-о-гой!» і стрибнув із сінника на траву. Висякавши, засунув руку під сорочку, щоб почухати спину, а не діставши рукою того місця, де свербіло, ступив до яблуні, уперся п'ятами в землю і так зачовгав спиною по шорсткому стовбуру, що листя рясно скропило його росою. Це йому дуже сподобалося, він аж засміявся і вдячно глянув угору, на зелене гілля, що схилялося над головою. Закліпавши своїми великими каламутними очима, він іще раз потерся спиною об стовбур, і тіло йому знов обдала холодна роса. Він замуркотів од утіхи, утер широкою рукою обличчя і поглянув на долину, щоб визначити час. Ранковий туманець уже розтанув, і небо було ясне. Крн сьяз у перших променях сонця. Матіц ще раз едоволено замуркотів. Потім випростався і, піднявши вгору палець, повторив Хотейців наказ: «І щоранку не забувай умитися! Зрозумів?» — Зрозумів... — слухняно закивав він головою і подався до річки. Прoderшись крізь вільшаник, він забрів у воду. Спинився за кілька кроків од берега і задивився у хвилясту гладінь. Там він побачив невиразну подобу власного обличчя, яке то ширшало, то вужчало, немовби Матіц то плакав, то сміявся. Він усміхнувся, бо плакати не вмів, схилився і став жменями хлюпати воду собі в обличчя. Добре нафоркавшись, він знову випростався, підніс угору палець і сумлінно відтворив свою вчорашню розмову з Темникаріцею: «Уранці піди до Лопутніка, щоб він тебе поголив!» — проказав він суворим голосом. — До Лопутніка, щоб він тебе поголив, — Матіц відчув утіху, подумавши, як приємно лоскотатиме його Лопутнік шорстким квачиком. Потому він знову споважнів і тим самим суворим голосом доказав: «І лише після того — до Тілчки по соняшник!» — Після того — до Тілчки по соняшник... — він збентежено глянув перед себе. «А їстимеш на Лазнах!» — Їстимеш на Лазнах... — «А палицю стругатимеш прямо на Лазнаревому закруті!» — На Лазнаревому закруті...»

Матіц полегшено зітхнув, бо перед ним розгорнувся увесь його сьогоднішній день, ясний, мов небо над головою: там, угорі, ніде не було жодної хмарки, а тут, на землі, — жодної тривоги до самісіньких вечірніх сутінків, що тим часом були ще десь аж за дев'ятьма горами.

Матіц ще раз утер мокрі вуса і побрів до протилежного берега. Посеред річки він спинився, щоб іще раз роззирнутися по долині, щоб звідси — здаля — подивитися на світ. Це така давня звичка була в нього, оскільки вода, як йому здавалося, не була часткою світу, завжди твердого й непорушного; вода існувала поза світом і далеко від світу, так само, як і небо, і відмінність між ними була лише в тому, що у воду Матіц міг ступити зі світу, а в небо, де так безтурботно ширяли птахи, ступити йому було ніяк. Тому й полюбляв він постояти серед річки, серед тієї рухливої стихії, щоб звідти — здаля — озирнутися на світ,

на свою долину, подібну до велетенської глибокої зеленої колиски, вкритої синім склепінням прозорого неба. От і сьогодні він звільна обернувся на п'ятах, роззірнувся навкруги і прислухався. Усе довкола було зелене, вмите, спокійне і тихе. Навіть пташиного співу не було чути, для птаства то вже була пізня година; нізвідки не чулося голосу жодної живої істоти. І тільки самотній орел, що линув од Вранєка великим півколом, немов припнутий до скелястого верху невидимою ниткою, по-свистував час від часу гнівно й дошкульно. У тім закутку долини завжди панувала тиша, але сьогодні вона була така повна, що Матіц витягнувши, глибоко вдихнув повітря і нашорошив вуха, немов звір, що зачув небезпеку. Він навіть ураз здригнувся, немов сама смерть шугнула повз нього.

Він постояв непорушно, затим ще раз поволі обернувся й вологим, каламутним поглядом обвів луки й узбіччя, гірські верхи й небо. Ніде не було нічого незвичного. Сонце вже зійшло. Воно викотилося з-за гори й прилягло спочити на Брезнянському сідлі, перш як спинатися на небо. Різке ранкове світло розітнуло долину вздовж на дві частини: сонячну й затінену. Межа поміж ними майже рівною стрічкою пролягла по Модріяновій луці. Матіц перебрів річку, підійшов до сонячної межі і рушив понад нею. Він ішов по сонцю, обіч самої межі, ще й похитувався, ніби йшов по краю прірви. Могутніми босими ногами він орав заросену траву, що сягала йому до колін і була така густа, що він мусив нахилитися вперед, ніби брів по воді. Трава була вже перестигла, її давно годилося б покосити, але Модріян, що був на боці ворога, не міг знайти собі косарів, бо партизани погрожували покосити з кулеметів самих косарів, зойно ті ступлять на луку.

Матіц добрів був уже до Тихої Млаки¹, коли зачув зненацька гуркіт літака. Він поглянув угору, коли літак уже був просто над головою. Він летів так низько, що Матіц від переляку впав долілиць на землю. Не знати звідки налетів вітер, і Матіц побачив, як захвилювалася трава. Коли він нарешті підвівся, літака і сліду не було. Матіц пошкрябав чуба і знову здригнувся, немов то сама смерть шугнула повз нього.

Він ще стояв непорушно, коли його, мов зі сну, збудив загін партизанів, що показався на узбіччі. Вони перебігли дорогу й подалися навпростець до річки.

— Го-о-о-гой! — радісно гукнув Матіц і почав вимахувати обома руками.

Але партизани не спинилися, не засміялися, не помахали йому рушницями, не зачекали на Матіца, щоб побалакати з ним про рівну палицю та гарненьку любочку.

«Це їм Темникаріца сказала, що я випив їх молоко!» — спало на думку Матіцеві. Він спинився, мов укопаний, і довго дивився на партизанів, що брели високим буйнотрав'ям, а тоді один по одному зникли у зелених шелюгах. І відразу почувся голосний плюскіт: то партизани, як були взуті, забрели у воду. Аж тепер Матіц зітхнув з полегкістю, бо збагнув, що Темникаріца не сказала їм нічого про молоко. Та наступної миті він затремтів, мов осика, зрозумівши, що зараз до села прийдуть фашисти. Він аж похитнувся від страху, але все-так рушив далі, бо десь у його підсвідомості, немов на камені, закарбований був наказ про те, що він повинен іти до Лопутніка, потім до Тілчки, потім на Лазна і аж тоді на Лазнарів закрут, де йому належить сидіти цілий день.

¹ Млака — словенською мовою означає «ковбання», «калюжа». Тут — власна назва

Попід самим селом Матіц зустрів чотирьох селян, що гонили кілька корів і тягли на налігачах кожен своє теля, сподіваючись, очевидно, втекти з ними до сусіднього села, яке належало до визволеної території і куди фашистська наволоч навряд чи зважиться вдертися.

— Матіце, ходімо з нами! Пособляй гонити! — хрипко промовив Устінар, міцно тримаючи теля за хвіст і налігач.

— Я до Лопутніка іду голитися, — спроквола відказав Матіц.

— Ти тільки гляди, щоб тебе фашисти не поголили! — сердито чмихнув Устінар, який добре знав, що будь-які умовляння відлітатимуть од Матіца, мов горох од стіни.

На ту мову Матіц закліпав своїми великими каламутними очима, але рушив далі. Лопутніка він знайшов біля хати. Дотепний і веселий чоловік, той сьогодні був похмурий, мов лиха година. На порозі метушилася його дрібна жінка і, плачучи від диму, що валував з кухні, квила: —

— То скажи, чи мені повипускати курей, чи хай залишаться у курнику?

— Дурепо! — зневажливо чмихнув Лопутнік. — А ти їм ще голови поскручуй та обскуби, щоб усе було наготоване. А як прийдуть, тільки попитаєш: — Які zvolите, варені чи печені?

— Ой, Луко! — розпачливо зітхнула жінка, пускаючи очі під лоба. — Та кажи ж бо діло. Це таки не жарт. Ти мені одне скажи, повипускати їх, а чи нехай будуть у курнику?

Тепер уже Лопутнік пустив очі під лоба. І не тільки очі, він і руки здійняв до неба, склавши їх благально, ще й вигукнув:

— Заради святого духа! — А тоді вибухнув: — Та я ж бо тобі й кажу, щоб повипускала! Будуть принаймні ганятися за ними! І, нівроку, може, яка ще й утече од них, і залишиться бодай куряче сім'я у хаті!

— Ти, отже, гадаєш, мені їх треба повипускати? — допитувалася жінка, не рушаючи з порога.

— Знаєш, що? — Лопутнік опустив голову й спідлоба глянув на жінку. — Їх самих попитай. Ті кури кмітливіші за тебе, вони й самі знають, що краще, а що гірше.

— Ой, Луко, тобі б ото тільки дурнів голити! — зітхнула Лопутніца і, покрутивши головою з приводу легковажності свого чоловіка, неквапом подалася за ріг, до своїх курей.

— Хоч раз, та ловко жінка ущипнула! — кивнув Лопутнік і обернувся до Матіца.

— Ловко ущипнула... — за своїм звичаєм повторив Матіц.

— Зате тобі не вдасться! Сьогодні я справді дурнів не голитиму! — досадливо мовив Лопутнік і зник у хаті.

Матіц нечутно ступив за ним і, ставши посеред світлиці, завмер, мов пам'ятник. Лопутнік нишпорив, шукаючи щось у шухляді стола та на полицях; знайшовши жмут папірців, скрутив їх і засунув у старий чобіт, накидавши на нього цілу купу подертого взуття. Матіц усе стояв серед світлиці. Лопутнік знав, що ніяка сила не зрушить цього велетня з місця, якщо його не поголити. Тому він, ще трохи попорпавшись у шухляді та на полицях, мовчки штовхнув Матіца на триногого дзиглика і запнув його своїм просмоленим фартухом. Але, перше ніж узяти свого цупкого, лоскотливого квачика, він ще зазирнув у настінні дзигарі і за всі картини, що висіли на стінах. При всьому тому Лопутнік лишався такий серйозний і замислений, що Матіц без упину наполохано кліпав своїми великими каламутними очима. Нарешті господар перестав нишпорити по хаті і взявся за квачик. Але крутнувши ним двічі по милу, притис

палець до лоба, похапцем схопив шевського ножа, підскочив до печі й, відколупнувши одну з кахель, подивився, що там за нею є. Потім повернувся до Матиці, довго мовчки шарував йому наміленим квачиком бороду, похитуючи головою, знизуючи плечима та щось бурмочучи.

— Ет, усе може статися! — чмихнув він сердито, ніби сперечаючися з кимось.

— Усе може статися...— повторив Матиц, тремтячи від насолоди, що її завдавав йому Лопутнік своїм цупким лоскотливим квачиком.

— Усе, усе!..— замислено кивнув Лопутнік.— Але ти можеш не тривожитись! — махнув він рукою. Проте і цього разу натура дотепника, переваживши все інше, змусила його додати з гірким усміхом: — Якщо ж, скажімо, і з тобою щось станеться, принаймні підеш на небеса поголений.

— Я не піду на небеса,— ураз відмовив Матиц.

— А куди ж ти підеш? — посміхнувся Лопутнік.

— До Кокошаря,— сказав Матиц.

— До Кокошаря? Чого?

— По соняшник.

— По який соняшник?

— Тілчіца мені сказала, що дасть мені квітку соняшника,— збентежено признався Матиц, соваючи босими п'ятами по підлозі.

— Тілчка? — вигростався Лопутнік і замислився на мить.— Знаєш що, Матице, тоді ми мусимо поквипитися, щоб застати Тілчку вдома. І, якщо вона ще буде вдома, ти їй скажеш: нехай вона негайно йде!

— Куди нехай іде? — закліпав очима Матиц.

— Ти тільки скажеш: «Тілчко, Лопутнік сказав — негайно зникни!»

— Тілчко! Лопутнік сказав — негайно зникни! — повторив Матиц і підніс угору палець, щоб добре запам'ятати цей наказ.

— І дивись мені, не швендяй без діла по селу! — попередив Лопутнік Матица після того, як поголив його і випхав з хати.— Іди прямо до Тілчки!

— Прямо до Тілчки! — повторив Матиц і прудко подався до села.

Перейшовши міст, Матиц ніде не побачив дітлахів, що звичайно ганялися за ним, допитуючись, з якого кінця зараз палиця ще грубіша. Шлях виблискував у гарячому полуденному сонці. Скрізь було тихо і порожньо. Лиш на просторому майдані попід Модріяноюю корчмою стояли Модріян і жупник. Модріян знімав подорожню торбу з жупникового велосипеда, а сам жупник виборсувався з сірого плаща, немов велетенський жук зі свого сповитка.

— А куди це ти так квапишся, Матице? — спитав жупник, зупинивши його своєю короткою пухкою рукою.

Матиц спинився, але не відповів. Модріяна він не любив, жупника боявся, а крім того, хоч і не все розумів, проте помічав, що люди останнім часом уникають їх обох. Жупник і Модріян презирнулися, немов хотіли сказати, що ось і це створіння, це дитя боже також проти нас. Але саме в цю мить над їхніми головами щось загуло. Матиц задрав голову і поглянув угору: понад самим шляхом промчав велетенський літак, той самий сірий літак з подвійними крилами, що вранці був пролетів над Модріяноюю лукою. Модріян і жупник презирнулися і посміхнулися, а Матиц здригнувся, немов то сама смерть шугнула повз нього.

— Матице, іди собі з богом! — мовив жупник, махнувши пухкою рукою.

Матіц зітхнув з полегкістю, прудко завернув за ріг і подався до Жужельчевої хати. Жужельчівка саме з останніх сил тягла з темної повітки норовисте теля. Побачивши Матіца, жінка зраділа.

— Допоможи, Матіце! — попросила вона, відхекавшись.

Матіц одним порухом виставив теля через поріг.

— Послухай, Матіце, вижени теля кудись далі! — стала прохати змучена жінка. — А ввечері, коли фашисти заберуться, ти його знов приженеш додому.

Матіц спинився, закліпав очима і неквапом промовив:

— Я до Тілчки йду. По соняшник.

— Ой ти, гора безгрішна! — скрикнула Жужельчівка і занурила всі десять мозолястих пучок у свою цупку, мов з кінського волосся, кошлату мідяно-руду куделю. — Увесь набрид суне в село, і білі, і чорні, а цей іде по соняшник!..

— Темникаріца сказала... — закліпав, виправдовуючись, Матіц.

— Авжеж! Темникаріца може верзти дурниці, сидючи в своєму закутті! — розпачливо відмахнулася жінка. Вона перекинула налігача через плече і обома руками потягла теля до річки.

А Матіц рушив навпрямки до Кокошаревих. Наблизившись до саду, він почув люте репетування Кокошарки. Іти далі він не зважувався і тому заховався за стіг, звідки йому добре було видно все подвір'я. Незабаром розчинилися широкі сінешні двері й показалася Тілчка, вона була в довгих штанях, важких черевиках, на спині мала заплічну торбу, а поверх неї скачану ковдру. Кокошарка також вискочила на поріг і заверещала погрозово і благально водночас:

— Я тобі востаннє кажу: не ходи!

— А я востаннє кажу, що я йду, — спокійно й рішуче відказала Тілчка і ступила на путівець, що біг повз самий стіг.

Кокошарка побігла за нею. Почувши позад себе її важкі кроки, Тілчка обернулася, випросталася, піднесла руку і втупила у матір сині очі. Кокошарка захиталася, спинилася і так і лишилася стояти непорушно, немов їй ноги одібрало. З подиву, люті й страху вона розкрила рота і витріщила очі. Схаменувшись нараз, вона ніби хотіла щось сказати, але дочка так владно зупинила її рухом руки, що мати знову скам'яніла. Так вони стояли одна проти одної кілька довгих секунд. Потім Тілчка, не спускаючи очей з Кокошарки, повільно опустила руку, обернулася і прудко подалася путівцем, не спиняючись і не озираючись.

Матіц стояв непорушно. Лише коли Тілчка була біля самісінького стогу, він ніби отямився і ступив на путівець. Тілчка зойкнула й відсахнулася, хоч уже впізнала безневинного велетня.

— Матіце! — звела вона дух після переляку. — Чого ти тут людей страхаєш?

— По соняшник прийшов, — спроквола відказав він і закліпав, збентежений, своїми великими каламутними очима.

— По соняшник? — здивувалася вона й, ніби щось пригадуючи, нахмурила чоло. А тоді всміхнулася. — А й справді, — мовила приязно, — я ж бо тобі квітку соняха обіцяла.

— Обіцяла... — повторив Матіц і закрутив п'ятою в поросі.

— Дай мені ножа! — попрохала Тілчка. Ступивши до саду, де за плотом росли також кілька соняшників, вона зрізала найбільшу квітку і застромила її Матіцеві за розстібнутий комір сорочки. Потім ще ніжно вирівняла заросені пелюстки, і жовто-золота квітка, мов сонце, засяяла на Матіцевих засмаглих грудях. — Оце справді гідна тебе квітка! — мо-

вила Тілчка, зіп'ялася навшпиньки і поплескала Матіца по його широкому обличчю.— Але якщо ти її загубиш, я на тебе гніватимусь!

— Не загублю...— пообіцяв Матіц і — один бог відає, за якими незбагненними законами чуття,— відступив набік, щоб Тілчка могла вільно йти далі.

Вона всміхнулася до нього, кивнула і рушила путівцем. Ступивши три кроки, озирнулася, махнула рукою і мовила на прощання:

— З богом, Матіце!..

Матіцеві зробилося так чудно, що він неспроможний був навіть язиком поворухнути. Зате її голос зрушив з місця усе його велетенське тіло. Він переступив з ноги на ногу і теж пішов путівцем. Задержав високо голову, щоб не зачіпати підборіддям квітку, яка горіла у нього на грудях, він мовчки йшов за Тілчкою. Його кроків вона не чула, зате почула голосне дихання і, обернувшись, запитала:

— А куди ж ти ідеш?

— На Лазна...— відказав він.

— Ага! Будеш там їсти?

— Їсти...

— Ага! — кивнула вона і збочила з путівця. Тепер вони обоє ішли ясною отавою.

На Лазнах вони зупинилися біля хати.

— Ну, Матіце, тепер уже справді розпрощаємося,— мовила Тілчка і простягла йому руку.

Матіц не тільки не потиснув її, а злякано закліпав очима, сховав обидві руки за спину і навіть ступив крок назад.

— Ох ти, гора безгрішна! — засміялася Тілчка.— Та це ж не ти мене торкатимешся! А я тебе!

— Я тебе...— зачудовано повторив Матіц і, перевівши подих, простягнув руку.

— Отак! — мовила Тілчка і рішуче потисла йому праву руку, а тоді ще й струснула її.

Матіц заціпенів від незнаної досі втіхи і водночас від незнаного страху. З дівочої руки струмувало якесь дивовижне тепло; воно враз розлилося по всьому його тілу, напнуло жили і так нагло вдерлося в серце, що воно аж закалатало в грудях. Матіц був певен, що наступної миті щось трісне чи вибухне в ньому, і заплющив очі.

— Отак! — повторила Тілчка, ще раз труснула йому руку і, обернувшись, пішла

Матіц лишився стояти з простягнутою рукою. Він, мов зачарований, стежив за Тілчкою, що прудко йшла вгору узбіччям. Нараз він здригнувся всім тілом. Широко розплющив очі й розкрив рота, хапаючи повітря. Минула якась хвилина, перше ніж він спромігся видушити з себе:

— Тілчко!..

Його голос звучав так перелякано, що Тілчка одразу ж озирнулася.

— Що сталося, Матіце? — спитала вона стурбовано.

Матіц випростався, підніс палець угору і над силу видувив із себе:

— Тілчко, Лопутнік сказав: «Негайно зникни!»

Вона нахмурила чоло і серйозно спитала:

— Коли це він сказав?

— Уранці...

— Ага! — кивнула вона замислено.

— Ти сердита?.. — спитав Матіц і боязко закліпав очима.

— Чого б це я була сердита? — здивувалася Тілчка.

— Що я забувся за Лопутніка...— розпачливо мовив Матиц і опустил тільки очі, оскільки соняшник заважав йому похнюпити голову.

— Ой, Матице, Матице! — засміялася Тілчка.— Ти ж бачиш, що я й сама вже йду! Бачиш чи ні? — перепитала вона, торкнувшись рукою коври і заплічника.

— Бачиш...— зітхнув Матиц і кивнув головою.

— От і скажи Лопутнику, що я вже пішла.

— Уже пішла...— повторив Матиц.

— І, якщо повернуся, то повернуся з партизанами!

— З партизанами...— Матиц випростався і закліпав своїми великими каламутними очима.

Так він і лишився стояти непорушно, не зводячи очей з узбіччя, куди подалася Тілчка. Він стояв доти, доки Лазнар дав йому стусана у спину, люто крикнувши:

— Геть з дороги, колодо!

Матиц лише тепер побачив, що навколо нього вирує людський потік. Люди тягли кудись лантухи й кошелі, кадуби й діжі, злісно сварячись між собою. Матиц заважав усім, тому він сів просто на землю, під парканом. Там він і сидів, випроставшись, з жовтим соняхом на грудях: він скидався на ватажка племені, що зверхньо споглядає метушню своїх підданих. Коли гармидер трохи ущух, з хати вийшла Лазнаріца із служницею. Лазнаріца тримала в руках кропильницю й оливкову гілочку, а служниця в старій пательні несла жар, на якому жевріло оливкове листя. Вони рушили путівцем до шляху і заходилися курити й кропити все обабіч.

Лазнар, що саме вийшов з повітки, спинився, мов укопаний. Тоді щосили вдарив капелюхом об землю і вибухнув лайкою:

— Ти чого дурієш, чортова бабо?!

Лазнаріці було прикро, що чоловік застав її на тому ділі, бо звичайно вона приховувала свою побожність.

— Ой, Томаже, а ти одвернися! — мовила вона, не оглядаючись на нього.— Ось покроплю та покурю трохи, щоб ті чорти не приперлися до нашої хати.

— Дурепо! — зневажливо кинув чоловік.— Їх сам папа покропив саме для того, щоб вони добулися сюди! Якщо не віриш, піди до пана жупника, попроси його, щоб він покурив. Гадаєш, прийде?

Лазнаріца витріщила очі, а тоді невпевнено покрутила головою.

— Ет! — Лазнар безпорадно розвів руками. Підняв капелюха, вдарив ним об коліно, щоб вибити з нього порох і, замислившись, сказав:— Захочай отой свій мотлох. Краще покуриш їм услід, якщо вони самі не покурять...

— Як це самі покурять? — спитала здивована жінка.

— Як? А так, як на Рупах!..

— Єзусе!..— вжахнулася Лазнаріца і глянула на протилежний схил долини, де стриміли обгорілі комини Рупаревого хутора.

— Облиш-но Єзуса і дай краще людині поїсти! — твердо мовив Лазнар, вказавши на Матица, що сидів під парканом і зачудовано кліпав своїми великими каламутними очима.

Жінки зникли в хаті. Незабаром служниця повернулася з великою мискою поленти¹ і поставила її проти Матица.

¹ Кукурудзяна каша, мамалига.

— Ого! — випросталася вона здивовано і взялася в боки. — Оце то квітка в тебе, Матице!

Матиц гордовито всміхнувся і взяв ложку, але їсти майже не міг, бо нахилився до миски йому заважав соняшник, застромлений за сорочку.

— Матице, так діла не буде! — засміялася служниця і витягла соняшник.

— Тілчка дала... — перелякано захрипів Матиц і простягнув обидві руки за квіткою.

— Та я ж бо не з'їм твого соняшника! — мовила служниця й поклала квітку обіч. — Як поїси, гукни мене, я тобі знов її застромлю.

Матиц з'їв поленту і сам застромив собі квітку за сорочку.

— Куди ж тепер? — спитав Лазнар, що занепокоєно نگاهував довкола хати.

— На закруті сидітиму, — відповів Матиц і вказав рукою на дорогу, що зміїлася узбіччям.

— Ага... — байдуже муркнув Лазнар. — На нашому закруті, — додав спроквола і раптом, ніби схаменувшись, ухопився за ті слова. — Так, так! — закивав головою. — Ти сиди, Матице, там! Сиди, сиди! Цілий день сиди!.. І, якщо вони йтимуть... якщо йтимуть... ну, тобто, якщо йтимуть... я хочу сказати, ти приходить до нас, якщо вже захочеш на той час пити... приходить напиться молока...

— Напитися молока... — повторив Матиц і пішов.

Біля першого ж куца він вирізав собі ліщинову гілку і рушив на закрут дороги. Там він сів на край мурованої огорожі, на свій камінь, на якому сидів уже безліч разів. Опустив ноги, облупив гілку ножем, дістав з кишені скельце і заходився стругати палицю. Він стругав, хилитав ногами і зрідка поглядав у долину. Бачив там руді стріхи, сизий дим, що піднімався з коминів, бачив річку, що гомінким водоспадом перекочувалася через греблю, а тоді мирно розливалася блакитним плесом. Село принишкло, в ньому панувала незвична тиша. Нізвідки не чути було людського голосу, лише час від часу загавкає пес чи закукурікає півень.

Сонце піднімалося вище та вище, а Матиц стругав і стругав щораз заповзятіше і щораз заповзятіше хилитав ногами, немов сподівався знятися в повітря і поплинути, веслюючи, понад долиною. Час від часу він придивлявся до своєї палиці, щоб визначити, з якого боку «вона ще трохи грубша, ніж треба», сякався, чухав свою цупку чуприну. І при кожному з тих порухів сонячні промені блискавками відбивалися від скельця в його руках.

Постругавши першу гілку на цурпалки, він шпурнув їх убік, ступив до куца і вирізав нову палицю. І саме тоді почув гуркіт. Він підвів голову, але небо було ясне і чисте. Поглянув на білу дорогу, що, петляючи, бігла від села, і побачив три великі вантажні автомобілі. Вони наближалися з гуркотом від Хліпового закруту, і можна було навіть подумати, що вони виїхали просто з Хліпової клуні.

— Ідуть!.. — затамував подих Матиц і знову вискочив на камінь, де сидів досі. І тої миті, так само несподівано, як уранці, коли він був на луці, а згодом проти Модріянової корчми, з'явився той самий літак з подвійними крилами. Він летів так низько і був уже так близько, що Матиц навіть побачив двох людей, що сиділи в ньому. Він хотів був упасти долілиць на землю, але не тільки не впав, а навіть навпаки — може, через сонях, що стирчав із-за сорочки — ще більше випростався. Літак уже був над його головою, а наступної миті вже й проминув його, і Матиц здригнувся, немов то сама смерть шугнула повз нього...

Але цього разу — не повз нього... Матіц виразно бачив, як з літака блиснув вогонь, і тої самої миті незнаний вихор вдарив у нього і скинув з каменя.

Коли Матіц прийшов до тями й розплющив очі, то побачив, що все довкола нього жовте. Він здивовано закліпав очима, і минув якийсь час, перше ніж він збагнув, що лежить у стиглих Лазнаревих пшеницях. Він не став згадувати й питати себе, як тут опинився, а відразу напружився, щоб підвестися. Тої ж миті він зойкнув і лишився лежати непорушно; гострий біль прошив усе його тіло. Матіц закліпав очима, поклав руку на груди і заходився обмацувати себе. Коли обмацав живіт, то відчув, що там усе змокріло, і враз увесь біль зосередився саме там і став такий пекучий, наче в живіт йому засунули казан із жаром.

Тоді Матіц згадав про вогонь, що блиснув був з літака, і знову весь здригнувся, наче сама смерть шугнула повз нього.

— Застрелили мене... — майнула думка. Він розплющив очі, уперся ліктями в землю, підвів голову й обдивився себе: на животі у нього червоніла велика рана. Він затремтів, але не злякався.

— Шкура завжди сама загоюється... — забурмотів він те, що вже сотні й сотні разів бурмотів раніше. Обома руками він міцно обхопив живіт, перекинувся на бік і повільно підвівся на коліна. І тоді побачив перед собою квітку соняшника.

«Якщо ти її загубиш, я на тебе гніватимуся», — почув він голос Тілчки. Навколішки підліз до соняха, підняв його і засунув собі за сорочку. По тому підібрав недостругану палицю і затис під пахвою. А тепер — на ноги! Він набрав повні легені повітря, зціпив зуби і одним духом одірвав своє тіло од землі. Зойкнув і захитався, але втримався на ногах, а тоді вибрів з пшениці і прихилився до стовбура старої груші.

Сонце було вже навзаході. Воно лежало в Марновшському сідлі і було якесь набрякле, стомлене і навіть ніби криваве. Матіцеві це видалося дивним, і тому він довго мружився, придивляючись до нього. Потім його каламутний погляд поволі спустився узбіччям і зупинився там, де нещодавно була Лопутнікова хата. Тепер її там не було: лише білястий дим курився з-поза чорних, закіптюжених стін колишньої оселі. Матіц знову зачудовано закліпав очима, але хоч би скільки він кліпав, усе бачив тільки чотири голі стіни, та й ті були незвичайно низькі та вузьенькі, якись сирітські. Матіц не згадав ані Лопутніка, ані Лопутниці, він згадав тільки про Лопутників квачик.

— Хто ж мене тепер голитиме?... — затурбувався він. Але відповісти на це йому перешкодило поросяче кувікання. Він повів поглядом по селу. Перед Модріяною хатою стояли ті самі три великі автомобілі, що приїхали недавно з-за Хліпового закруту. На першому були солдати, вони несамовито горлали і дудлили щось із пляшок; на другому були телята й поросята, на третьому — знову солдати, а поміж ними Матіц побачив Лопутніка, Облазарєвого Руді та стару Жужельчівку, що раз у раз запускала пальці в свою мідяно-руду куделю і похитувалася з боку на бік. Матіц витріщив очі, ніби самого себе питаючи, коли ж усе це сталося. Але спитати не встиг, бо автомобілі рушили і поїхали з села. Зачудованим поглядом Матіц провів їх по білій дорозі, аж поки вони зникли за Хліповим закрутом.

Тепер село знов ожило. Люди повиходили на вулицю і стали снувати від хати до хати. Рушив з місця і Матіц.

«До Хотейця...» — саянула йому думка. Матіц мусить іти до Хотейця і показати свою рану, бо нічого подібного з ним ще ніколи не при-

ключалося. І на Матицевому обличчі, що його заливав холодний піт нестерпної муки, затремтіла легесенька тінь гордощів. Він зціпив зуби, ще тісніше обхопив живіт руками, наче ніс перед себе діжу, і повільно-повільно став спускатися в долину. Перші кроки були нестерпно болісні, але зачудування й гордість переборювали біль.

Ще ніколи ця путь не була така довга, та нарешті Матиц таки прийшов у село, і разом з ним прийшло мовчання. Він повільно брів серединою вулиці, адже з ним сталося щось таке, що він повинен іти саме повільно і саме серединою вулиці. Широкі ступні нечутно підминали дорожній порох, що немов борошно скрадав кроки. Під пахвою в Матица була затиснута палиця, а на грудях його сяяла велика квітка соняха, сяяла, хоч була вже зів'яла. Піт струмками збігав з його чола, очі були широко розплющені й мокрі, обвислі вуса ховали усміх, чудний, немовби закам'янілий усміх.

На певній відстані за Матицем тишком ішли діти, за ними сунули мовчазні жінки, а за жінками чоловіки, що також не розтуляли вуст. Ніхто не зважувався подати голос, немов побоюючись, що перше-ліпше голосне слово звалить Матица додолу.

Хотеець стояв на порозі й дивився на вечірнє сонце. Людська юрма насувалася чорною хмарою.

Матиц спинився за два кроки від Хотейця і мовчки втупив у нього великі каламутні очі. Діти тихо поставали за ним півколом, ще далі зупинилися мовчазні жінки й чоловіки. Їхнє мовчання, мабуть, і привело Хотейця до тями.

— Матице! — скрикнув він, кинувся до того й обхопив обома руками, ніби побоюючись, що той ось-ось упаде. Кинувши погляд на чоловіків, що стояли найближче, він очима покликав їх, і вони всі разом обережно завели Матица до хати.

— На рівному його треба покласти, на рівному! — наказав Хотеець.

Чоловіки підсунули один стіл до другого, помалу підняли Матица і поклали його навznak. Хотеець дістав із запічка свою темно-червону подушку і обережно підсунув йому під голову.

— Що сталося, Матице? — спитав Хотеець.

— Застрелили мене... — видихнув Матиц.

— Де?

— На Лазнаревому закруті...

— Як?

— З неба... Роплан... — зойкнув Матиц і безпорадно закліпав очима.

Чоловіки презирнулися, закивали головами й приступили ближче.

— Та його ж майже надвоє перепиляно, — прошепотів Устінар і покрутив головою.

— Перепиляно... — повторив Матиц. І знову його уста здригнулися в ледь помітній усмішці — він навіть трохи пишався тим, що сталося.

Чоловіки мовчки відступили назад. А Матиц, поглянувши на Хотейця, спокійно промовив:

— Шкура завжди загоюється...

— Завжди, Матице, завжди!.. — одразу ж погодився Хотеець і поклав йому на мокре від холодного поту чоло свою кощаву руку.

— Завжди... — забурмотіли й чоловіки і, насунувши капелюхи на очі, відступили ще далі.

— Шкура — не сорочка... — провадив далі Матиц.

— Так, не сорочка! — кивав Хотеець.

— І не штани...

— Так, і не штани!
— Шкура завжди придатна...
— Завжди придатна, завжди! — кивав Хотеець, утираючи йому чоло своєю кощавою рукою.

Матіц усміхнувся: мовляв, ми двоє добре знаємо, що й до чого. А тоді нараз здригнувся, заплющив очі й голосно застогнав.

— Горілки йому дайте! — подав голос Робар.

— Горілки?... — захрипів Матіц, умить піднявся на ліктях і з жахом в очах глянув на Хотейця. Як це? Чого він мовчить? Адже він сам заборонив йому навіть нюхати горілку.

— Ну-ну, Матіце! — мовив Хотеець, притиснувши йому голову до подушки. — Ти й горілку ще питимеш. Адже тепер ти вже дорослий. І розумний. А горілка дуже корисна, коли такі великі рани...

— Коли такі великі рани... — повторив Матіц, усе ще недовірливо стежачи за Хотейцем, що саме наливав горілки.

— Отак, — мовив Хотеець. — Чарку-то ми перешилимо.

Матіц не простягнув руки, тому Хотеець лівою рукою підняв Матіцеві обвислі вуса і влив горілку йому в рота. Матіц закашлявся, а тоді схопився рукою за комір, увесь затрусився й підвівся на ліктях. Поглянувши собі на груди, він витріщив очі й розпачливо зойкнув:

— Загубив...

— Що ти загубив? — спитав Хотеець.

— Сонях... Тілчка буде гніватися... — мовив Матіц і збентежено закліпав великими мокрими очима.

Хотеець роззирнувся по хаті, жінки кинулися і незабаром знайшли квітку соняха, розправили пелюстки й поклали її на подушку побіч Матіцевої голови. Матіц заспокоївся і заплющив очі.

У хаті було повно людей. Чоловіки стояли в світлиці, жінки товклися у кухні та в сінях, а діти визирали звідусіль. Усі мовчали. Але зненацька в кухні почувся верескливий голос Модріяна:

— Людоньки божі, покличмо ж бо панотця, отця духовного покличмо!..

Ті слова розпеченими голками уп'ялися в Хотейця.

— Це ти? — стиха мовив він, блимнувши на Модріяна сірими очима. — Ну, якщо вже ти не забрався із села, то з моєї хати ти заберешся! — гримнув Хотеець, показуючи кощавою рукою на двері.

— Єрне-е-ейчку! Не про політику йдеться, про душу йдеться!

— Справді. Але ти й душі купуєш і продаєш!..

— Єрне-е-ейчку, смерть — не гендлювання!

— Авжеж! — потвердив Хотеець. — От саме через те й забирайся звідси! — Він ще раз показав кощавою рукою на двері й сикнув: — Геть!

Модріян зник, але щойно він зник, заголосила Темникаріца:

— Це я винна!.. Я його напоумила піти в село.

— Облиш, Анцо! — сказав Хотеець тихо. — Хіба ж ти знала, що саме сьогодні притарагуниться до села ця сатанинська потолоч?

— Ні, не знала...

— Ну от, це вже йому таке судилося, — підсумував Хотеець і обернувся, щоб іти до світлиці.

Матіца усе те стривожило. Він підвівся на ліктях і налякано подивився у бік кухні. Чоловіки силою втримали його на столі. Заспокоїти Матіца міг тільки Хотеець. Він підійшов, поклав йому на чоло кощаву руку, і Матіц заплющив очі. Але незабаром знову підвівся на ліктях і простогнав:

— Пити хочу...

— Ой! — нишком зойкнула Усадарица і схопилася за голову.— Про молоко забули! — зашепотіла вона, обернувшись до дверей. Поміж жінок зчинилася штовханина, і поки чоловіки кивали головами, жінки понаносили молока. Майже кожна з них тепер тримала в руках посуд з молоком. А Матіц пив.

— Годі вже, Матіце! — зупинив його Хотеець і знову допоміг лягти головою на подушку.— Спочивай... Хто має таку велику рану, повинен спочивати...

— Спочивати...— повторив Матіц, глипнувши на Хотейця мокрими очима.

— Спочивати і спати... Спати, щоб шкура могла спокійно загоюватися.

— Спокійно загоюватися...— повторив Матіц і заплющив очі. Він довго лежав непорушно, лише дуже голосно дихав. І раптом його стало трусити, аж столи засовалися.

— Дайте йому ще горілки,— озвався Робар.

І йому дали горілки. Тепер уже чи не кожен чоловік тримав у руках пляшку і простягав її Хотейцю.

Споночіло, і Матіц трішки заспокоївся. Дихав тепер він рівно. Хотеець приступив до чоловіків і пошепки промовив:

— Спить...

— Ти гадаєш, що він таки зовсім засне? — спитав старий Реєць.

Хотеець потвердив, кивнувши головою.

— Де тільки вона бариться! — зітхнув Воґрич.

— Хто? — здивовано спитав Чарго, який ніколи з першого разу не міг збагнути, про що мовиться.

— Хто, хто! — передражнив Устінар.— Божа служниця.

— А-а-а... — протягнув Чарго.

— Вона вже тут,— мовив Хотеець і на потвердження кивнув головою.— Але їй доведеться добре помахати косою: Матіц — не трава, Матіц — дуб. А дуба косою скосити не так просто!..

Чоловіки замислено захитали головами, поглядаючи на велетенське Матіцеве тіло. Хата поринула в мовчання.

Гарячка трусила Матіца цілу ніч, попустивши тільки над ранок. Віддих його дедалі слабшав. Потім він іще раз шумно вдихнув повітря, могутні груди піднялися й роздалися. Наступної миті дух вийшов з нього, вуса стріпнулися над зчорнілими вустами і завмерли.

Хотеець засвітив сірника і тремтливою кощавою рукою підніс його Матіцеві до вуст. Пломінчик не згас, а тиша стала така, що чути було, як зашкварчала припалена волосина з його довгих обвислих вусів.

— Віддав богові душу,— голосно проказав Хотеець і здригнувся. За ним здригнулася й решта людей, немовби смерть, що зробила своє діло, шугнула повз них із хати.

Якусь мить усі ще стояли непорушно й мовчали, а тоді отямилися й загомоніли. І гомоніли дедалі голосніше.

*Зі словенської переклав
Віль ГРИМИЧ*

Стріляють.

ДЖОРДЖЕ АНДРЕЄВИЧ-КУН — МИТЕЦЬ-РЕВОЛЮЦІОНЕР

З приводу виставки югославського художника Джордже Андреєвича Куна, що експонувалася в белградському Музеї революції, критика писала: «В нас немає ще художника, в якому б до такої міри поєднувався талант і ангажованість революціонера... Кун — наш найпослідовніший митець-революціонер».

«Поняття соціалістичного реалізму, — зазначав з приводу творчості Куна академік Алекса Чолобанович, — лягло в основу теорії мистецтва, що живе й розвивається і

нині. Теорія ця... стала гаслом численних митців, особливо тих, що за своїми мистецькими поглядами виступали на боці суспільного прогресу, проти тиранії нацизму і, застосовуючи цю теорію, прилучали свою діяльність до міжнародного робітничого руху. Серед перших її прихильників були митці-комуністи, що в цілому світі почали мобілізувати сили для соціальної та політичної боротьби, яку вони вели новим методом, віддаючи їй свої здібності»

Дж. Андреєвич-Кун

першим у сербському мистецтві застосовував метод соціалістичного реалізму. Рішуче і без вагань розірвавши з модерністською естетикою, художник у 1934 році взяв участь у заснуванні прогресивної групи «Життя», програмою якої було зближення з широкими народними масами, бойовий реалізм, боротьба з формалізмом. Людина як головний герой, гострі соціальні мотиви, ясність теми і простота композиції — провідні риси його картин та графіки.

Графічна серія Куна «Криваве золото» (1934), — про злидні шахтарського життя, — була негайно заборонена поліцією. По-

вернувшись у 1939 році з Іспанії, де він був добровольцем у боротьбі проти фашизму, Кун видає нову графічну серію «За свободу» (див. ілюстрації). У 1940 році його заарештовують і разом з іншими белградськими комуністами кидають до концтабору, але й тут художник береться за олівець. Так з'являються аркуші «Камера», «Мати», «Робітник». Сьогодні в Югославії багатьом відомі його картини з серії «Партизани», що виникли під час Народно-визвольної боротьби, в якій Кун брав активну участь.

Починаючи з 1946 року картини і графіка югославського митця виставляються у Москві, Ленінграді, Варшаві, Будапешті, Празі.

І в післявоєнні роки, незважаючи на проникнення у творчість багатьох югославських художників «чистого естетизму», абстракції і сюрреалізму, Джордже Андреевич-Кун зберігає безкомпромісну відданість ідеям соціалістичного реалізму, шану великому мистецтву, яке народжувалось та мужніло у революційній боротьбі, ідеалам якого він присвятив свій талант. Це підтверджують його нові антивоєнні твори: «Свідки жаху», «Колона», «Народ піклується про партизан», а також аркуші, присвячені соціалістичній відбудові країни — «Будівництво», «Гідроелектростанція», «Зварник», «Белград».

Олександр КУЗЬМЕНКО

Руйнують і вбивають.

За свободу.

МИРОСЛАВ КРЛЕЖА

Мирослав Крлежа нар. 1893 р. у м. Загребі (Хорватія). Перші твори опублікував у 1914—1915 рр. Його перу належать цикли антимілітаристських оповідань «Хорватський бог Марс», «Тисяча і одна смерть», драма «Галичина», цикл п'єс про сім'ю Глембаєвих, романи «Повернення Філіпа Латиновича», «На межі розуму», «Бенкет у Блитві», ще не завершений роман «Прапори». М. Крлежа — головний редактор «Енциклопедії Югославії», директор Лексикографічного інституту. Лауреат премії ім. Негоша, що є найвищою літературною відзнакою в Югославії.

ВІТРИ НАД ПРОВІНЦІЙНИМ МІСТЕЧКОМ

П'ять днів підряд віяв сирокко. Із Сахари, гарячий, нестерпний. Була недільня післяобідня пора, типова післяобідня пора маленького провінційного містечка з однією вулицею: від вокзалу до цегельні. Меланхолійно, мов звірі в клітках, люди проходилися від вокзалу до цегельні, з похнюпленими головами, втомлені після ситого сну, як жуйні тварини після годівлі. Уславлений бронзовий генерал кавалерії темнів посеред головного майдану, ніби привид; готельний омнібус повертався порожній від післяобіднього поїзда, тільки одягнений в ліврею служник зручно відкинувся на спинку з витертим плюшем і, дивлячись в овальне, оправлене в блискучу рамку дзеркало, що танцювало в глибині омнібуса, видавлював вугри на обличчі. У «Мисливському розі» зупинилися два комівояжери; один займався збутом шовкових краваток, а другий не записав свого торговельного фаху до книги реєстрації приїжджих. Іржаві газометри, пофарбовані місцями в червоне, мали вбогий вигляд і скидалися на полатані горщики; біля броварні військовий оркестр грав Верді, в усіх церквах дзвонили до вечірні. Мжичив теплий весняний дощ. Усе було зачинене, а вокзал, газометри, мокра рілля, тумани над далеким лісом, тужливий дзвін і неспокійні вервечки людей на вулиці були немовби складовими частинами того сумного провінційного недільного пообіддя.

Час спливав повільно, ніби тягуча патока, а Рафаель Кукец, учитель математики й фізики в реальній гімназії, сидів у кав'ярні за чашкою забленої кави, відчуюючи, що голова йому ось-ось розскочиться від тої нудьги й порожнечі. В голубуватому надвечір'ї весь той світ за вікном ніби пропливав по ясному квадраті шибки; ішли військові в парадній формі і служниці в червоних та жовтих шовкових хустках, пани королівські канцеляристи й чиновники із срібними палицями, з дружинами й дітьми — пара за парою, по-міщанському добропристойно. Дзеленчала

конка, і дзвоник на шії в змиленої шапки перемовлявся з заболоченими копитами в нескінченному одноманітному дзеньканні й тупоті. Дзень-дзень-дзень-дзень, туп-туп-туп-туп! Дзень-туп, дзень-туп, дзень-дзень, туп-туп; дзень-дзень-дзень-дзень, туп-туп-туп-туп!

Батько Рафаеля Кукеца, колишній учитель цієї ж реальної гімназії, де його син тепер викладає математику й фізику по вісімнадцять годин на тиждень, охрестив сина Рафаелем з очевидної поваги до знаменитого художника (про якого в довідниках пишеться, що він помер від розпусти).

Отже, Рафаель слухав дзеленчання конки, дивився на людей, що проходили за вікном кав'ярні, і відчував у собі невимовний неспокій сирого, відчаю й змучених нервів.

Після мізерного обіду в харчівні однієї вдови він прогулювався старовинними вуличками, де тхнуло рибою і м'ясом; дивився на масивні оковані двері будинків, думав про те, що письменники вісімдесятих років, які описували життя цих смердючих вулиць у шістнадцятому й сімнадцятому століттях, фабрикували романтичну брехню, бо якщо сьогодні ті будинки такі брудні й непривабні, то якими вони були триста років тому! Гострий, їдкий чад, прибитий важким сирого до землі, розповзався по всіх вуличках. Цей шаленіючий тиск на дахи і на стіни будівель, різкі посвисти вітру на перехрестях, де камінні святі благословляють перехожих, — усе це створювало у Рафаеля Кукеца враження, ніби він ходить вулицями приморського міста і що за кілька кроків побачить за рогом зелено-голубу пінисту воду, на якій танцюють і риплять заякорені бригантини. Неспокій усе глибше вгризався в нього, пожирав його, дощова вода плюскотіла в ринвах, розливалася по тротуарах, а з церков тягло запахом ладану. Церковні двері були напіввідчинені; там, у глибокому темному нутрі блимали лампади, і це криваве мерехтіння далеких вогників у напівтемряві притягувало Рафаеля Кукеца, наче магніт, і він, утомлений, увійшов у церкву, як у могильний склеп. У церкві було порожньо; лунко розлягалось щебетання пташок, які літали навколо дзвіниці. Рафаель Кукец сів на велику спорохнявілу підставку, схилив голову й довго мовчки прислухався, як шашіль точить дошку. Серед цієї гнилизни в Рафаеля Кукеца в грудній клітці, десь під самим горлом, почала, як давня рана, щеміти туга за далеким, примарним і щасливим дитинством, коли він ще не блукав, наче привид, серед туманів й порожнечі. Хробак у дубовій дошці, шовкові запорошені хоругви, повтикані біля лавок, ніби в якомусь військовому музеї, ці трофеї і знаки незліченних перемог і виграних битв, сирого і дощ — усе було гнітючим, нестерпним.

«А хто знає, чи не підніме церква ще раз ці свої хоругви, чи не візьме до рук меча і гармати, щоб нас, язичників і безвірників, знищити, змести з лиця землі? Он бачиш! Доки є люди, що можуть стояти навколішках перед порожнявою, як оцей, усе можливе, ніщо не виключене!»

Справді! Перед великим позолоченим розп'яттям хтось запалив свічку і застиг, схиливши голову на груди. Стояв, наче статуя, непорушний, руки безвладно звисали, мало не торкаючись камінних червоно-білих плит підлоги. Та незвична надломлена поза, вона виражала таку пригніченість, ніби це тіло, зовсім розчавлене, в крайньому розпачі віддалося на милість і немилість) впала Кукецу в око, і він подумав, що цього чоловіка спіткала нагла смерть, і він так і залишився стояти на колінах. Ця думка так заволоділа ним, що він підвівся й попрямував до тої зіг-

нитої постаті, щоб побачити, який це дурень там стовбичить. Почувши лункі кроки, людина сіпнулася й невдоволено зиркнула на того зухвальця, що так безпардонно порушив святий церковний спокій; у світлі лойової свічки Кукец побачив чиєсь незнайоме зелене, виснажене лице.

«Ідіот проклятий! І чого б це я тут гнувся цілісінський день!» — розлютувався Кукец, і йому захотілося копнути цього типа ногою, вліпити йому ляпаса, затіяти з ним сварку й скандал! Проте він узяв себе в руки і, урвавши ту німу сцену, раптом з істеричним смішком кинувся геть із церкви.

Сердитий сам на себе, на свої нерви, на туман, на болото, на дощ, він опинився перед бронзовим пам'ятником піхотному генералові, який до того ж був увінчаний лаврами поета і тримав у руці згорток паперу, звичайно ж, з ліричними віршами. Тут, біля пам'ятника, був кінець міста, звідси виднілися за вокзалом верби, рілля і болото. Якись селяни, одягнені в кожухи, гнали худобу на забій, і все було брудне, сіре й заболочене, тільки чулися різкі вигуки погоничів та глухі удари батога.

Дзень-дзень-дзень-дзень, туп-туп-туп-туп. Конка місила болото, і червона смужка світла повзла по калюжах дощової води, поволі, безнадійно, ліниво, провінційно, розпачливо. Повертаючись у місто, Рафаель Кукец пройшов через головний майдан повз бронзовий пам'ятник генералові кавалерії і зупинився в глибині вулиці перед пам'ятником якомусь ченцеві. І той святий отець францисканець був славетним поетом, тож скульптор увічнив його у святу мить натхнення, коли він олівцем записує вірш у книгу. Ще двадцять років тому якийсь п'яниця вибив олівець із руки святого отця францисканця, і, згадавши тепер, що ось уже двадцять років той чернець стоїть у центрі міста і без олівця записує той самий вірш, Рафаель Кукец збагнув нараз просту істину, як безнадійно сумно жити в містечку, в якому стоїть лише три пам'ятники. І то: два генерали й один чернець без олівця.

«Зрештою, все це дурниці! Два генерали й один чернець! А яке то-бі діло? Від обіду ходить вулицями, як гієна! По церквах збирається битися з недоумкуватими богомольцями! Ламає собі голову над хтозначим! Нерви в нього розгулялися від сироко! То все сироко! Треба сісти, відпочити, заспокоїтися!»

Увесь мокрий, він завернув до кав'ярні і там дивився на солдатів і служниць, службовців і гробарів, слухав теленькання дзвоника конки, випив три таблетки аспірину і знову слухав теленькання конки. Дзень-дзень-дзень, туп-туп! Дзень-дзень-дзень-дзень, туп-туп-туп-туп!

«Диви! Це ж старий Гампельман іде!»

Справді! Вулицею йшов старий Гампельман, і Рафаелю Кукецу здалося, що обличчя старого вилите із смолисто-зеленої маси.

Той старий подагричний дідуган працював на державній залізниці сторожем, а його син, ще коли був студентом університету, зв'язався з якоюсь кравчихою, дівчиною лагідною, але страшенно обмеженою; одружився з нею, пожив якийсь час і застрелився. Його дружина ходила вагітна третьою дитиною, і от у ці драматичні дні вона застудилася й померла за тиждень після похорону чоловіка, а незабаром померла з горя і мати молодого доктора.

Кукец добре знав усю ту сумну історію, бо старий Гампельман мешкав у тому самому будинку, що й він. І ось цей дід, сивобородий, згорблений, з цигаркою в роті, перетнувши простір, обмежений вікном

кав'ярні, збудив у ньому цілий рій непотрібних і дурних думок та образів.

Задумався Кукец над тим, наскільки в житті все залежить од випадку, і якби той юнак не одружувався з тою бідолахою, то, може, не стрілявся б і вже досі був би асесором королівського суду й розглядав би цивільні справи, сидючи в мантиї під чорним розп'яттям. Його старий батько залишився б у своїй сторожці на залізниці, в малій хатині з червоної цегли, де у дошках віконниць вирізано серця, щоб під час спеки крізь ті отвори в кімнату проникало світло. Якби такого не сталося, старий і далі зустрічав би червоно-білим сигнальним прапорцем паровози, а тепер ось самотній живе у місті між зовсім чужими й незнайомими людьми, під носом йому димить цигарка, і він у післяобідню пору в неділю ходить під дощем байдужий, пригнічений.

Кукец спробував був уявити собі щасливіший, вдаліший, кращий варіант долі тих малих, непомітних людей: як би воно було, коли б молодий доктор, асесор королівського суду, закохався в розумну, багату дівчину і був щасливий, їздив власною бричкою; але нараз усе це видалося Кукецу дурним, і він, щоб звільнитися від тих непотрібних вигадок, взяв у руки якусь газету і прочитав, що президент однієї з європейських республік заборонив полювання, бо той президент є членом товариства захисту тварин і принципово не полює, щоб не проливати крові нещасних тварин, і що десь потонув вантажний корабель. Замітка про того президента республіки — члена товариства захисту тварин — украй розізлила Кукеца, він кинув газету й вийшов на вулицю. Дощ не переставав, і Кукец повернув додому.

У дворі будинку, де жив Кукец, галасували діти, а в парадному голосно розмовляли служниці. Це була одна з тих споруд у центрі міста, затиснутих між іншими будівлями, біля яких ніколи не буває зелені, і сніг тане на дні двору-колодязя аж наприкінці березня, а в квартирах завжди панує сутінь. Ті жінки, дружини двірників, наглядачів і вантажників, служили в багатіїв у будинках, що виходили фасадом на вулицю, в коридорах там лежали червоні килимки й стояли канделябри, блищали бронзові ручки й цвіли тропічні рослини. Багатії жили, сховавшись за дверима з міцними засовами та патентованими замками, застраховані на великі суми від пограбування й крадіжок, захищені ланцюгами, сторожовими собаками, власними нічними сторожами, електричною сигналізацією, сталевими сейфами, револьверами і вогнегасниками: жили наче у неприступних фортецях в умовах неймовірно жорстокої і невблаганної диявольської дійсності.

У Кукецевій кімнаті смерділо тухлими яйцями й цвіллю, а за стіною в сусідній квартирі сварилися якісь люди за чийось спадщину. Вони сварилися за ту спадщину вже чотири дні підряд, а що стіни були тонкі, то виразно чулося кожне їхнє слово. Слухаючи ці грубі голоси дивних, чужих і нереальних появ за стіною, Рафаель Кукец мав таке відчуття, що все це якесь безглуздя, що не може бути справжньою і єдиною дійсністю, яка завершується сварками за спадщину й домовинами, у яких лежать покійники в тонких, як мізинці, краватках, заялжених, наче підібраних на смітнику. А тут якісь, ще тимчасово живі скелети, загорнені в лахміття, сваряться за чужі шафи й миски, нещасні торботряси-богомольці із нетрищ, механізми, які ворують нижніми щелепами, наче заводні іграшки; ці себелюбні скелети, проходячи через дурне оте життя, ще й сваряться за спадщину й шафи.

Сутеніло, і Рафаелю Кукецу здавалося, що якби він заснув зараз на годину, то обрався б і поздоровшав, але при тій пекельній набридливій бучі за стіною в сусідів це було неможливо. Він устав і знову вийшов на вулицю. Дощ не вщухав, але над димарями, будинками, над телефонними дротами вчувався холодний північний струмінь, який змішувався з південним вітром, і між густими смугами дощу миготіли важкі мокрі клапті снігу. Кукец згадав, що на завтра має перевірити домашні завдання з математики шостого «А» класу (двадцять сім зошитів) і що ті зошити сьогодні вранці він забув у вчительській. Кукец подався до гімназії. Вчительська була відчинена, з вулиці у вікна яскраво світив газовий ліхтар. У всьому будинку було тихо, і ця приємна тиша так заспокоїливо подіяла на нерви Рафаеля Кукеца, що він одразу, навіть не скидаючи піджака, простягся на потертій канапі, що стояла в кутку, і блаженно заплющив очі.

Маса нерозв'язаних питань останнім часом навалилася на Рафаеля Кукеца, і він борсався в них, мов у густій смолі, відчуючи тільки втому й глибоку пригніченість, що давили на мозок, наче важка дошка. Біль дедалі дужчав, і все видавалося йому жорстоким і загрозливим. З одного боку, відчував, що старіє, а з другого — розумів, що й не жив посправньому, і так, втрачаючи опору в цій болісній і незбагненній, безглуздій, незрушно одноманітній порожнечі, він з дня на день відчував усе ясніше, що життя йде шкереберть і що він усе міцніше й усе глибше загрузає в болоті.

Зовсім розбитий, ліг на ту коротку вчительську канапу, але вона була надто коротка, і ноги його стриміли в повітрі за валиком; потім він, скоцюрбившись, мучився на канапі в учительській ні живий ні мертвий, напруживши до краю нерви, щоб знайти ту єдину точку, якої немає, то тільки так здається, що її все-таки можна знайти, треба лишень бодай на одну мить заплющити очі й заспокоїтися. У важкій запамороченій напівсвідомості відчував, яке все задушливе, і нема ні найменшої змоги вільно зітхнути, випростатися, усе розвалити, піднятися, воскреснути; і він у цій маячній мордувався б усе дужче й болісніше, якби не задзвонив телефон. Рафаель схопився весь задерев'янілий, у горлі йому пересохло. Коли він був заснув, голова його звислася з канапи, рот розтулився, і тепер на язика відчувався присмак тісного непровітреного приміщення. У тіло Кукеца пов'їдалися пружини й кінська волосін, що стирчала крізь оксамитове дрантя пошарпаної оббивки.

— Алло! Алло!

На протилежному кінці ніхто не озивався, тільки чути було, як десь далеко гудуть телефонні дроти, а в трубці шкварчало, ніби по її мембрані шкребли тисячі тупих нігтів! Кукец машинально тримав якийсь час трубку біля вуха, слухаючи крізь чорний і далекий незнаний простір, як галасують міста, телефонні комутатори, залізничні станції, як хтось лається по-угорськи, і ця відтулина в житті — телефонна трубка — наштовхнула його на думку, що добре було б набратися рішучості й піти геть звідси, у темін, у самотність, у далечінь, якнайдалі від усього того, що гнітить і обмежує.

Він повісив трубку й вийшов надвір.

Рафаель Кукец від природи був нервозний, цю не дуже приємну рису своєї вдачі він успадкував од покійного батька, Петра Кукеца, людини вісімдесятих років, який писав підручники з геометрії для всіх середніх навчальних закладів автономного королівства. Життя Рафаеля

Кукеца в глухому й сірому провінційному містечку минало так однома- нійно й нудно, що останнім часом він зовсім опустив руки й почав пле- кати дурну, але щиру думку, що все-таки краще вмерти, ніж жити! Учи- телеві Кукецу здавалося, що і в могилі не буде так незатишно, як у цьому заштатному й страшенно нудному панонійському містечку, де йому судилося проскніти ікс років. У могилі пануватиме чорна іспанська церемоніальна, як у палаці, тиша, і всі люди лежатимуть у святковому вбранні, мовби вони прийшли на бенкет. А містечко це видавалося Ку- кецу чорним млином, який перемелює всі великі відстані й простори, і невпинно меле, кожного дня від раннього ранку, коли поліцаї женуть блідих, закутих у наручники повій і грабіжників, а солдати б'ють у бара- бани, і аж до пізньої ночі, коли в банках позіхають сейфи, освітлені чер- воними лампами, а в редакціях та лікарнях куняють нічні чергові. Остан- нім часом учитель Кукец відчував дедалі сильнішу потребу вихопитися з того млина кудись на самий краєчок життя і з цього краєчка зірватися сторч головою у чорну безодню. Він знав дуже добре, що в тій порож- нечі ясні небесні кулі віддалені одна від одної на астрономічні відстані (їх він дуже часто записував крейдою на дошці у старших класах), і хоч він за своїм фахом постійно мав справу з тими астрономічними величи- нами, насправді вони йому уявлялися досить туманно й невиразно, і він дуже часто мріяв про той таємничий краєчок і абсолютну порожнечу, де, звичайно, нічогісінько нема. Ні математики, ні астрономічних вели- чин, нічого! Він був людина хворобливо добра, і його життєве кредо, що треба любити людей, бути завжди лагідним і поступливим, виходило не з якихось великих, останнім часом так розрекламованих «вселюдсь- ких програм», а просто з солодкової, майже слинявої доброти.

Він любив людей і поривався до людей, пропивав з ними по кав'яр- нях гроші, які заробляв, даючи уроки синкам багатіїв, шукав людей на вулицях і в кав'ярнях, але дуже часто бував сам, і якось так виходило, що перед ним замикалися на засуви, і ніхто не підпускав його близько до себе. Люди були переважно себелюбні філістери, які тягали за со- бою свій егоїзм, наче равлик хатку, і всі снували своє життя по власних темних закутках, мов павуки, і ніхто не помічав його широкої, щиро вселюдської і в людство закоханої натури.

Так і сьогодні після обіду, самотній, у відчаї від нудної бездіяльнос- ті, він постукав до свого колеги, вчителя математики, але той відчинив не одразу, а тільки після довгого стукання; жили в нього були набряклі, сам розчервонілий, очі підпливли кров'ю, і він тремтячим голосом став говорити, що не годиться так настирливо стукати, коли не відчиняють, — він нікого не може прийняти, бо в нього гості...

«Звичайно! Він тричі стукав, але із добрим наміром, а не тому, що настирливий! Він скупив за людиною! Природна річ! Он що! Коханка в нього! Он що! Коханка!»

Кукец відчув у собі безнадійну порожняву, похмуру пустоту неділь- ного пообіддя, у нього не було коханки, його мучила меланхолія, він знудьгувався за людським товариством, за приятелями, за музикою, за сміхом, за освітленими залами; йому зробилося погано, усередині щось засудомило, і він вийшов на вулицю. Це сталося зразу після обіду, а по- тім він до знемоги ходив попід бронзовими генералами, слухав дзень- кання конки, був у церкві, у кав'ярні, пив аспірин, заходив додому, ле- жав у вчительській, а тепер, як роздратований, стомлений звір, вихопив- ся на простір і, роздумуючи про все це, машинально прискорював хо- ду, мовби кудись поспішав.

В одній кімнаті панського двоповерхового будинку, над парадними дверима якого пишався шляхетський герб (зіп'ятий цапки козел), у вікно він побачив чорну, траурну драпіровку. У кімнаті на першому поверсі лежав покійник. Рафаель Кукец на мить зупинився перед тим освітленим вікном, і все місто йому видалося великою трупарнею, й охопив його безутішний смуток; він відірвав погляд од вікна й рушив далі.

«Свічки, траурна драпіровка, освітлені вікна, місто порожнє, а він бреде темними вулицями по грязюці, дивиться на ці примарні дурні будинки з різнобарвними віконцями, як у замках, намальованих на абажурах газових ламп! У цих будинках ще світять гасом, і кімнати заливає жовто-червона, як сеча хворого, каламуть, а в тих кімнатах, заповнених якимись потворними меблями, живуть люди. І яке то життя в цих будинках, що нагадують замки на паперових абажурах газових ламп? І що то за проклята архітектура з тими балконами й вежами, де все скидається на куліси в химерному глухонімому балеті? У тих будинках сидять за столами його колеги, лисі вчителі із штучними щелепами, сидять скуті міщанськими умовностями, зі своїми дружинами, і поки жінка міркує над тим, що завтра варитиме (квасоллю чи локшину), вони перевіряють учнівські зошити. Це його лисі, голодні й обшарпані безмозкі колеги, які пояснюють дітям, що Чілі — пустельна приморська кам'яниста країна, над якою віють солоні вітри з Тихого океану, а самі навіть ніколи не бачили Адріатичного моря. Вони піднесено розповідають учням про Евкліда, Коперніка, про Платонову республіку, а самі, зморені, хроплять, мов лантухи, і байдуже їм і до того Платона, й до Евкліда, і до Чілі, «кам'янистої країни, над якою віють солоні вітри з Тихого океану».

Все остогидло Рафаелю Кукецу — і те щоденне перевіряння зошитів, і нудне животіння в затхлих кімнатах, і він подався грузькою, обсадженою каштанами дорогою за місто; болото все більше липло до ніг, і коли дорога перетинала залізницю, Кукец звернув на залізничну колію й пішов насипом у ніч.

Понад залізницею блимали зелені вогні семафорів, повз нього, гуркочучи, промчав чорний поїзд, і ще довго було чути, як ритмічно постукують рейки, ніби хтось б'є по них молотом. З-за парканів, хлівів і складів, що ледве бовваніли у темряві, віяв північний вітер і крижаними хвилями перекочувався через дрібні, майже непомітні конструкції, що їх людина позводила всюди по велетенській земній кулі з якоюсь жалюгідною, мізерною, природі зовсім байдужою метою. Водоспад холодного повітря скочувався з північних гір у долину, на дні якої вже п'ять днів нуртував сирокко, наче отруйний газ, і ось під рвучкими ударами вітру над гірським хребтом, як гребені морських хвиль, запінилися хмари, розірвалися, й з-під них виринули зірки. Учитель Кукец пам'ятав їх з астрономічних карт, і хоча йому завжди було неприємно, коли хтось починав мову про зорі, бо він ті зірки сам добре знав і розумів, що на них таке саме безглуздя й порожнеча, як і на оцій нашій зірці, проте цього разу він зрадив тим далеким вогникам і глибоко вдихнув повітря, наче випив кварту холодної води.

«Гарно стояти зоряної ночі, випроставшись на повний зріст і підставивши груди вітру! Людина загубилася в смердючих пивницях і норах, де простір замкнений, як у портсигарі! Тут, на дні, у всіх у мозку предмети й речі, й осклілі очі, і пружини ідей та інтересів. І все-таки є зоряні, вітряні, первинні концепції, яких ніхто в усьому місті не розуміє, крім двох-трьох самотніх людей, що, шукаючи порятунку, так само виходять самотні в дорогу. Відчуття саме такої життєвої дійсності є єдино важли-

вим, але цієї глибокої і єдиної реальності не відчуває ніхто, про це не говорять і не думають, а саме створювати цю реальність означає бути самотнім, далеким, чужим, невідомим, стояти осторонь від усіх, отут і отак, як щось по-ідіотському зайве для всього й усіх! Ось у чому проблема! Треба день і ніч боротися за цю реальність і пробиватися від тих кривлянь та жахів, від бовдурів та бруду до самотності і до такої ось чистої, вітряної, зоряної купелі. Треба справді вирватися! Вирватися на вільні, голубі простори! Вирватися треба!

Позаду залишається трясовина міста і блимання ліхтарів, гавкають собаки, місто безлюдне, і чуже, і відразливе, а вогні на околицях горять так само сумно, похоронно, як і в той далекий час, коли ми гризлися із самими (з першою, і другою, і третьою), усе залишається позаду, собаки гавкають, а людина з палицею мандрує небесною ясністю між Оріоном і Плеядами, і за нею в'ється шаль у просторі. Це існує як найсправжніша й найглибша реальність. Гармонія спокійного й тихого глибокого дихання далеких просторів, де нема ні дощу, ні церков, ні вчительської, ні зошитів з математики, ні маячних голів, що обслинюють людину, ніби слизняки. Вітер свистить, людина ступає хоробро й сильно, зірки скриплять під ногами, й усе забуто.

Людина зараз — це не якась певна людина, Рафаель Кукец, учитель математики й фізики в такому-то середньому навчальному закладі, і вона не мешкає в маленькому провінційному містечку, де є кав'ярні з блощицями і три пам'ятники (два генерали й один чернець), брудні вулички, вікна завішані, двері замкнені, а в корчмах вино, самотність і дим. Ох, яким жахливим повинно бути життя у такому маленькому містечку, де людські голови — гарбузи, наповнені ріденькою баландою, де панує обмеженість і нудьга. Ось так треба підніматися вгору, з вітром, вільно, впевнено, безпосередньо!»

Рафаель Кукец вбирав у себе вітряний еліксир, наповнювався ним, як шовковий аеростат, і летів усе вище. Енергійно працював ногами, а дерев'яною палицею розганяв наліво й направо зоряні світи. Зірки і сонця розсипали іскри в блакитному скляному просторі, а далеко внизу над містом північний вітер виспівував пісні, насичені киснем, який піднімався на поверхню й пінився, як бульбашки на гнилих калюжах.

Наступного ранку перехожі на заволоченій туманом залізниці знайшли мертве тіло: тільки після довгого розслідування власті підтвердили, що то був Рафаель Кукец. А про те, щоб встановити, нещасний то випадок чи самогубство, й мови не могло бути.

*З хорватськохосербської переклав
Іван ЮЩУК*

МИХАЙЛО ЛАЛИЧ

Михайло Лалич нар. 1914 р. в с. Трепчі (Чорногорія), закінчив юридичний факультет Белградського університету. В 1941 році брав участь у підготовці всенародного збройного повстання проти окупантів, був заарештований і відправлений у концтабір. В 1944 році тікає до партизанів. Його перу належать збірки оповідань «Розвідка», «Перший сніг» та романи «Весілля», «Лелейська гора», «Воєнне щастя». Лауреат премії ім. Негоша.

ПУСТОШНЯ ЗЕМЛЯ

Рік почався із занепаду й розкладу четництва на Лимі. По лісах і глухих селах зачалися окремі групи з новими отаманами, і важко було визначити, хто з них старший і хто гірший. Вони ще на щось сподівалися: чи то на новий наступ гітлерівців, чи то на висадку англійського десанту; вони погрожували людям, що в тому, і в другому випадку поздирають з них шкуру, хай тільки пролетарі дременуть у Сербію. Вони всіляко перешкоджали людям вступати у партизани і з засідок убивали відомих партизанських командирів.

Незважаючи на ці погрози, всі люди з горішнього хутора Капа, незалежно від віку, ішли в Четверту пролетарську бригаду або в місцевий ополченський батальйон. Зостався тільки Оташ Недич, бо за партизанськими неписаними законами уповноважених діячів до війська не брали. Зостався і його брат Сретко, сподіваючись, що в такий спосіб він зможе вберегти свого єдиного сина Момчила, підлітка років п'ятнадцяти, циба того, рослявого хлопця з сірими, як у батька, очима. Сретко знав, що коли він піде в бригаду, то піде і його син, але в якусь іншу, і тоді нікому буде вберегти хлопця від небезпек, які всюди підстерігають партизанів. Мисливець і зброяр, як і всі в Капі, Сретко не боявся за себе, але порожнеча, яка утворилася б після загибелі Момчила, була б для нього такою ж чорною, як і після загибелі всього світу. Чималий клопоть землі — тільки він єдиний із цього гірського гнізда мав землю, та ще й на рівнині (посаг дружини) — лишився б нічим, пустошньою землею.

Партизанський уповноважений гнівався на брата й бурмотів приглушеним голосом:

— Чому ж ти відмовився стати уповноваженим, якщо не хочеш іти до війська? Тоді б уже я пішов. Бо яка ж то ганьба, ще, чого доброго, люди скажуть, ніби ми обоє поховались та й дивимось тільки собі під ноги. Скажуть, що то я тебе затримав тут: мовляв, інших посилає, а брата береже...

— Хай кажуть, що хочуть, — відповів Сретко понуро. — Народ не хоче, щоб я був уповноваженим, та я й не заслужив цього. А до війська не можу піти через болі в попереку. Цілими ночами стріляє мені в кості.

— Стріляє, звісно. А ти погрій гарненько, гляди, й перестане, — на-
смішковано мовив той і недобрими очима глянув на брата. — А коли б
там щось роздавали та можна було чимось поживитися, одразу б і в
попереку перестало боліти, ноги самі понесли б тебе як молодого. Знаю
я тебе: ти завжди був радикалом і запеклим єрезівцем¹.

— Ет, скажеш... Хіба мало Недичів записалось у твою партію, а яка
з того користь? Дай боже, щоб у вас повиростали крила, але все те хай
буде без мене. А коли щось матимете з усього того, забирайте собі,
мені нічого не треба.

Напровесні до бригади подалося й кілька дівчат із Капи та Брези,
поміж яких була й Среткова донька Єлисава. Вони потай домовились
і вирушили всі разом, нишком, ні з ким не попрощавшись. Того ранку
Єлисава попросила свого братика Момчила, щоб постеріг овець, поки
вона збігає до сусідки взяти нове плетиво. Отак збрехала і, трохи не пла-
чучи, чкурнула в ліс із іншими дівчатами. Весь ранок хлопець благав,
щоб його замінили, а тоді здогадався про все й сердитий та насуплений
повернувся додому:

— Напевне, в бригаду подалася. Отак тобі й треба, коли не хочеш
мене відпустити. Це ж ганьба, що пішла саме дівчина, наче з удовиної
хати. І я піду й не буду більше питати.

Втеча Єлисави не дуже здивувала й засмутила батька. Він передчу-
вав, майже знав, що вона піде, і змирився з цим: дочки — то чуже
щастя, вони легко полишають рідну домівку і з великою радістю висли-
зають з-під батьківського крила. Небезпеку втратити разом з дочкою
єдиного сина Сретко переживав глибше. Проте він намагався приховати
свої почуття і вдавав, ніби те, що сталося, не дуже його тривожить, тож
і говорив стримано й лагідно, повільно тягнучи слово за словом:

— От що, сину. Тепер я можу тобі сказати: питала мене Єлиса, і я
дозволив їй. Тільки матері про це не кажи. Це ніяка не ганьба, бо тепер
і дівчата йдуть до війська. Підемо й ми з тобою, як тільки упораємо
нивку на Куліні та на порубах Тустої посадимо трохи картоплі. Чи,
може, хочеш, щоб я пішов до командування та попросив, щоб воно від-
пустило нашу Єлису? А нас нехай візьмуть замість неї. Дві гвинтівки в
руках чоловіків краще, ніж одна — в жіночих. Адже так? Вони відпустять
її, хай стереже хату, а ми підемо битися. Воно, сину, й мені гірко слуха-
ти людські докори, і я терпів їх лише заради вашого добра. Але Оташ
став мені на горло — і роби що знаєш. А підемо й ми, то він уже не до-
корятиме, правда ж, сину?

Хлопець був здивований спокійним тоном розмови, проте не розга-
дав батькових хитрощів. Це було вперше, коли він, мов рівня, розмовляв
з батьком і той так докладно розповів йому про свої наміри. Здавалося,
що старий усе зважає, розмірковує й робить так, щоб було найкраще.
Син пообіцяв зачекати, поки вони впораються з сівбою, але був засму-
чений і трохи зворушений: він би обняв і поцілував батька, коли б це
було не в Капі, де соромляться виказувати ніжні почуття.

Наступного ранку хлопець нетерпеливився, йому хотілося якомога
швидше покінчити з польовими роботами. Та батько чомусь з дня на
день відкладав їх. Спершу посилався на те, що, мовляв, дуже тверда
земля і треба зачекати дощу, потім на негоду і, врешті, став виправду-
ватися своєю недугою. Якомога зволікати весняні роботи — на це він
спрямував усі зусилля; урвати якнайбільше днів, які вже й належали не

¹ ЈЕРЕЗ (Југославенска Радикална-заједница) — реакційна буржуазна партія радикалів у Коро-
лівській Югославії.

богу, а тільки осоружній війні та дияволу. Старий усе сподівався, що час, гляди, принесе якісь зміни — хтось прожене партизанів, чи, може, вони й самі підуть своїми стежками-дорогами й залишать йому сина хоча б на цю весну.

На початку квітня вони нарешті пішли в Тусту. Там на угноєних порубах мали посадити картоплю. По дорозі Сретко думав, що, може, підуть дощі й відсунуть на якийсь час їхнє повернення до села. Але негода прислужилася йому краще, ніж він того сподівався: зелене громаддя гори наче притягло хмари й почалася справжня злива. Годі було й думати працювати. День і ніч без упину вирували каламутні потоки, несучи з Триглавиці кригу й сніг. Під їхній гомін снувалися нескінченні думки, зринали у батька й сина різні бажання, часто протилежні одні одним.

Коли ж розгодилося і в ярах осіли густі сиві тумани, Сретко з сином вийшли на поруб. Вже тут Сретко ще на два дні відклав початок робіт: мовляв, нехай земля підсохне та насіння трохи протряхне, а сам, чекаючи нових дощів, знов і знов брався перебирати насіння чи лагодити огорожу. Розуміючи, що довго тягтися так не може, він мовби ненароком згадав Довгу ниву, яка вже хтозна й відколи не оброблялася і яку так само слід було б засіяти, бо відпочила вже вона і влягалася, а до того ж і:

— Гріх, коли нива лишається незасіяною. Не тільки тому, що вона дичавіє, перетворюється на звичайну леваду, а просто гріх перед богом і перед людьми...

— Тепер я бачу, що для тебе гріх! — понуро мовив хлопець. — А коли б усе було засіяно, ти вигадав би якусь іншу справу, якийсь новий привід, щоб мене затримати. Он мої однолітки вже носять зброю, Миня Миньянов став сержантом, а я хіба гірший за нього? Ти б прикував мене до цієї Тусти, тільки щоб я не пішов туди, де мої друзі, знаю я...

— Нічого ти не знаєш. Он у тебе сльози на очах, а ще тягнешся до рушниці! Через те я й змушений усюди з тобою ходити і в бригаду піду заради тебе. Тільки ж не можемо ми залишити хату без хліба, а худобу без корму, адже ніхто за нас не працюватиме...

На третій день вони таки почали скопувати свою ділянку, з усіх боків оточену тінявими, густими лісами. В лісовому захистку на краю поруба тулились одна до одної старі зимові колиби, в яких уже давно ніхто не зимував; на галявинах поміж ними влітку з року в рік городились овечі кошари, і там лежали цілі купи за давнього гною.

Угноєна, родюча земля добре піддавалася обробітку. Копачі босими ногами відчували, як осідає під ними м'який ґрунт, напоений весняними життєдайними соками. Згодом батько й син майже забули про свої тривоги; вони поскидали свитки й ще завзятіше взялися до роботи. А сонячні промені та легенький вітерець приємно лоскотали оголені спini.

Неподалік, біля ряду старих буків, протікав чистий, гомінливий потічок. Кілька разів спинявся Сретко, щоб глянути на ті буки: тільки опускав мотику, як йому здавалося, наче біля них хтось стоїть. Нараз він випростався, придивився пильніше і тільки намірився сказати синові, що ті буки отак стоять ще з часів його діда, Вука-Неда, який першим у бою кинувся колись на турків у Морачі, як помітив, що за буками й справді хтось наче стоїть, ховаючись від його ока, а з лісу тим часом виходять якісь незнайомі люди. За плечем у кожного з них висіла рушниця, одягнені вони були в якусь подерту уніформу. Один з них зауважив, що їх помітили, й гукнув до старого:

— Гей, хто ви?

— Сретко Недич із сином, — відповів Сретко непевним голосом.

— Недич із Капи, значить, комуніст? — уточнив один з них і криво посміхнувся.

Того посміху було досить, аби зрозуміти, що то були за люди Сретко затремтів од страху й квапливо заговорив:

— Не комуністи ми й ніколи не були ними.

Троє чи четверо з тих обідранців рушили до них. Один — молодий, худорлявий і вродливий — нещиро всміхався:

— Що, налякався? Подумав — четники. Ні, ми теж партизани, нічого не бійся.

— Не знаю я, хто ви, — уперто відмагався наляканий селянин. — Знаю, хто я.

— Ну, годі, не викручуйся, — не вгавав худорлявий. — Невже й досі не впізнав мене? А давав же вечеряти, коли ми йшли на Плевлю. І як тільки хтось проходив там, то, бувало, безслідно зникав...

— Облиш мене, чоловіче, нікому я не давав вечеряти й ніхто не завертав до мене, до того ж мене оголосили запеклим єрезівцем. А доріг я нічиїх не вистежував, — вкрай наляканий Сретко підвів голову, шукаючи якогось порятунку.

Він помітив, як стежкою з лісу виїхав вершник у вилялялому дощовику, з-під якого виднілася холоша італійських штанів. Сретко одразу ж упізнав четницького отамана Арсовича. Мати його, дочка Неориці, була родом із Брези, і Сретко пам'ятав його ще з першої війни, коли служив резервістом у Підгориці. Йому тоді показав хтось із Брези: «То правнук «пророка» Янка Неориці. Бач, причепив шаблюку, задер кирпу й нічого знати не хоче...»

Арсович був ще худіший, ніж тоді, й нагадував кістяк: видовжене обличчя, ще довший ніс, одвисла синя губа Неориці. Він зупинив коня і щось запитав, показуючи на скопану ділянку. Відповіло йому навперебій кілька голосів. Отаман стояв — усі дивилися на нього, — потім махнув рукою й владно наказав рипучим голосом:

— Зв'язати!

Вже аж коли його схопили за руки, Сретко почав випрочуватися й кричати:

— Пане Арсовичу, пане Арсовичу, та що ж це таке? Навіщо мене в'яжуть, пане командир, що я кому заподіяв?..

Він озирнувся й побачив, як троє інших хапають Момчила й заламують йому руки за спину. Сретко зустрівся з його безпорадним докірливим поглядом і понурих очі.

Коли їх привели до буків, Арсович зліз з коня і, кривоногий, у кавалерійських штанах, мов чапля, подирав уздовж берега потічка. Смертельно блідий хлопець мовчав. Його батько з розкошланими вусами й наїжаченою бородою сипав запитання:

— Навіщо ви мучите дитину? Що за свавілля, пане Арсовичу? Що ви за люди, боженьку?..

Арсович глянув на нього безбарвними очима покійної Ристи Неориці й просичав:

— Мовчи! Тепер я запитую: ану, кажи, хто вбив мого дядька Мирка Ристового Неорицю?

— Та хіба ж я його вбив?.. Чи ота дитина?.. Чого в'яжеш нас і допитуєш, коли сам добре знаєш, що його партизани вбили? І мене могли вбити, що я їм таке!

— Могли, а не вбили, бо ти їм свій. А їхніх ми знищуємо. Он твій родич — комуністичний уповноважений! Твій родич Саво Недич старий розбійник і комуніст. Твої родичі й Ново Недич, і Мілич, обидва комуністи, партійці. Адже всі з Капи майнули до Мошиного війська!

— А де таке право, щоб через них я страждав? Адже не пішов я до них, ще мені прозвано й запеклим єрезівцем і... — квапився Сретко з невиразною надією, що все ще якось влаштується, що він викрутиться, але його знову перебив Арсович:

— То комуністи домагаються якогось права, вони завжди шукають правди. А ми їм виділяємо її з отаких ось карякуватих букв. Гей, — гукнув він до своїх обірванців і плеснув у долоні.

Бачачи, як вони знімають з плечей гвинтівки, як відстань між життям і смертю блискавично скорочується, Сретко упав на коліна й став благати — голосом, обличчям і всією своєю істотою:

— Не треба, пане Арсовичу, не бери гріха на душу за мене та за оту дитину!.. Зрозумій же, коли б я був такою людиною, то не знайшли б ви мене тут сьогодні. Але ж я думав, що коли втечу, то врятую дитину, що не візьмуть моєї дитини до війська, щоб вона там загинула. Благаю тебе...

— Хто благає мене, той дістає кулю; а хто не благає — просто зашморг...

— Як бога тебе молю, вислухай мене! Не був я ні четником, ні партизаном, ніколи лихого слова не мовив про ваші справи. А віднині лише тебе слухатиму, всюди з тобою ходитиму...

— Знаю, собака кров, знаю: будеш відданим до першого рогу, а тоді — ніж мені в спину. Ні-і, не буде цього!.. Усі ви добренькі, коли затиснеш вас у лещата.

— Як бога молю тебе, якщо не віриш — води мене зв'язаним. Розпитаєш, послухаєш, дізнаєшся, хто такий Сретко. Не вбивай своєї людини. Або ж хай так, не розв'язуй мене, тільки відпусти хлоп'я...

— Щоб потім воно помстилося за тебе? Дзуськи! Вставай, ніколи мені тут слухати твій «отченаш», — заквапився Арсович і кивнув своїм людям.

Два важкі приклади опустилися на широку Недичеву спину. Поки він падав головою на цілину, третій потрапив йому в обличчя. Нахапавшись ротом землі, Сретко виплюнув згусток крові разом з вибитими зубами, потім підняв голову, підвівся і, облизавши закривавлені губи, застиг перед спрямованими на нього гвинтівками.

Тим часом убивці не так уже й квапилися, сама смерть не давала їм задоволення — їх більше тішив передсмертний страх жертви. Дали йому час, щоб він ще раз попросив, щоб почути його голос, приглушений кров'ю, зранені й криваві слова:

— Убий мене і все моє візьми, хай тобі буде моя проста кров, тільки не вбивай моєї дитини! Одинак він у мене, залишиться ж пустошня земля. Не гаси свічку, не став мені чорного прапора на хату, заклинаю тебе всемогутнім богом!

— Ах, одинак?.. Кажеш, пустошня земля?.. Ха-ха-ха! — заіржав отаман. — А я всю Капу зрівняю з землею! Ви все прикрашали червоними прапорами, а тепер настав час для чорних. Ну що там, готово?

Гвинтівки були націлені, тепер кати чекали наказу: стріляти в обох разом, чи в кожного окремо, і в кого першого.

— Якщо ти людина, мене першого: щоб я хоч не бачив, — застогнав скривавлений чоловік глухим голосом, що линує наче з підземелля.

Тоді він уперше почув твердий і різкий голос свого хлопчика; слова прорвалися крізь зціплені зуби, наче леза ножів:

— Чого плазуєш перед отим гівном, навіщо ганьбиш себе?! За нас помстяться...

Перша рушниця гримнула, не діждавшись команди, й урвала його мову. Поцілений у груди, хлопець упав ницьма.

Тоді Сретко подався грудьми просто на гвинтівки:

— Стріляй, запроданцю, стріляй, кощавий іроде! У мене ще є донька в Пролетарській бригаді, вона вам горлянки поперегризає! — І оскільки ніхто не стріляв у його широкі, розхристані груди, а йому вже настогидло жити й дивитись на цих нелюдів, селянин ударив по найвразливішому: — Нещасний покидьку, людський непотрібе, і ви, йолопи, гляньте, хто верховодить вами: онук безпутної Ристи Неориці й такого ж Кривого Джоне, яких народ і за людей не мав. Та ще правнук Янка «пророка», мерзенного з наймерзенніших...

Гримнув постріл — один. Чоловік упав, мов підкошений, головою до мертвого сина. І раптом бандити, наче чогось злякавшись, мерщій зібралися й квапливо рушили в лісові хащі.

На землі, в затінку буків уже кілька днів лежали мертві копачі. Скопана земля поступово висихала і вже майже не відрізнялася від навколишньої. Потічок лагідно дзюрчав, у листі шарудів вітрець, пташки весело щебетали, й лише дві мотики на скопаній грядці нагадували про людей, які тут були і яких уже немає.

*З сербськохорватської переклав
Андрій ЛИСЕНКО*

**«Тут я весь,
кольоровий
і живий»**

Все почалося у 20-х роках нашого століття, коли один із засновників групи прогресивних митців «Земля» Крсто Хегедушич повернувся до Загреба з рідного села Хлебінї із землянками — шістнадцятирічним Іваном Генераличем і двадцятирічним Франьою Мразом. У вересні 1931 року у Загребі відбулася перша виставка художників-примітивістів Хлебінської школи, яка входила в угруповання «Земля», засноване у 1929 році. «Земля» рішуче виступила за тенденційне і соціально заангажоване мистецтво, яке було б корисним народові, сприяло підвищенню культурного рівня широких народних мас, було б їм зрозумілим і близьким. Таланти шукали і знаходили в робітничих районах, на рибальських островах, а найбільше серед селян (чотири п'ятих населення країни складали тоді селяни). Художників «Землі» переслідували влада й церква. Їх замовчувала офіційна преса. «Я захоплювався соціальною тематикою, піп був проти такого малярства, а для мешканців мого села воно означало багатство», — писав Франьо Мраз. У передвоєнні роки з'являються глибоко соціальні картини Івана Генералича та інших примітивістів.

1943 р. у концтраційному таборі обірвалося життя Мірна Віріуса, автора картин про женців, сиріт, жебраків. З 1943 р. на визволеній партизанами території виставляє

картини Франьо Мраз, учасник Народно-визвольної боротьби. Після війни примітивісти стають членами Спільки художників Хорватії, вперше подорожують з виставками по СРСР, Польщі, Чехословаччині, Угорщині. У п'ятдесятих роках приходить нове поповнення Хлебінської школи — Мійо Ковачич, Іван Веченай, Йосип Генералич. Мистецтво примітивістів виходить за межі Хорватії, набувають популярності народні художники із Сербії, із словачних сіл, македонців Вангел Наумовски. Центром і скарбницею творів стає заснована 1952 р. Галерея примітивного мистецтва у Загребі.

Мистецтво примітивістів живе у чарівному світі народної фантазії, воно йде від розмальованого виконця під стріхою до безмежного відчуття простору в картинах «Мій світ» Івана Рабузина. Цей світ сповнений радості, оптимізму, небо його — в квітах. Про своє розуміння мистецтва Рабузин, столяр, художник примітивіст каже так:

Не було б живопису —

повмирили 6 люди.

Хто зупинить хмари у небесному русі?

Хто зупинить вітри і верби під
вітром?

Хто побачить схід сонця
й проміння під нашими ногами?
Я слухаю, слухаю землю,
І тут я весь, кольоровий і живий.

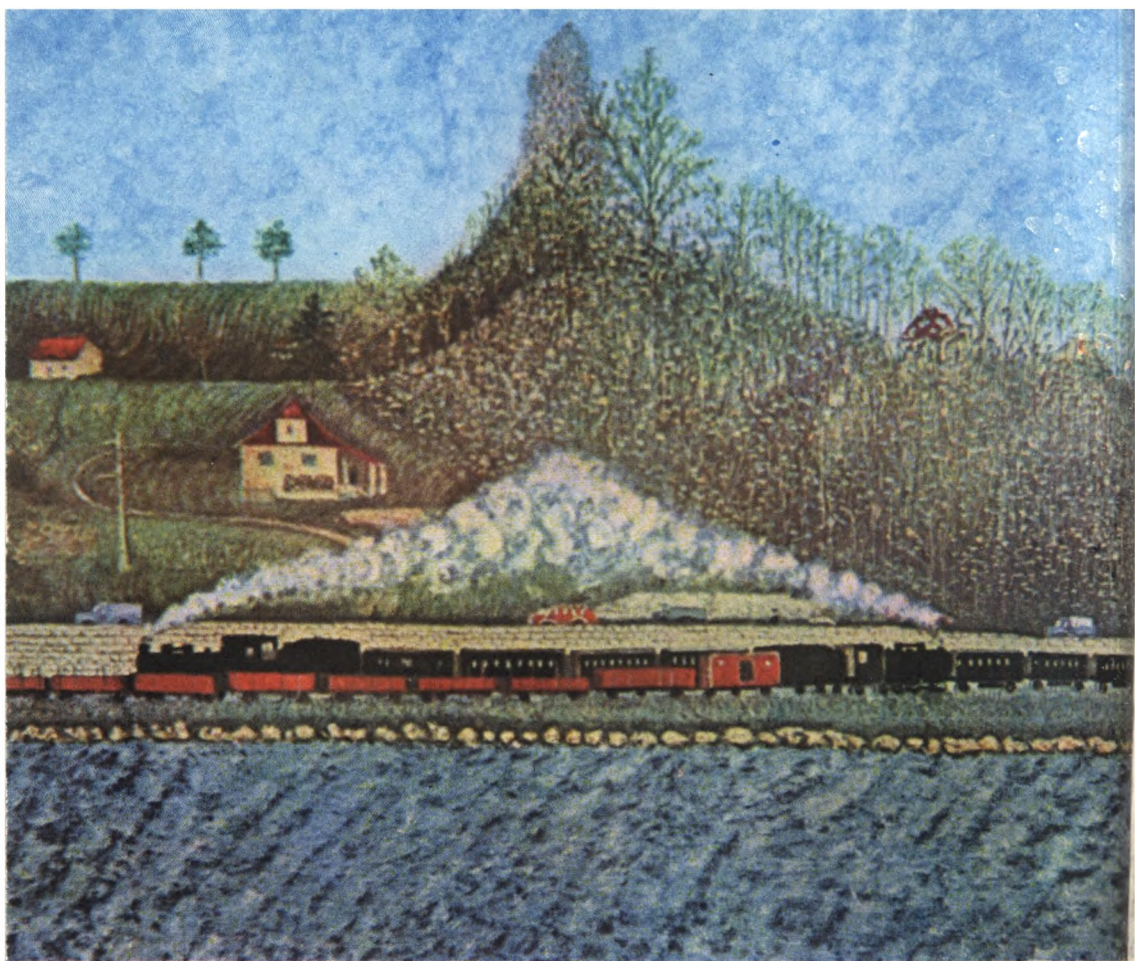
Кілька кольорових репродукцій з картин югославських художників-примітивістів вміщено у цьому номері «Всесвіту».

Іван Генераліч.

Добровольці працюють. 1951.

Мато Скур'єні.

Довгий поїзд. 1957.

РАДОСЛАВ ПАЙКОВИЧ

Радослав Пайкович нар. 1940 р. в с. Пешцимі під Іванградом (Чорногорія), закінчив філософський факультет університету в Белграді. Працює на дипломатичній службі (нині — консул СФРЮ в Києві). Автор збірок оповідань «Ви, що приходите», «Ніколи до моря», роману «Ліс і дерева в ньому». Багато працює в жанрі художнього перекладу, зокрема, переклав на сербськохорватську мову антологію української поезії, яка має незабаром вийти у видавництві «Петар Кочич».

«МИС ДОБРОЇ НАДІЇ»

Найперше він помацав його лікоть.

— У тебе міцні кості, — промовив.

— Я був матросом, — відповів Степа.

— І високий ти, — додав незнайомий.

— Кидав якір на тридцять метрів. Того жоден моряк не міг.

— Значить, любиш море? — не вгавав незнайомий.

— Як тобі сказати... — промимрив Степа.

— А я не знаю моря, — сумно мовив той. — Ти можеш уявити людину, яка не знає моря?

— Море і дивовижне і... небезпечне, — сказав Степа задумливо.

— Мені здається, що саме через це я й люблю його, — докинув незнайомий.

— Як ти можеш любити, коли не знаєш його?

— Хе... як... — усміхнувся той зовсім по-дитячому. — Море завжди люблять, — закінчив він соромливо. — А я чомусь переконаний, що воно прекрасне навіть тоді, коли його й не знаєш.

Якусь хвилину вони йшли мовчки: Степа не вмів підтримувати розмову. Був трохи збентежений несподіваною зустріччю.

— Котра година? — згодом запитав незнайомий.

— Шоста, — коротко відповів Степа.

— Значить, скоро смеркне?

Степа подивився на нього: на очах незнайомого були темні окуляри. У них ніщо не відбивалося, навіть вечірній багрянець неба.

«Що йому відповісти?» — запитав він себе.

— Здається, птахи готуються до нічного сну, — мовив, аби щось сказати.

Чоловік в окулярах зупинився: видно, це його на щось наштовхнуло.

— Ось ми перейшли вулицю, — випередив його Степа; йому не хотілося розмовляти далі.

На щастя, незнайомий мовчав.

— У який бік вам треба? — спитав Степа, не помічаючи свого офіційного тону.

— Праворуч, — процідив чоловік, ковтаючи слину; борлак у нього сіпнувся від хвилювання.

— Там мешкаєте?

— Так. Можливо, — чоловік говорив затинаючись.

— Тобто, як — можливо? Хіба ви в цьому не певні? Ви знаєте дорогу до своєї домівки?

— Знаю.

— А це далеко звідси?

— Ні, на першій вулиці, праворуч за рогом.

— Отже, вам не важко буде самому дійти? Можете тепер самі.

— Залишаєш мене, так? — чоловік був прикро здивований.

— Мушу. Я поспішаю, — зніяковівши, відповів Степа.

— Ну що ж. А мені так приємно розмовляти з тобою. Думав, може, разом поїдемо на море. Проведи мене ще трошки, га?

«Чого треба цьому чоловікові? — подумав Степа. — Навіщо він мене мучить? Досить уже я допоміг йому, хоч не знаю, ні хто він, ні звідки. Що йому треба? Чого причепився до мене? Я зробив послугу, як і належало, а тепер...»

Тим часом незнайомий не переставав обмацувати Степин лікоть.

— Ух, який же ти дужий! — захоплено казав він. — Пружний, наче весь із гуми. Маєш он які міцні м'язи! Видно, що моряк.

— Тепер уже ні, — відповів Степа трохи сумовито.

— Значить, мусиш усе наново? — запитав чоловік.

Степа зітхнув. «І як я натрапив на нього? — докоряв він собі. — Адже сам такий неборака...»

І тоді він відновив у пам'яті їхню зустріч: чоловік у темних окулярах нерішуче стояв перед «зеброю» на пішохідній частині вулиці. Його худорляве й згорблене тіло напружилось, наче він ладнався ступити вперед, та ніяк не міг наважитися. В руці в нього тремтіла біла пластмасова палиця. Степа прийшов йому на допомогу, і вони разом перешли вулицю.

Тепер Степа каявся: мабуть, краще було б не помітити його. Тепер маєш — не відпускає!

Степа глянув угору. Там, над дахами будинків, вечірня мла була сіра й розпливчата. Нічого там не було. Хочеш — можеш дивитися в порожнечу.

— Що — наново? — спитав байдуже.

— Ну, той... — відповів чоловік з видимим зусиллям. — Жити... Кажу: наново жити...

«Це якийсь нахаба й базіка, — подумав Степа. — Так просто не відчепиться».

— Я знаю одного, так він аж двічі починав, — вів далі чоловік в окулярах, тепер уже жвавіше. — І казав, що було не дуже важко. Уяви лиш собі: йому було не дуже важко!

— Я гадаю, що треба завжди починати, — якимось мимохіть вихопилося у Степи.

Незнайомий тоді ніби насмішкувато промимрив:

— Той чоловік був моїм сусідом.

Степа ображено сіпнувся «Та він же глузує з мене! Бач, який нахаба. Мало йому того, що я вештаюся з ним по вулицях, наче в мене позичені ноги...»

— Але я не хочу! — майже роздратовано промовив він.

— Не хочеш? — чоловік у темних окулярах здивувався.

— Нічого не хочу починати! Під своїм життям я поставив ризик. Немає вороття.

— Цікаво. — Незнайомий притишив голос. — Цікаво, — повторив він. Здавалося, тепер він нарешті вмовкне.

Але вже наступної миті він запитав:

— А що ж ти тоді робитимеш?

— Житиму — і все.

— А зможеш?

Степа знову аж сіпнувся: «Що це він забрав собі в голову? Що я сповідатимусь перед ним? Але ж це, врешті, непристойно!»

Та одразу ж і пом'якшав:

— А ти гадаєш, так гірше? — спитав лагідно.

— Чому ж гірше, — відповів той упевнено. — Я не кажу, що гірше. Але навряд щоб і краще.

— А чому б і не краще? Жити в своїй хаті, зі своєю родиною завжди добре.

Чоловік в окулярах трохи зачекав. Видно було: про щось розмірковує.

— А в тебе є сім'я? — спитав він нарешті.

— Є. Я оце саме і йшов на день народження своєї доньки, — відповів Степа, взяв руку того й підніс до пакунка з подарунками, якого тримав під пахвою. — Ось це для неї, — сказав, широко всміхаючись.

— Це добре, — мляво проказав незнайомий.

Степа перед тим помітив, як його рука байдуже торкнулася гладенької обгортки пакунка.

— І хату маєш? — з перебільшеною цікавістю запитав незнайомий.

— Звичайно. Я б не наважився мати сім'ю, не маючи хати.

Незнайомий на те нічого не відповів. Степу це здивувало.

— Не віриш? — спитав причіпливо.

— Вірю, — глухо відповів чоловік. — Але це трохи незвично, щоб моряк мав хату.

— А чому? Всі моряки тільки й мріють про це. Я ж зумів здійснити свою мрію.

— Чудово! Тільки не всякому це щастить.

— Знаю. Я мав стільки друзів, які лишилися вічними блукачами та безпритульними. Вони так і не повернулися з далеких мандрів.

Тоді незнайомий пробурмотів, більше до себе, ніж до Степи:

— Доки плавають у морі, моряки мріють про гавань; а опиняється на суші — давай їм море.

Степа, однак, почув його.

— Ти все ж не докоряй мені, — мовив він простодушно. — Мусиш знати, що таке колишній моряк удома.

— Це я добре знаю, — відповів незнайомий. — Певно, те ж саме, що й колишній солдат.

— А ти воював? — швидко запитав Степа.

— Трохи. Поки втратив очі.

Степа, прикро вражений, проковтнув слину: він був несправедливий до цього чоловіка. Щойно тільки й думав, як би спекатися його, а він, виходить, он що пережив. Людину треба спершу взнати, а вже потім робити про неї висновки.

І тоді, щоб якнайшвидше виправити свою помилку, він вирішив сказати тому щось приємне. Проте ніяк не міг знайти потрібних слів.

Розмова нагло урвалася. Степа марно силкувався знову зблизитись із своїм супутником. І враз почув, як той прошепотів йому в обличчя:

— Я хотів би вмерти на морі.

Сліпий тримав його під руку. Степа відчував той потиск, як щось слизьке й осоружне, але водночас і як лещата. Йому здавалося, що з тих лещат він уже ніколи не вирветься. І його охопив неспокій.

— Я запізнююсь на день народження, — сказав він нетерпляче. — Моя Рибіца гніватиметься. Вона не любить, коли я запізнююсь. Звикла, що я перший приходжу. І щоб я першим привітав і поцілував її.

Чоловік поруч дихав часто й нерівно: видно було, що він стомився. Степа майже зрадів з того:

«Значить, скоро розійдемося. Він залишиться на лаві в парку відпочинку, а я піду собі».

Та він помилився. Чоловік тремтів не тому, що був стомлений, а тому, що в ньому підіймалася якась гаряча хвиля: він чомусь глибоко страждав.

— Давай хоч познайомимося, — сказав він. — Мене звуть Петар. Звичайне православне ім'я. А ти — Степа. Степан, адже так? Я знаю, тебе так звать.

Степа здригнувся:

«Що це? Звідки він знає моє ім'я? Чи можливо ж, щоб сліпий...»

— А як ти взнав? — спитав він зовні спокійно.

— Дуже просто. Мав досить часу, щоб усе вивідати про тебе, не раз проводжав тебе... — похвалився Петар.

«Та він же шпик! — жахнувся Степа. — А втім, який він шпик? Неймовірно! Сліпий — і щоб когось вистежував!..»

— Але ти не хвилюйся, — почав заспокоювати його Петар. — Для тебе це не має ніякого значення, це все для мене.

— Для тебе? — скрикнув Степа.

— Ну звичайно. Я шукав тебе, бо ти потрібен мені.

— Навіщо?

— Не знаю. Тільки відчуваю, що не можу без тебе. — І він ще тісніше прилип до свого провідника.

«Оце вскочив у халепу, — подумав Степа. — Злапав мене і не відпускає. Мов та липучка, і в мене під пахвою мовби не його рука, а... щупальце!»

І тоді відчув, як по його шкірі поповзла якась слизька миша з тоненькими лапками. Він аж здригнувся.

— Я гадаю... — почав він затинаючись. — Той... як пак, твоє ім'я?..

— Я вже казав тобі: Петар. Але ти можеш називати мене просто — сліпий. Мене всі так звать. Тому не соромся. Я не люблю, коли люди жаліють мене... Краще хай ображають.

— А я не хотів тебе ображати, — почав Степа виправдовуватись. — Просто хотів сказати, що нам уже час розходитися.

— От бачиш, і ти такий, як усі. Суворий.

— Пробач, — винувато промовив Степа.

— Не хочу пробачати. Хочу, щоб ти був суворий. Давай, відштовхни мене від себе, прожени, як останнього пса. Скажи: забирайся геть, сліпа нікчемо!

— Не можу, — тихо сказав Степа. І повторив: — Не можу.

— Чому?

— Тому, що ти потрібен мені. І враз він наче злякався: невже він признався в цьому самому собі і йому? Справді дивина. «Я починаю мінятися. Не знати, на що штовхне мене оцей тип. Це просто якийсь диявол, диявол-спокусник».

— Ні, я нікому не потрібен, — відрізав Петар. — Я всім чужий.

— Ти не самотній. Є ще такі...

— Слухай, хлопчику мій. Я не звик до ніжностей. Мене ніколи ніхто не любив. Тож від тебе я не чекаю любові, ти не прикидайся, а краще гримни на мене як слід. Я знаю, ти можеш це зробити. Щоб ми зразу вже знали, хто є хто.

— Але ж я не такий.

— Не такий. Але ж ти людина.

Степа знову звів погляд: над дахами будинків темрява ставала гущішою. Це нагадувало йому про обов'язки щодо своєї Рибіци:

— Мушу поспішати, щоб встигнути туди до ночі. Мати в дитинстві вчила мене, що на день народження не можна йти після заходу сонця. І я не забув цього.

Він рішуче повернувся до Петара:

— Ти не сердься, але я мушу йти.

— Іди. Я тебе не тримаю: йди. Так і треба. Я знав, що ти врешті покинеш мене.

— Але ж це зовсім не через те, що я не хочу бути з тобою!

— Не бреши! Я нічого не вимагаю від тебе. Можеш бути злим, тільки не бреши. Ненавиджу, коли людина бреше: це найбільш принижує її.

Степа знову відчув, що не знає, як відповідати. Сліпий переміг його. Він тепер перебуває в його владі й більше не може опиратися. Петар може робити з ним що захоче. Проте він спробував ще раз:

— Ти вчинив би так само, коли б опинився на моєму місці.

І тоді Петар несподівано змінив тон:

— І ти справді хочеш... залишити мене? — почав він жалібно. Степа помітив, як у нього знову засіпався борлак. Ось-ось заплаче.

— Куди ж мені тепер? Отак, самому? Проти ночі? Незнайомими вулицями?

— А ти ж казав, що йдеш додому, — добродушно нагадав йому Степа.

— Так, але як же я сам? Без твоєї допомоги?

— А ти точно знаєш, де твій дім?

— Знаю. На першій бічній вулиці.

— А ми вже дійшли до тієї вулиці.

— Значить, уже недалеко.

— Ти знаєш номер будинку?

— Я не позначав його числом. Зовсім інакше.

— А як саме? Часом?

— Ні. Я міряв відстань від площі, потім сімдесят два кроки праворуч, тоді ще п'ятнадцять, далі двадцять повз електростанцію, і нарешті тридцять шість сходинонок...

— Твоя квартира на другому поверсі?

— На другому поверсі моя кімната. З балконом. Я її найбільш люблю. А взагалі, весь будинок мій.

— О, та ти ж, виходить, багатій!

— Ти так говориш тому, що носиш в собі море. Ти б говорив інакше, якби носив у собі війну...

«Війна, — подумки вимовив Степа те страшне слово. — Він дуже часто повертається до війни. Що ж таке дорогоцінне забрала в нього та війна? А коли запитати його про це?»

Та Петар уже сам почав розповідати:

— Ти не маєш уявлення, що значить воювати. Скажімо, стояти в окопі, хоча б один вечір в окопі, коли ллє дощ, і ти до кісток мокрий, а проте стоїш, знаючи, що наступної миті снаряд або міна може розірвати тебе на шматки...

«Ну от, почав, — подумав Степа. — Добре, що сам почав, так мені легше. Не треба примушувати себе... І все-таки мені хочеться всьє дізнатись про нього. Про його війну».

— Але я не так воював, — зауважив Петар. — Я не стояв в окопі, я наступав. Я був у четі, що наступала. Наша батарея займала висунуті далеко вперед позиції...

Степа переніс вагу тіла на праву ногу і на якусь мить застиг отак, похитуючись. Він ніби відчув якийсь неясний біль.

Петар і собі звівся на кінчики пальців.

— Того дня, — сказав він, — ми пішли в розвідку. Було нас троє. Підкралися до перших вогневих ліній ворога. Були певні, що непоміченими перейшли на територію противника. Та дозорці, напевно, давно вже виявили нас і стежили за нами. Ми сиділи в порослій лісом долині, під захистом букового гілля...

Оповідач зупинився, щоб перевести дух. Жили на шиї у нього випнулися, він надсадно закашлявся.

— Тоді звідкись безшумно з'явився літак, звичайний учбовий двокрилий літак. Летів він низько, над самими буками, з вимкнутим мотором. Ми й не помітили його. Відчули тільки, як повітря завирувало над нами: попадали на землю, але тієї ж миті лісову тишу розірвало вибухом. А далі... далі я нічого не пам'ятаю. У темряві, яка потім огорнула все довкола, мені здавалося, що я чую голос мого помічника Мирка. Він кликав: «Петар! Петар!» А я не міг відповісти йому. Руки мої дотяглися лиш до обличчя: на тому місці, де були очі, я намацав дві ямки! «Ніколи вже не побачу своєї домівки» — подумав я тоді.

Степа занімів.

— І відтоді ти не бачиш? — запитав стиха, обережно.

— Знаєш що, — зненацька заквапився Петар. — У мене є пропозиція: ходімо до мене.

— І що я там робитиму? — запитав Степа нерішуче.

— Вип'ємо по чарці, в мене є добрий рислінг. Ви, морські вовки, чув я, любите рислінг. От побачиш, який чудовий краєвид відкривається з мого балкона! — збуджено вигукнув Петар. Степа з цікавістю глянув на нього.

— Унизу, попід горою, тече річечка. А за нею — золотиста хвиляста рівнина. Ти коли-небудь спостерігав захід сонця на рівнині? О, яке це чарівне видовище! Розпечена сонячна куля поволі тоне в каламутній імлі, а багряний відблиск променів плаває на воді, мов розтоплене золото.

— Звідки ж ти все це знаєш? — зважився запитати Степа.

— Знаю. Я саме так і зводив свій будинок, щоб можна було все бачити. Навмисне збудував його тут, на пагорбі. Щоб балкон і вікна

виходили на річку й рівнину. А якби ти бачив, які в мене вікна! Білі, висічені з мармуру, рівнесенькі. А в шибках, як у дзеркалі, відбивається всяка зміна в небі. Справді, широченні сонячні вікна; весь мій будинок наче купається в світлі. Я живу в світлі; і просто не уявляю свого життя без широких вікон. Квіти в вазонах, мереживні фіранки... ну, просто збожеволієш від щастя! І невже ти не хочеш усе це побачити, розділити мою радість? Посідаємо в плетені крісла й будемо балакати... Я дуже люблю балакати за келихом вина. А довкола — поволі згасатиме теплий день, так тихо згасатиме...

Степа й не помітив, що вони вже пройшли добру половину шляху. Здивувався, коли побачив, що вулиця, на якій мав стояти Петарів будинок, давно лишилася позаду. «Цей пройдисвіт водить мене то туди, то сюди», — подумав він. І раптом збагнув: та вони ж нікуди напевно не йдуть, просто блукають і все. Він розлютився:

— Куди ти мене ведеш?

— На мою вулицю, — холодно відповів Петар.

— А де та твоя вулиця? — не переставав кипіти Степа.

— Ну, певно, десь тут.

— Де — тут? Де?! Я хочу, щоб ти мені точно сказав!

— Не знаю точно, але знаю, що в цьому місті є вулиця, яка належить і мені. Або яка принаймні могла б бути моєю...

Степа в запалі переклав пакуночок з подарунками з-під однієї пахви під другу.

— Ти — свиня, — просичав він.

— Ну от, я знав, що зрештою ти скажеш мені це.

— Негідник! Шахай! Я через нього запізнююсь на день народження своєї дівчинки, а він мене тягає тут... Досить з мене! Кінець! Я йду!

— Чекай, прошу тебе, вислухай мене, — благально заговорив Петар. — Я тобі не все сказав. Я ще не скінчив...

— Що ти мені ще скажеш? — спалахнув Степа.

Петар упав перед ним на коліна.

— Я тебе запевняю, — заволав він. — Вір мені, що в мене є дім. Тут він десь, зелена брама перед ним, навколо абрикосовий сад... а білі сходи ведуть на другий поверх, балкон з фасаду, цинковані ринви... Тільки я не можу знайти його, певно, від надмірного збудження...

— Брешеш! — ще раз вискnuв Степа. — Усе це твої вигадки! Ідіот! Не хочу більше бачити тебе. Геть від мене! Йди!

Петар на колінах поповз за ним.

— Зглянься наді мною, закликаю, не відштовхуй мене, — бурмотів він, схлипуючи й здригаючись усім тілом. — Я проклятий, я невдаха, я... я ніколи не бачив моря!

— Признайся: в тебе немає дому, — наполягав Степа.

— Певно ж, що немає, — зніяковів Петар. Але я... вір мені: я хотів його мати, завжди мріяв знайти собі якийсь притулок...

— То навіщо ж ти досі мене морочив? Навіщо це тобі треба? Посоромився б!

— Я не знав, як змарнувати час, — щиро сказав сліпий. — Мені було зле. Адже в мене нікого немає, сам блукав... А я не хотів бути сам...

Сльози котились по його зморщеному обличчю й залишали по собі світлий слід. Вуличні ліхтарі ще посилювали той відблиск. Степа озирнувся: йому стало жаль свого супутника. «Справді, нещасний горопат

ха, — подумав він. — Ні своєї вулиці, ні своєї домівки, ні... свого моря». Він нахилився над сліпим, підняв його окуляри, що були впали й відскочили на траву. А потім лагідно мовив:

— Ну, вставай.

— Не хочу! — несподівано огризнувся Петар. — Можеш іти. Ми посварилися.

— А ти ж казав, що ми стали друзями.

— Вже ні. Я ніколи й не згадаю про тебе.

— Ні, ти вже не зможеш...

— То ж чому?

— Бо ми з тобою однакові, — несподівано навіть для себе випалив Степа й збентежився.

— Я не босяк, — войовниче відповів Петар. — І не хочу мати справи з такими!

— Але ж ти вимагав, щоб я провів тебе!

— Я помилився. Тепер бачу, що помилився. Тому залиш мене. Залиш мене, чуєш! — І він легко підхопився на ноги. Він був страшенно розлючений. Ще більше, ніж перед тим Степа.

— Я ж хотів допомогти тобі, — тихо сказав Степа.

— Не потрібна мені твоя допомога!

— Але ж тепер я не можу без тебе!

— Це мене не стосується! Іди геть! — гримнув Петар.

— Чого ти раптом став такий сердитий? Хочеш, підемо до мене? Петар стояв, обернувшись до нього спиною, і крутив у руках білу палицю.

— Побудеш на нашому святі. Будеш гостем на день народження моєї Рибіци, — не відступав Степа.

Петар мовчав.

— Невже тобі не хочеться посидіти за святковим столом? Коли ти вдома нюхав свіжу паляницю, квіти й вино?

«Дивись, як він улещує мене, — подумав Петар. — Гадає, що зловить на цей гачок. Дзуськи!»

І він рішучим кроком рушив вулицею. Степа бігцем кинувся за ним.

— Зажди, бога ради, не залишай мене, — він хапав Петара за поли. Пакунок з подарунками випав у нього з рук, ударився об камінь, і з нього посипалися цукерки й різні іграшки. Була між ними й лялька в сліпучо-білому платтячку і з золотими кісками. Сніжана.

Петар зупинився.

— Невже тобі не жаль? — обернувся до нього Степа.

— Ні! — крикнув Петар і висмикнув полу плаща із стиснутих Степиних пальців. — Я солдат. Війна навчила мене нікого не жаліти! — Він хотів іти, але Степа заступив йому дорогу:

— Я спершу вмуру отут, ніж дозволю тобі піти. Ти мусиш піти зі мною і бути моїм гостем. Цим ти врятуєш мене. Мені дуже тяжко самому, ти знаєш, що це таке, і тому не відштовхнеш мене.

— А де ж та твоя домівка? — запитав Петар по паузі.

Степа зрадів: обличчя його спалахнуло.

— То підемо? Разом? — він наче не вірив своєму щастю.

Петар ступив кілька кроків, підійшов до того місця, де були розсіпані подарунки для Рибіци. Спершу обмацав палицею кам'яну плитку, потім нагнувся, знайшов ляльку й простяг її Степі.

— Ходімо, — сказав він. — Тільки якщо недалеко.

— Ні. Побачиш, — відповів Степа, весь сяючи.

— В якій частині міста?

— У протилежному кінці. Під ліском, через який проходить трамвай.

— А як ми дістанемось туди? Трамваєм?

— Ні, пішки. Прогуляємось трохи.

— Гаразд, — погодився Петар. — Мені подобається гуляти з тобою.

Степа спритно згріб усе з кам'яної плити й знову склав у пакунок. Потім порівнявся з Петаром, і вони пішли, думаючи кожен про своє. Петар перебирав у пам'яті все, що сталося з ним увечері на вулиці, а Степа боявся, щоб їх розмова знову не урвалася. Він знав: у цьому випадку настало б тривале й болісне мовчання. Тому не переставав гомоніти, хоч і не знав, чи слухає його Петар.

— А коли ми прийдемо, — говорив він, — Рибіца ще з вікна побачить нас. Вибіжить до садової хвіртки назустріч і почне підстрибувати та плескати в долоні. Найохочіше я згадую її саме таку, коли вона підстрибує й плеще своїми маленькими рожевими долоньками. Її шовкові кіски метляються на грудях, а чорні очіци бачать усе аж до самих воріт. Похитуючи голівкою, вона починає наспівувати скоромовку-лічилочку:

Котилася торба
З великого горба.
Що в тій торбі?
Хліб-паляниця...

Тим часом Петар говорив собі: «Усе бреше. І яка лиха година штовхнула мене до нього? Невже нікого іншого не знайшлося б на тій клятій вулиці, щоб перевести мене на другий бік? Ох, який же ти набридливий, брате! Треба якось дременути від нього: поки він так захоплено базикає, шмигону в бічну вулицю, і більше він уже ніколи не побачить мене. Досить він мене ганяв, мов стару консервну бляшанку, по цій бруківці. Я мушу йому це сказати. Тільки ж як? Знову почне умовляти, а я цього не стерплю...»

«А хіба ти сам щойно не умовляв його? — запитав він себе. — Сам же благав: поглянь бога ради... А я вже й забув це. А цей тип... Певне, в ньому все-таки щось є... Мабуть, ми й справді подібні, як він хотів мене переконати. Треба піти йому назустріч. Що б у нього спитати? Ну, хоча б таке»:

— Пам'ятаєш, що ти мені обіцяв?

— Що? — Степа здригнувся.

— Розповісти про море.

— Про море? — Степа наче здивувався. — А ти гадаєш, що я люблю море?

— Ну, коли ти стільки жив на ньому, то мусиш любити.

— Помиляєшся. Море відштовхує.

— Чому? Хіба воно не дає втіхи?

— Певно. Якщо шукати втіхи.

— А тобі не потрібна втіха?

Степа не міг відповісти. Він ще раз глянув угору: вже нічого не було видно — ні обрію, ні дахів будинків — усе поглинула ніч.

— На морі бувають корабельні аварії, — він говорив зовсім не те, що хотів сказати.

У Петара по тілу побігли мурашки. Відчув, що перед ним відкривається новий світ, у який він досі не мав доступу. Світ моря.

— А ти переживав щось подібне? Я маю на увазі якусь аварію?
— запитав він обережно.

Степа стиснув губи.

— Я жив на морі, — сказав він лагідно. — Цим усе сказано
Петар трохи роззєрдився.

— Чому ти не хочеш розповісти про себе? — похмуро промовив
він. — Я тобі щойно розповів про все своє життя, а ти...

— А я не маю про що тобі розповідати. Що тут може бути ціка-
вого? — відповів він холодно.

— Що ж, може, воно й так, — погодився Петар. — Ти бачив море,
ти щасливий. А щаслива людина нічого не здатна сказати про себе,
крім того, що вона щаслива.

— Не в тому річ.

— А в чому?

— Коли то біда, та ще велика, — не можна про неї розповідати.

— А хіба це стосується тебе? Хіба в тебе немає домівки, немає
своїєї Рибіці, на день народження якої ти можеш добряче випити?

— Є все це в мене. Але є і те, що передувало цьому.

— Море? — голос його звучав лукаво.

— Корабельна аварія, — коротко відповів Степа.

Петар наморщив чоло: «Чи не буде йому боляче говорити про це?»
Проте запитав:

— Як же це сталося? Розкажи.

Степа спробував відмовитися. Та коли відчув, що це йому не
вдасться, почав розповідь:

— Було це на одному далекому морі. Я ніколи так і не дізнався,
яке то було море, так само, як те, коли саме сталася та пригода. Йшли
ми західним берегом Африки на південь. У плаванні були вже кілька
місяців. Усі вже снили берегом...

Нараз Петар перебив його:

— Завжди, а чи правильно ми йдемо? Це справді дорога до твоєї
домівки? — його нараз охопили сумніви.

— Так, — коротко відповів Степа.

— І я тужив за берегом, — сумовито промовив Петар. — За тим
берегом, що зветься домашнім вогнищем. Завжди повертаюсь до
нього...

— ...Море було спокійне, — провадив далі Степа. — Далеко на
обрії виднілась якась хмаринка. Вона могла означати, що берег близь-
ко; проте ми знали, що перебуваємо далеко в морі. Минув цілий тиж-
день, відколи останні чайки перестали супроводжувати нас...

— Я втомився, — нараз поскаржився Петар. — Не діждуся, коли
випростаю ноги та хоч трохи спочину.

— ...Ми теж були втомлені: обличчя наші ніби заклакли від уто-
ми. Ніхто не міг склепити очей, бо цілими днями всі вдивлялися в гла-
деньку, блискучу поверхню моря й смажилися на сонці. Вітер шмагав
нас, і наша шкіра вкривалася пухирями. Навіть в очах з'явились пухи-
рі від солі, що потрапляла в них. Нам здавалося, що ми захворіли на
якусь погану хворобу — так роз'їдала нас та напасть...

— У власній хаті, певно, найкраще спочивати, правда ж? — мовив
замріяно Петар. — Я цілий день ходжу. Вже збився з ніг. Ходімо швид-
ше додому. Я хочу роззутися...

— ...І враз усе перемінилося. Ми й не збагнули, що сталося: наче
грім ударив у нашу щоглу. Ураган підняв величезну масу води й жбур-

нув її на наше судно. Хмари клубочились, по нас били вогняні стріли. Море клекотіло під нами... Пропадаємо! Гинемо! Йдемо на дно! Тільки й встигли подумати, що ніколи вже не повернемось до своїх домівок...

— А де той лісок, про який ти казав? — нараз зупинився Петар. — Я щось не відчуваю пахощів акації. Чи не заблукали ми? Не чути, здається, й трамвая...

— ....Тільки коли вже все стихло, ми зрозуміли, що сталося. — Степа, либонь, весь був у своїх переживаннях. — Наш корабель розтросила буря. На хвилях погойдувались уламки, на воді плавало розлите мастило. Величезна жирна пляма, яка привабила рибу. Ми вже боялися, щоб риба й нас не пожерла. Треба було рятуватись. Але як? Кожен з нас учепився за якусь дошку.

— Ти, здається, не туди мене ведеш, — скрикнув Петар. — Ану ж, відповідай: де ми?

Але Степа не слухав його.

— ... Ми пливли й пливли, а куди, в якому напрямку — ніхто не знав. Не знали ми, де перебуваємо, де той жаданий берег. Наші лодії показували, що ми десь біля західної Африки, можливо, вже на самому півдні. Але то було два дні тому, коли в нас був корабель. А тепер? Тепер нас течія, може, віднесла вже далеко в океан. А що, як ми пливемо далі в море, а не до берега? Що тоді? Ми не мали ні карти, ні бінокля. Не могли орієнтуватися. Мусили покладатись на власне чуття. Чуття берега...

— Якщо ти негайно не скажеш, куди мене ведеш, я не ступлю далі й кроку! — знову вигукнув Петар і зупинився.

— ... Так ми й зробили. Попливли в той бік, де небо на обрії було найяснішим. Чомусь були переконані, що саме там земля, можливо, Мис Доброї Надії. І ми попливли до нього...

Петар сприйняв усе це як глум, як насмішку над ним, над його роками й втомою.

— Я старий, — сказав він знесилено. — Не смій морочити мене.

— ...І ми змогли. Уяви собі: змогли! Допливли до Мису Доброї Надії. До найдивовижнішого у світі куточка землі. Була ніч, коли наш пліт із дощок наблизився до берега. На radoщах ми не знали, що робити: щось вигукували, підкидали вгору сорочки, стрибали у воду і пливли до коси. Падали на землю й цілували її: «Мати рідна, ти знову нас прийняла, знову... — шепотіли ми їй. — Спасибі тобі, годувальнице...»

Петар зрозумів, що Степа знову переживає радість порятунку. Петару хотілося бути причетним до тієї радості, поділити її. Він нерішуче зупинився.

— ... Коли ми трохи вгамувалися, то вирішили обстежити весь мис. — Степа не помічав Петарового стану. — Берег був піщаний і дикий. На голій косі не помітно було жодних ознак людського життя. А далі від берега росли пальми. У їхніх кронах шелестів гарячий вітер тропіків. Звідкись долинав крик нічних птахів. Нам здавалося, що таких ми ніколи не чули. Стомлені, ми йшли повільно, і ноги вгрузали в мокрий пісок. Ми ледве пересували їх. У темряві нічого не було видно, і ми часто натикалися на колючі тропічні кущі; подряпини боліли й кровоточили. Проте найгірше було те, що ми не знали, чи є в цього мису кінець. Блукали отак навмання і заходили все далі в хаші. Вже гадали, що ніколи й не виберемося звідти. Страшенно хотілося пити, і ми зли-

зували воду з широкого листа — вона залишалася на ньому після дощу...

— І все ж таки ви вибралися? — не витримав Петар.

— Атож, вибралися. Але так і не дізнались, яка то була земля.

— Але ж ти казав — Мис Доброї Надії!

Степа мовчав.

Петар важко зітхнув. «Коли вже ми перестанемо блукати? — подумав він. — Досить я наблукався в своєму житті. Самотній, мов вітряк на белебні...»

І він, обернувшись до Степи, благально промовив:

— Скажи, скільки ще йти до твого дому?

Степа подивився на нього: він був такий схвильований, що не знав — сміятись йому чи плакати.

— Ще хвилини п'ятнадцять, — відповів, аби відповісти.

Петар свиснув:

— Але ж то далеко! Певно, десь у передмісті?

— Ні. Тут, поблизу. У цьому районі... Або, якщо хочеш, твоїми ви- мірами — двадцять кроків до залізниці, кілька метрів уздовж неї в перелісок, далі пагорбом сорок кроків — і ми прийшли.

— А нащо ти лічиш кроки? — підозріливо запитав Петар.

Степа не розгубився:

— Це я робив, коли водив Рибіцу на прогулянку, щоб розважитись, — відповів весело.

«Тут щось не те, — подумав Петар. — Даремно довірився я цьому типу...»

І, щоб трохи заспокоїтись, ще раз спитав:

— І після всього ти повернувся?

— Повернувся, — підтвердив Степа.

— Будувати хату?

— Ні. Хата в мене була. Щоб звити родинне гніздо.

— А тоді в гніздо прилетіли птахи?

— Я завжди хотів, щоб у мене була донька з лляним волоссячком, з кісками, з великими чорними очима, щоб вона вміла плескати в долоні й підстрибувати на одній ніжці, коли з пісенькою-лічилочкою зустрічає свого тата. От як моя Рибіца.

— Я розумію тебе. Тільки тепер я збагнув, чого ти поспішав. Ну, ходімо, і я не хочу запізнюватись. На нас чекає день народження твоєї Рибіци. Тільки скажи, де це?

— Тут десь... У котрійсь з цих вулиць... — Степа непевно повів рукою.

Петар здригнувся, наче його щось укололо.

— Скажи відверто: у тебе немає власного дому! — вигукнув він. Степа мовчав.

— Знаєш... — нарешті пробурмотів він. — Те, що ми вважали Мисом Доброї Надії, насправді виявилось островом...

Петар підійшов ближче до Степи, так близько, що відчув його дихання. Від того йому стало тепло, він поклав руку на святковий подарунок, який Степа все ще тримав під пахвою.

... А над містом уже панувала глибока ніч.

*З сербськохорватської переклав
Андрій ЛИСЕНКО*

ІВАН ПОТРЧ

Іван Потрч нар. 1913 р. у с. Граєна, поблизу м. Птуя (Словенія). Був в'язнем Маутхаузена, а з 1943 р. — учасником Народно-визвольної боротьби народів Югославії. Автор романів, повістей та збірок оповідань: «Син», «Кайжарський світ», «На селі», «Злочин», «Зустріч», драматичної трилогії про родину Крефлів.

КОМІСАРКА

Мала я приятельку. Обидві ми були з одного села Лочанки, і обидві опинилися в одній роті партизанського батальйону. Навесні сорок четвертого року — то були останні березневі дні, і з Наносу¹ дмухав холодний вітер — мене призначили політделегаткою роти, власне, політделегаткою другого взводу, або комісаркою, як називали мене бійці. А моя приятелька — медична сестра, її звали Францка. Командиром батальйону був Ізток. До партизанів я прийшла влітку сорок другого, і все, що будь-коли казав командир, зрозуміла річ, стосувалося й мене. Я пам'ятала кожне його слово, кожний порух. Командир мав звичку, говорячи, стискати кулаки. Ставши політделегаткою, я вже й сама розповідала людям про нашу боротьбу і, як і командир, стискала при тому кулаки. Ізтока радо слухали всі, ми вірили кожному його слову, такі вони в нього були переконливі. І хоч як нам бувало сутужно, хоч як ми страждали, потерпаючи від лютої холоднечі, Ізтокове слово було для нас, мов провесняне сонце: засяє, і вже нам здається, ніби й перемога не за горами.

Тоді в мене ще були довгі коси, дві важкі русьві коси, з якими я прийшла до загону. Вдома я мала час їх доглядати, гарненько укладати на голові. А в партизанах коси справді заважали. У Францки волося було коротке, підстрижене, трохи кудлате, і, допомагаючи мені заплітатися, вона завжди намовляла й мене відрізати коси.

— Укороти вже ти свою куделю, — казала вона гостро й безжурно, ніби сердилась на мене, і смикала так, аж боляче було. Землю в таборі ми встеляли вересом, а то страшна річ для кіс, надто таких, як у мене, що й справді схожі були на куделю, бо все до них чіплялося. Я вже й сама ладна була їх позбутися, але щойно дам їм лад та перекину за плечі, а тоді ще надіну на голову триглавку², вже й шкода мені моїх кіс. У таку мить я майже певна була, що ніколи й нізачо не дам їх відрізати.

¹ Узгір'я в західній Словенії

² Схожа на пілотку шапка з трьома виступами. Від назви найвищої гори Словенії Триглава.

Одного разу, це було на нараді в штабі батальйону, Ізток, збернувшись до мене, весело мовив:

— А це зробить наша білява комісарка.

У дощаному бараці, наполовину захованому в землю, тоді була й медсестра Францка, отже, вона також чула ті Ізтокові слова. Я зашарілася, і після наради, вертаючи до загону, подумала, що треба таки одрізати коси, власне, остаточно вирішила це зробити. А потім знову роздумала. Це ж будь-хто міг мені закинути, що я їх відрізала через оте зауваження Ізтока. Францка принаймні могла таке бовкнути. А мені того не хотілося. Згодом я взагалі змінила ставлення до власних кіс. Я геть покинула про них думати, і під триглавку перестала їх запихати, і заплітатися намагалася сама. Щоправда, одного разу, коли до нас зайшов Ізток, я знову обкрутила була їх довкола голови, але згодом його відвідини мене вже не бентежили.

З Ізтком ми затоваришували, він мені все, що треба, завжди пояснював. А тоді сталося так, що він дістав кулю в плече і кілька днів мусив перебути в нашій роті.

Доглядала пораненого Францка, а я дедалі частіше заходила до нього на пораду, і вже не бентежилася через ті свої коси. Я була партизанка, учасниця руху Опору, політделегатка загону, і справа, за яку ми боролися, була така велика, що думати про якісь дрібниці не доводилося. На першому місці стояла боротьба, все інше, особисте, ставало другорядним.

Навесні сорок третього, коли скоїлося оте з кулеметом, приморці¹ юрмами сунули в партизани. Щоб врятувати людей від каральних акцій, ми самі ходили по селах збирати людей до партизанського війська. Так ми мобілізували й Сокола. Він був хоробрий боєць, і ми довірили йому кулемет. Минув місяць, власне, яких три тижні, відколи він дістав кулемет, і саме в цей час нас заскочили італійці. Це сталося під час однієї з наших мобілізаційних акцій на Примор'ї, десь за Сеножечами. Сокіл установив кулемет поміж скель на порослому чагарником горбі, але, замість того, щоб стріляти, піддався паніці і прибіг до вибалку біля млина, де збиралася рота, без кулемета.

Ізтока тоді серед нас не було, до батальйонного штабу — добра година ходи.

Ми всі знали, як сталася біда, всі знали, що насправді ціла рота завинила в тому, що трапилось, зокрема, мій взвод, де я була політделегаткою; надто вже швидко ми всі відступили. Сокіл був, як я вже казала, хоробрий боєць, але новак, і ми зарано довірили йому таку цінну зброю, якою був тоді кулемет для партизанів Примор'я. Італійці переслідували нас і вдень і вночі. Гвинтівка була справжній скарб для партизана, ми мусили видирати її з фашистських рук, часом навіть голіруч, якщо не було іншого способу. Можна собі уявити, отже, яку цінність становив для роти кулемет! Тих, хто кидав у бою зброю, ми тоді розстрілювали. Про це знав увесь загін. І хоч кожному з нас скиміло серце, але так уже було в нас тоді заведено, така вже була в нас тоді дисципліна, і про ту дисципліну знав і Сокіл.

Я пішла до бійців, адже я була їхня політделегатка. Кулеметник стояв білий як крейда, ріденька чорна борідка ніколи ще не чорніла так виразно. На обличчі в нього можна було прочитати: він сам розуміє, що йому нема більше місця поміж нас.

¹ Жителі Словенського Примор'я.

Я підійшла до нього і з докором спитала:

— Як ти міг покинути кулемет?.. Що ж тепер буде, Соколе?

— Соколе...— повторив кулеметник майже глузливо і відказав наче байдуже: — Розстріляєте мене.

Я не змогла стримати гніву:

— Та що там розстріляєте, коли загін залишився без кулемета! — вигукнула я і повторила: — Що буде з загоном без кулемета?.. Коли ми йшли сюди, на Примор'я, нам казали, що партизанські гвинтівки повинні завдавати жаху фашистам, а тепер виходить, що фашисти дістали партизанський кулемет! Тепер ціла Італія, аж до самого Рима пащекуватиме про наш кулемет, про це писатимуть їхні фашистські газети. Така славна перемога для фашистів, що вже й так понадималися з пихи! І така ганьба для нашого взводу, з яким це сталося. Та це така ганьба, що її нам ніколи й нічим не вдасться змити...

Отак я промовляла до бійців. Проте ніхто з-поміж нас напевне не знав, чи захопили-таки італійці кулемет. Одне було відомо — фашисти запосіли весь той чагарник із пагорбом і скеллям на його верхівці, поміж яких установив був Сокіл кулемет. Я й сама була там зі своїм взводом під ту мить, коли всі ми нараз опинилися в оточенні італійців, майже без будь-якого захисту. Все те й досі виразно стояло мені перед очима, адже я ще там, у вибалку біля млина, бачила кулемет на відстані, яку могла б подолати кинута партизаном граната. Не можу навіть сказати, як я шкодувала за кулеметом; і всі інші так само.

— Мусимо зараз напасти на їхні позиції! — вигукнув хтось.

Бійці стрепенулися, немов уявляючи, як вони йдуть у наступ, щоб відбити кулемет. Але те означало б наступати відкритою місцевістю, означало б іти на жертви, послати на смерть цілу роту,— і все це за кулемет, що про нього ніхто навіть не знав, чи він ще в лісі, чи його вже прибрали до рук фашисти.

Запала тиша. Вона мені ще й досі стоїть у вухах, коли я згадую ті перші сутінки, що впали на рідкі дерева, під якими ми збиралися. Кулеметник Сокіл сів на пеньок, руки йому висіли вздовж тіла. То була не людина, а саме втілення безталання, і кожний уникав дивитися на нього. Ми відчували: щось повинно статися, щось ми повинні зробити, перш як звістка про невдачу дійде до батальйонного штабу. Я не могла собі уявити, якого болю завдасть Ізтокові звістка про втрату кулемета, про нашу ганьбу, не знаходила собі місця через те, що саме наша рота і мій взвод завдали йому такої прикрості. Ізток був взірцем партизана і відданий нашій партизанській справі командир. Що він подумає про таку роту, про такий взвод?

Потім хтось іще закинув:

— То хай він сам піде по кулемет.

Бійці озирнулися на кулеметника,— той ледь ворухнувся.

Іти — значило, шукати в лісі смерті. Заходила місячна ніч, крізь гілля дерев видно було зорі.

Лиха сила принесла Францку, вона в одну мить виклала те, що нам усім сиділо в голові:

— Що скаже командир? — І застогнала: — Ой, Тончко, ти ж бо знаєш, як я тобі співчую.

Ми з Францкою користувалися одним заплічним ранцем. То була добра торба, обшита шкірою, вона не боялася вологи. Власне, ранець належав медсестрі, але носили ми його по черзі, і того судного дня

він був саме в мене за плечима. Я мовчки випряглася з того заплічника і обернулася до Францки. Там, куди я зважилася йти, він мені був непотрібний. І взагалі, там мені не потрібно було нічого, крім карабіна, що був тоді в мене, патронів і двох гранат.

— Францко,— сказала я їй,— ось тобі наш ранець, а ми з Соколом підемо по кулемет.

Сокіл підвівся з пенька, вуста його затремтіли, але він не вимовив і слова. Францка взяла ранець, підняла його, немов зважуючи, поклала і глянула на мене. Хотіла, либонь, щось сказати, щось запитати, але роздумала. І знову нахилилася до ранця, мовчки, без жодного слова. Якийсь боєць, не пам'ятаю вже, хто саме, ступив до кулеметника і сунув йому в руку довгу італійську рушницю. Кулеметник взяв її і став розглядати, наче не знаючи, що з нею робити. Потім підійшов до мене. Була вже ніч. Проти моря небо криваво червоніло, а місяць сяяв так ясно, що було видно, як почервонів кулеметник... Від ганьби. Бо то йому дали найнедоладнішу рушницю, яку в роті називали «ко-чергою».

Минуло ще кілька хвилин, доки умовилися про місце зустрічі, доки попрощалися. Тиснувши мені руку,— я це відзначила мимохіть,— бійці дивилися собі під ноги, або кудись повз мене. Тяжко було розлучатися, ніхто, мабуть, не вірив, що я ще повернуся. Я згадала про Ізтока й подумала, що треба б йому щось переказати, але в останню хвилину все-таки стрималася. Мабуть, тому, що поряд була Францка. А ще більше тому, що ніколи б собі не пробачила того, як я під час важкої й великої боротьби, нашої партизанської битви, думала про себе, про свої почуття, піддавалася їм. Бійці могли б подумати, що я така собі звичайнісінька жінка, як і всі інші.

До чагарників було неблизько, і всю дорогу я йшла попереду, а кулеметник за мною. Рідко коли ми опинялися поряд, надто небезпечна була наша путь. І розмовляти нам не було як. Ніч, високе приморське небо, чарівно синє проти півночі, проти Трновського лісу. А видно, мов удень! Рідкі чагарі та дерева попід селом, оце і все, за чим ми могли бодай на мить сховатися. Кулеметник не йшов, а ледь тягнув ноги, перечеплюючись через кожну каменюку. З боку села весь час озивалася собачина. Я думала про кулемет і водночас відчувала, що кулеметник давно поставив на ньому хрест. Тепер і мене обсіли лихі передчуття.

Він зітхнув і сказав:

— Така ясна ніч!

Це було все, що він вимовив за весь час нашого походу. Та ось показався й наш чагарник, пустельна кам'яниста рівнина, поросла ріденькими та низенькими кущами. Ще й зараз той чагарник стоїть мені перед очима так виразно, ніби я щойно його побачила, а серце починає калатати, коли згадаю, як ми зупинилися там, зачувши голоси чужинців, ніби фізично відчували їх присутність.

— Ти не забув? — нагадала я. — Якби нас несподівано викрили, чи що, живі ми не повинні потрапити їм до рук.

Ми припали до землі і рушили далі плазом. Було видно, мов удень. Чагарниками протікав ручай, обабіч якого росли поодинокі дерева. Ми мали намір дістатися до потоку і його річищем заповзти в чагарник; щоправда, це було не набагато безпечніше, аніж іти крізь італійські патрулі, що позасідали в тих кущах.

Я поповзла попереду, кулеметник — за мною; раптом я почула, як він торкнув мене рукою і прошепотів:

— Тончко!

Я зачекала, щоб він підповз ближче.

— Ми весь час будемо разом? — спитав він.

— А ти ж як думав? — відказала я. І так само пошепки пояснила: — У партизанів товариство — найперший закон. Без товариства взагалі б не було партизанів. Якби кожний з нас дбав тільки за себе, нас давно б уже знищили фашисти. У товаристві наша найбільша сила.

Настала світла мить, я відчула, що йому дійшло до живого. Коли б ми були закохані, певне, потисли б одне одному руки, а так він лише торкнувся мого ліктя, щоб притримати мене і випередити. Я зрозуміла, що відтепер ані я, ані він нізачо не змогли б дбати тільки за себе, відтепер ми були з ним пов'язані на життя і смерть. Це святе почуття товариства знайоме кожному партизанові, якщо йому доводилося зазнати тяжких випробувань... А без тих випробувань не було б і найясніших хвилин партизанства, що їх ми не забудемо до кінця свого життя...

Сокіл був певен, — я це відчувала від самого початку, — що я пішла з ним задля нагляду. І я правильно зробила, що не стала його завчасу переконувати. Зате ось тепер він серцем відчув, що таке справжнє товариство, а також і зрозумів свою помилку. Так, не в словах, а саме в таких ситуаціях, де людина нічого не варта без підтримки іншої людини, де людина є найпевнішою підпорою іншій людині, виявлялося справжнє товариство. Я згадала Ізтока. Це він, наш командир, за всякої нагоди навертав нас до думки про те, що немає нічого світлішого від партизанського товариства. А Францка була занадто запальна і занадто самозакохана, щоб щирою душею зрозуміти, що воно таке те партизанське товариство, про яке говорив Ізток.

Добувшись до ручая, ми сповзли в його неглибоке річище, познімали рушниці й наготували гранати. Довго повзти по сухому нам не довелося, мусили забрести у воду. Раптом ми почули італійців, зовсім поряд. Гомін і тупотіння чути було звідусіль, немов увесь чагарник був забитий солдатами. І на мості стояла варта. Ми довго чекали, але карабінери й на мить не відходили від мосту. А нам не було куди подітися, не було іншої дороги. Висунутися з річища ми не могли — нас би одразу побачили. Повернутися назад і піти в обхід також не випадало. Це б забрало багато часу, а ми мусили будь-що щезнути з чагарників до світання.

Нічого не вдієш, довелося забрести у воду. Стояв кінець березня, але вода, що стікала з Наносу, була крижана. Раз у раз нам доводилося лягати на дно, і вода вільно перекочувалася через нас. Нелегко було витерпіти все те, але ж партизани не сміли думати про труднощі.

«Ну то будуть чи не будуть з нас партизани?» — питали ми себе подумки, коли вже опинилися майже на сухому.

А я зауважила:

— Бачиш, на все це здатний тільки партизан! — і, підбадьорюючи і себе, й Сокола, додала: — Навіть коли з тебе одна половина лишилася, мусиш іти далі. Тоді переможемо ми, а не фашисти.

Так говорив Ізток. Але тепер це були мої слова, бо я їх сама виголошувала. Це не було повторення чужого, того, що я чула з Ізтоківих вуст. Тепер це були слова, що новим життям зажили в мені самій.

«Фашисти ніколи не матимуть утіхи сказати, що партизанів розбито», — казав Ізток, наш командир. І ті його слова нині перетопилися в нашу волю, що вела нас крижаною водою і повз італійські патрулі. Нарешті ми побачили пагорб, що завдав нам стільки прикрощів, і прикинули, де саме мав би бути кулемет. Рівнина була геть відкрита, ясної ночі я, здається, ще ніколи не бачила, а до верхівки пагорба лишалася добра сотня метрів. Дуже далеко, коли на кожному кроці можна наразитися на фашистів, і невідомо, чи є там іще кулемет і чи можна до нього дістатися.

Ми умовилися, що Сокіл поповзе далі чагарями, а я залишусь на варті. Поклавши поряд себе карабін, я налаштувалася в разі потреби прикрити товариша вогнем, подібно до того, як кулеметник прикриває тих, що йдуть у наступ. Сокіл поповз безгучно, немов тіло його було зовсім невагоме. Панувала така тиша, що я почула калатання власного серця.

Тиша та тривала цілу вічність, і я мусила відганяти від себе розпачливі думки: «А що, коли Сокіл не доповзе до верхівки? А що, коли все намарне, бо фашисти знайшли кулемет? А що, коли вони влаштували засідку і ось-ось нас викриють? А може, вже викрили? Чи може бути більша дурість, як ота наша вилазка, адже ясно, що кулемета там не може бути. Чи не є причиною всього цього моє самолюбство, чи не заради Францки все затіяно, чи не заради Ізтока?»

То були жахливі хвилини, і годі про них розповісти. Я стежила за кожним рухом кулеметника, серце мені холодив кожен камінець, що випорскував з-під його ноги чи руки. То були хвилини найвищого напруження і водночас цілковитої бездіяльності. Кожному партизанові доводилося переживати такі хвилини, тому не сором і мені розповісти про них.

Рідкі, низенькі кущі, що стирчали на чималій відстані один від одного, були немов мертві. Ані найменшого вітерця, жодна гілка не похитнеться. Я вся тремтіла з холоду, а голови я ніби зовсім не відчувала, бо не тільки вухами, а цілою головою прислухалася до того, що діється попереду. Здається, кожна волосина на голові була напружена. І долоні на карабіні враз спітніли.

Сокіл зник мені з-перед очей; минуло кілька хвилин, і враз я почула тонесенький крицевий дзенькіт, хвилина тиші і дзенькнуло ще раз.

То був голос «брєдди»¹, нашого кулемета. Сокіл брязнув ним, витягаючи його з розколини, а потім зачепив стволом за якусь гілку. На звуки, пов'язані зі зброєю, ми, партизани, мали надзвичайно тонкий слух, вони були нам зрозумілі, мов биття серця найвірнішого товариша.

Я вихопилася зі своєї засідки і, мов на крилах, перелетіла на пагорб до Сокола. Але як те сталося, я й досі не могла б розповісти, дарма що можу пригадати кожний крок тієї небезпечної дороги, що її ми проповзли річищем потоку й поміж італійськими засідками, коли, здається, доводилося часом чекати цілу вічність, щоб посунутися вперед на крок. Опинившись поряд із Соколом, я побачила, що гвинтівку він уже перекинув через плече, а кулемет тримав у руці. Радощі бурхали з нас невимовним сміхом, ми були такі щасливі, що годі про те розповісти. Все ще сміючись, я позбирала патрони, а Сокіл оперезав себе навхрест цілою кулеметною стрічкою.

¹ Важкий кулемет виробництва італійського збройного концерну Бредда.

І рушили ми назад, подалися навпростець через той чагарник. Тепер нас уже не бентежила місячна ніч, ми вже не боялися підступних чагарів. Здавалося, ніби над нами зійшло сонце і ніби взагалі не існувало італійців, ніби на все Примор'я не залишилося жодного. Нас несло, немов на крилах, ані я, ані Сокіл і не думали припадати до землі чи повзти. То була звияга, партизанська звияга над цілим фашистським регулярним військом, яке вже безліч разів на словах остаточно знищувало партизанів. І наші істоти зараз по вінця виповнювала та звияга, аж вона нам роздimalа груди. Ми ладні були кричати про свою перемогу на весь світ, щоб наш голос долинув аж до зірок. Моя радість ще більшала від свідомості того, що й Сокіл подолав свій страх, що й він геть забув про себе самого. В ту мить я ладна була головою ручитися, що з ним більше ніколи не трапиться такого, як учора. Отак ми, партизани, гартувалися й міцніли у випробуваннях. Одне слово, зараз ми ладні були стати на герць з усім італійським військом, скільки його було на Примор'ї.

Отак, мов на крилах, верталися ми з верхівки пагорба; ще й нині часом мені аж мороз піде поза спиною, як згадаю, що ми могли налетіти на засідку. І не один раз, певне, а сто разів могли наскочити на фашистів, сто разів могли вони нас знищити...

Попід Клафоченовим хутірцем, коли ми вже вийшли на шлях і до умовленого місця зустрічі з загonom лишалося яких три години, коли ми вже й думати забули про італійців, дорогу нам несподівано заступив італійський кулемет. Він і наміюений був прямо на нас. Від смереки, що росла за який крок від кулемета, відокремився італійський плащ, а ще за мить ми побачили й самого італійця, що вийшов на шлях, засунувши руки в кишені плаща. Може, саме в тім і було наше щастя. Усе відбулося в одну мить: італієць не встиг ще витягти руки з тих своїх кишень, як Сокіл впав на землю й випустив довгу кулеметну чергу.

Що сталося італійцеві, не можу сказати, але він нараз заверещав не своїм голосом і, замість упасти долі, подерся вгору на смереку. Мабуть, збожеволів з переляку. І тої самої миті ожила вся долина, прокинулася ціла околиця Клафочена. Виявляється, уночі, поки ми з Соколом ходили по кулемет, вони запосіли все навкруги. Знялася страшна стрілянина — стріляли всюди, аби стріляти — як те завжди роблять фашисти, коли їх охоплює жах. А ми на той час уже скотилися з пагорба, перескочили огорожу і, не змовляючись, подалися в бік Наносу, до густого лісу. Ми навмисне тікали у протилежний бік, щоб не вести фашистів на наш табір.

Ми мчали, мов птахи, не відчуваючи втоми, і забігли, мабуть, уже далеко від Клафоченового хутірця, коли нарешті зайшли в високий чагарник і повалилися на землю. Постріли чулися й досі, але вже зрідка. Справжній партизан на таку стрілянину і не зважає.

Лише тепер ми відчули, як смертельно втомилися. Забившись глибше в кущі, ми з Соколом поклали кулемет поміж себе, щоб власними тілами боронити його.

Збудило нас сонце; воно стояло високо й добряче припікало. Щоб дістатися до своїх, — а ми мали бути в роті ще вдосвіта, — треба було поводитися розважливіше, ніж досі. Усе свідчило про те, що італійці почали новий наступ, і ми дуже придалися б роті, та ще з кулеметом. Либонь, бійці вже давно виглядали нас.

Ми поверталися, і бозна-яким чином звістка про врятований кулемет уже поширилася серед партизанів. Коли ми здибалися по дорозі з кур'єром¹, я чула, як він, обернувшись, сказав бійцям, що йшли за ним: «Це ті двоє, що врятували кулемет».

Можливо, це він вичитав з наших облич, адже ми з Соколом неспроможні були приховати своєї радості.

Отак щасливі, повернулися ми до своїх. Разом з нами раділи й бійці. І командир також. А комісар мене привітав і написав подяку, і ту подяку прочитали перед усіма бійцями.

І тільки Францка уникала мене. Так було першого вечора, коли ми з кулеметником повернулися, але і в наступні дні вона не озвалася до мене жодним словом. Навіть одверталася від мене. Спершу я думала, що вона, може, гнівається на нас за те, що ми до ранку не повернулися назад, але потім я зрозуміла: скрізь говорили тільки про мене та кулеметника, і вона просто не могла того чути. Навіть Ізток похвалив мене. А Францка була така закохана в Ізтока, що не могла приховати своїх ревностів.

Я через те все почувалася так, ніби мене облили крижаною водою, ще холоднішою за ту, що текла по мені там, у чагарниках. Коли б Францка була тоді з нами, зі мною і Соколом, і пережила все, що й ми, певню, не була б така лиха й заздрісна. Але ще страшнішим морозом мене обдавало, коли я згадувала, що хотіла попрохати її переказати від мене кілька слів командирові, тобто Ізтокові — як ми з Соколом вирушали по кулемет. Аж тепер я збагнула, чого вона тоді відвернулася од мене.

Щоправда, я також була закохана в Ізтока, але наше кохання було справжнім партизанським коханням. Його ми нізащо в світі не виказали б нікому, хай би й умираючи. Тільки ми двоє могли знати про нього, і воно було таке ж чисте, як і любов до товаришів, до рідного краю, до всього, за що нестрашно було віддати й життя. Ми були молоді, і все довкола нас було незвичайно гарне, і не було нічого такого, чого б ми не здолали зробити. Ізток почував те саме, я це знала, але про наше кохання ніхто й ніколи не дізнався. Тоді так воно було: на першому місці боротьба, а почуття — на другому. Наступного літа кіс у мене вже не було, ще задовго до весни я попрохала відрізати мені їх. А Ізток загинув десь під Церкном.

*Зі словенської перекладав
Віль ГРИМИЧ*

¹ Так у Словенії називали партизанських зв'язкових.

МЕША СЕЛИМОВИЧ

Меша Селимович нар. 1910 р. в м. Тузлі (Боснія і Герцеговіна), закінчив філософський факультет університету в Белграді, учительовав у Тузлі. Брав участь у Народно-визвольній боротьбі. Після війни працював викладачем у вищій школі. Автор збірок новел «Перша чета», «Чужа земля», романів «Дервіш і смерть», «Твердиня», «Острів». Лауреат премії ім. Негоша.

ДИКІ КОНІ

Давно я чув про диких коней, що жили в острівних горах з чудовою назвою — Видове. Але якось не траплялося нагоди побачити їх, все щось заважало: або просто забував про них, або не мав з ким туди поїхати, і отак роками тільки слухав про коней, що вільно живуть і розмножуються у тих невеликих горах з єдиним високим шпилем і кришталевим чистим озером під ним. І стільки я думав про тих загадкових тварин, що створив навіть свій невеликий міф про них. Найперше мене вражав самий факт, що в Європі в двадцятому сторіччі існують дикі коні, тим часом, як їх не було вже навіть в епоху середньовіччя. Як вони розплодилися? Уявляв собі якусь романтичну історію, пов'язану з конем племінної породи, з якимось кінським аристократом, що його привезли із заморських земель на острів, можливо, під час якоїсь давньої війни, і він утік у гори, прагнучи волі, обурений грубим насильством, а за ним утекла і якась закохана в нього лошиця. Отак і виникла вільна кінська сім'я, цілий рід, у самотині серед гір, звідки відкривався далекий водяний простір, що голубів довкола острова — перепона для втечі і захист від нападу.

Друге диво, дивніше, ніж перше, полягало в тому, що люди дозволили їм жити незалежно, бути нічиєю власністю, нічийим добром. Давно вже все на землі розподілено, привласнено, визначено для купівлі й продажу, або ж принаймні для людського вжитку. Як же оці корисні й дорогі тварини вціліли всупереч людській зажерливості? Як вони залишилися нічийми? Як не стали власністю того, хто був могутнім і хто захопив владу та право привласнювати щось? Невже тут люди кращі, ніж деінде? Невже вони зреклися деяких віковічних звичок, що для решти людей стали найголовнішою часткою їхнього єства?

Ось тут, на якомусь глухому й невідомому гірському острові з гарною назвою, утверджується диво існування правди для всякої живої істоти. Отже, можливо, і для всіх людей.

Треба оберегати будь-чию свободу, створити з неї інституцію в інтересах самих людей, їхньої моралі і їхньої людської цільності.

Те, що вже ніде не існувало, зберігалось тут як диво, як можливість, як загальна надія, як приклад, як утіха людській безнадії, як радісна зоря великого чекання.

Нині — це оазис; стане континентом.

Нині — неймовірний виняток; стане правилом.

Нині — це диво; обернеться дивом усе, що не стало таким.

...Піднімалось на стрімку й оголену гору з десятків остров'ян з п'ятьма-шістьма мулами та спорядженням у мішках, підвішених до лук дерев'яних сидел.

Іван ішов усе важче, дихав усе натужніше, бо повітря чим вище ставало рідкішим.

Коли ще внизу йому запропонували сісти на мула, він відмовився, бо почував себе тоді бадьорим і міцним. Тепер би він охоче пристав на ту пропозицію, але остров'яни вважали, що це питання вичерпане раз і назавжди, тож не слід повертатись до нього.

Іван почав відставати, хоча й намагався не показати, що йому зле.

Остров'яни — люди гострі на язик.

— Що, тяжко? — питали вони. — Ти ж казав, що можеш пішки...

Вони зупинили одного мула й допомогли Іванові сісти на нього верхи.

— Так буде краще, — сказали йому.

Сідло було незручне, і дерев'яні розпірки муляли йому, ноги незручно звисали, бовталися, бо не було стремен. Була небезпека впасти, коли мул посковзнеться на нерівній стежці, тож він судорожно тримався за грубу луку сідла. А проте все ж почував себе легше, бо дихання його вирівнювалось, червонястий туман перед очима розвіювався, литки ніг перестали дерев'яніти.

Та коли він відпочив у сідлі, то відчув радість, що таки вибрався в гори. Була то мандрівка свободи. Маленька врочистість очищення, яка може стати й великим моральним піднесенням.

І тільки одне трохи псувало йому радісний настрій — те, що не знав він справжньої мети цієї експедиції. Спіймати кількох коней, казали. Але навіщо? Напевно, для цирку, для іподрому, для прогулянок багатіїв, для всілякого марнування часу, яке навіть важко уявити. То — велика шкода, то — удар по цій незайманій свободі, та коли вже не можна інакше, то хай люди користуються гарними й витривалими тваринами, приятелюючи з ними. Щастя, що вже немає кінноти у війську, немає артилерії, в якій коні змушені були тягати гармати, немає кінського транспорту в містах, та навіть у селах. Кінська служба зведена до розваг та до парадів. Шкода, що й тих кількох доведеться вирвати з оцих гір і з оцієї свободи. Але все-таки добре, що табун коней залишиться в горах і легко надолужить утрачене.

Підніматися в гори ставало все важче. Напевно, вони вже були на висоті тисяча метрів, тут вже не побачиш зелених дерев, лишилось позаду все рідне й знайоме, не було ні диких смоківниць, ні гранатів, оливкові дерева лишилися десь напівдорозі до вершини. Довкола

був саами камінь, суха трава поміж ним та ще миршава папороть і витривала ожина.

Повітря стало гостре й дзвінке, мов скло; вітер свистів пустотливо й сердито, легенько нагинаючи стебельця хирлявого зілля.

Нарешті мандрівники вийшли під самий шпиль. Перед ними, виблискуючи на сонці, голубіло озерце. Незвичайно чисте, воно здавалося мілким, хоча посередині глибина його сягала десяти метрів. Майже в центрі озера виднілось каміння, здавалося, що воно лежить безпосередньо під поверхнею води.

Люди посідали на березі чарівного озера й дивилися на дрібненьких рибок, що плавали в прозорій воді й були схожі тільки на тіні чогось, що нагадувало рибу.

Тут кожен голос дзвенів, мов легенький удар молотка: вистукувало стільки маленьких молоточків, скільки чулось ударів — від зрушеного каменя, від твердого кроку, від орлиного клетоту, від голосно вимовлених слів...

Але щось невпинно вищало й гуло довкола них, низько, над самою землею. Іван одразу ж запримітив, що то гірський вітер грає на струнах трав: було то голосне, легеньке виття, дрібненький свист, помах безрвучкості, стогін без гніву, деренчливий звук, що ним озивалися гори. Кожне середовище має свій голос: цей був блаженський, дитячий, грайливий, чистий, безперервний. Ніби то тисяча невидимих духів вовтузилися поміж трав, між малих і великих кам'яних брил.

Ватаг каравану, маленький худорлявий чоловічок, тримав обидва кулаки за поясом, наче в нього болів живіт.

— Тобі щось болить? — запитали його.

— Дай боже, щоб мені боліло так завжди.

— Виглядаєш слабим...

— Ще б пак! Маю сорок сім років, а ваги — сорок п'ять кілограмів. Навіть кілограма на рік не випадає...

— То як же ти живеш?

— Отак і живу.

Він стояв і дивився на схил гори.

— Будемо їхати? — запитали хлопці.

Вони поводитися так, ніби прийшли сюди на відпочинок. Жартували, співали.

Але худорлявий ватаг урвав ті веселощі.

— Поїдемо згодом, — сказав він.

Він ще чогось чекав.

А потім на виході з кам'яної ущелини поставив три мули з одним вартовим і в такий спосіб замкнув прохід. З обох боків ущелини сховалися за камінням ще по два хлопці. Решта пішли до схилу гори, як тільки почули падіння зрушеного копитом каменя, побачили, що ватаг махнув рукою.

Іван сів над ущелиною, щоб усе бачити.

Ватаг віддавав накази — тихо й уривчасто, і ось полювання почалося. Напочатку все робилося якось незграбно й незлагоджено, ніби ловці покладалися тільки на щасливий випадок; потім Іван почав розуміти, як детально все продумано. Кожен був на своєму місці, і коні неодмінно потраплять у пастку. І тепер, коли він усе зрозумів, йому здалося, що інакше скласти план було неможливо і що він уявляв його саме таким.

Нагоничі оточили табун коней майже з усіх боків, так що коні могли тікати тільки в одному напрямку. А саме цього й хотіли люди.

Як тільки Іван побачив схарапуджений гурт знервованих, наляканих тварин, він одразу ж став на їхній бік і майже з боєм дивився на цей грубий акт сваволі й насильства.

«А може, коні втечуть? Острів великий».

Але одразу ж збагнув, що його побажання навряд чи реальне, бо тут зіткнулись людська підступність й інстинктивне, тваринне прагнення до волі.

Він помітив, що коні припускалися фатальної помилки, весь час гуртуючись у табун і не бажаючи розлучатись навіть на мить. Вони діяли, як єдине тіло, цілих п'ятдесят враз оберталися й мчали за гнідим гривастим жеребцем, а якщо котрийсь відставав, то одразу ж намагався влитись до гурту. Ніхто з п'ятдесяти красенів не думав ні сам про себе, ні сам для себе. Та прив'язаність до табуна кожного його окремого члена була зворушлива, але й фатальна. Коні настільки звикли бути в гурті, що їм поза ним не було життя; вони не уявляли себе поза табуном. А люди це знали й розраховували саме на це: їм потрібні були не окремі члени табуна, а весь табун; важливо вкоскати вожака, решта одразу ж скориться й піде за ним.

А якби знайшлися хоч трохи незалежні, що не корилися б сліпо стадному інстинкту, щоб розбіглися в різні боки по острову, то не десять, а тисяча нагоничів мали б з ними клопіт. А так усе сталося, як і було задумано: коні опинились у пастці саме так, як люди передбачали.

І все ж була зворушливою ця прив'язаність до колективу, в ім'я якої приносилася в жертву навіть можливість порятунку.

Ущелиною, що її колись вирили дощі й талі води, коні хотіли обминати пастку, але раптом з-за каміння з'явилися люди і так їх налякали, що табун кинувся в другий бік, однак двоє з того боку знову загнали їх в ущелину.

Нагоничі закрили вхід і вихід, і коні заметушилися, стривожені й розгублені, бо вже не могли бачити вожака, який крутився, стиснутий у гурті, як і всі інші.

І тоді ватаг каравану став показувати, яких саме коней треба ловити, і нагоничі з узвиш почали кидати зашморги на коней, який відзначав палець, і тоді почалося вперте змагання між кінським страхом, сліпим і німим, і непоступливою людською рішучістю. Кінь піднімав голову й пробував вислизнути із зашморга, але люди затягали мотузку, і перед вибором — задихнутись чи вийти з табуна — кожен з них здавався. Тут не допомагали вже ні воля, ні страх, ні фатальна прив'язаність до гурту. А страх виловлених коней був просто незбагненний. Наче їх виганяли з самої материнської утроби — так вони опиралися, так дрижали й такими приреченими почували себе: ноги й боки в них тремтіли без упину, і коли вони стояли, спутані міцною мотузкою, їх великі очні яблука виблискували, наче маленькі сонця.

Маленький, але невтомний ватаг каравану показував на найстаріших (хоч зовсім старих не було), найхудіших, на самців, проте було видно, що він пильнує, аби поріділий табун не втратив здатності давати добрий приплід.

А може він мав намір вихопити з табуна й вожака? Ні, він додержувався тієї думки, що хай хоч гнідий буйногривий жеребець залишиться із своїм родом.

Мотузяний зашморг без упину літав над головами коней. Іван уже втомився й не стежив за тим, на якого коня вказував миршавий палець ватага, але червона грива й далі бентежно метлялася між тими, яких не виловлювали.

Тоді йому спало на думку, що гнідого жеребця полишають на волі зумисне: він має тут продовжувати рід.

Це вільне життя на горі Видове примарне, бо воно — не що інше, як резервація, як величезний загін без видимої огорожі, без дроту, без сторожа, а свобода — то тільки принада й ілюзія. Коні насправді й не мають куди йти, адже навколо — море, для них то нездоланний рубіж. Кожного року один раз люди їх грубо лякають, і в них лишається страх перед ними, і тому прив'язаність до цієї відлюдної місцевості — найнебезпечніша огорожа! Отак людям найкращою допомогою в їх ловах і служить любов коня до волі й любов до свого племені.

Коней поприв'язували одне до одного так, як і половили, і дики красені ніби заспокоювались від того, що їх ставало більше. Вже не так дико витріщалися великі очі, не так тремтіла туга шкіра, не так злякано оберталися кінські голови на кожен людський рух. В міру того, як один за одним прибували гурти виловлених коней, їм здавалося, що їх тільки переселяли в якесь інше місце, і все знову виглядало не так уже й погано. І знову їхня надія допомагала людям робити свою справу.

Голова до голови, по двоє в ряд стояли зв'язані коні в маленькій ущелині, вже майже упокорені.

Через два-три дні, витримавши морську хитавицю, міцно прив'язані в утробі корабля, вони знову злякано витріщатимуть великі очі, перебираючи копитами по корабельній підлозі, а потім по бруківці якогось далекого порту, де вийдуть вони в новий світ без волі.

Коні були невисокі: може, їх тренуватимуть, щоб у міських парках вони носили на собі маленьких вершників, дітей? Діти лагідніші за дорослих, вони не будуть мучити коней. І, може, спогади (якщо коні можуть згадувати) про те кришталеве царство на верховині Видова не будуть надто важкими.

— А куди поїдуть оці коні? — запитав Іван у ватага.

Посідали обідати. Роботу закінчено, можна й перекусити.

Усі пили вино з пляшки, що переходила з рук у руки.

— В Італію, — звільна відповів ватаг.

— І що ж вони там робитимуть?

— З них там зроблять шніцелі та ковбаси.

Його наче хтось ударив зненацька кулаком у живіт.

— Коні общинні. Щороку латають якусь дірку в бюджеті.

Високо в небесній синяві якийсь реактивний літак залишав білий слід. Іван дивився на той слід, відчуваючи, що не може опустити погляд на землю. Йому було безмежно тяжко.

*З сербськохорватської переклав
Андрій ЛИСЕНКО*

БРАНКО ЧОПИЧ

Бранко Чопич нар. 1915р. в с. хашани (Боснія і Герцеговіна). Закінчив Учительську семінарію в Баня Луці та філософський факультет університету в Белграді. З 1941 року брав участь у Народно-визвольній боротьбі. Автор численних збірок поезій та оповідань; відомі його романи «Прорив», «Зачаєний порох», «Не сумуй, бронзова варто!», «Битва в Золотій долині», «Ослячі роки», «Восьмий наступ». Українською мовою видано декілька його оповідань, повість «Пригоди Ніколетини Бурсача» та роман «Прорив». Лауреат премії ім. Негоша.

ПРЕОБРАЖЕННЯ ГАРМАШЕ МІЛЕ

Кожна чета 1-го Крайського загону мала щось своє, чим відрзнялася від інших чет і що одразу спадало на думку, як тільки згадувалося її ім'я. Коли формувалася нова чета, вона спершу мала тільки якийсь порядковий номер, але згодом виявлялось її обличчя, і вона ставала немовби живою істотою. Можна було вболівати за її долю, плакати, коли вона вирушала в путь, або півгодини бігти їй назустріч і здійсмати веселий галас, коли з-за повороту виринав її прапор.

— Егей-гей, та це ж Джуринова чета! Ану ж, діти, біжіть мерщій та натрусіть яблук!..

Одна чета була відома тим, що до неї входило багато вусатих літніх чоловіків, і її називали «Вусатою четою». В іншій всі були нежонаті, та ще й добрі співаки, тому її називали «Парубоцькою». Декілька чет, знов-таки, звалися за йменнями своїх командирів: Джуринова чета, Міланчикева й тому подібне. Усі бійці в таких четах намагались у всьому наслідувати свого командира: вони сердилися так, як він, носили набакир шапку або поважно хмурились, точнісінько так, як це робив командир.

Кожне село, а часто й община, мали свою улюблену чету. В ній звичайно було найбільше місцевих жителів, тож їй найбільше й раділи, розпитували, де та на якій позиції вона б'ється, й носили їй туди подарунки.

Так воно велося, аж поки не почали утворювати бригади. Улюблена чета розчинялася в новому з'єднанні, і, коли звідкись витикалася довга звивиста колона, усі в селі раділи:

— О, дивіться, наша бригада!

Ім'я улюбленої чети швидко забувалося й на запитання: де воює чийсь син, жінки звичайно відповідали:

— Та де ж, у Другій Крайській бригаді!

У перші бурхливі місяці повстання селяни Липника, Хадроваца та Джурича також мали «свої чети». Їх назви знали й усі інші села, навіть у штабі загону, коли посилали кудись зв'язкового, то говорили:

— Отак давай, іди на Оканову Буку, до третьої чети 1-го батальйону, — то, коли знаєш, чета Міле Стрмоглавця, Гармаша Міле...

А якась маленька, несмілива жіночка, приходячи з повною торбою провідати свого сина-партизана, соромливо запитувала у перших же вартових:

— Слухай-но, голубе-товаришу, чи не це, бува, чета Гармаша Міле?

Або ж побачить жінка самого Міле, як він, розхристаний і босий, у заяложеній сорочці, з казанком у руці спускається вниз, до джерела, і аж засвітиться з радощів, наче уздріла когось із найближчих своїх родичів:

— Міле, агов, Міле, то це ти? А я ж, братику, просто збилася з ніг, шукаючи твою чету...

По селах довкола Липника Міле Стрмоглавця знав усякий, хто бував на церковних сходках і хто приходив на Іллю до церкви у Липник.

Вже багато років Міле був у Липнику церковним гармашем. Кожного ранку на Іллю, тупцюючи по росяній траві коло церкви, він набирав порохом дві старовинні церковні гармати — меншу й більшу, витягував з багаття «жигало» — грубу дротину, прилаштовану до довжелезної палиці, — і, перехрестившись, підносив його до запалу.

Поки оглушливий гуркіт стрясав землю й відлунював удалині, а клуби диму розпливалися й танули попід старими черешнями перед церквою, Міле, підсмикуючи штани, підходив до гурту парафіян, що почували під кущами, сідав на пеньок і слухав їхні побрехеньки, сам, проте, ніколи не встрявав у розмову. Коли ж, бувало, молоді лобуряки починали глумитися з нього, він скося зиркав на них, чухав скуйовдженого, обсипаного попелом чуба й, розтягуючи слова, казав:

— Ех, ви... Ану ж бо, відійдіть, бовду-у-ури...

Вдома у Міле була тільки стара тітка, з гостреньким пташиним личком, пашекувата й сварлива жіночка, та син-одинак, не по-дитячому серйозний, міцний п'ятнадцятирічний хлопчина з великими сумними очима. І хоч той хлопець бував і на гулянках, він, проте, ніколи не сміявся, ніколи не приставав до гурту інших сільських парубків.

— Не гоже так, сину, — бувало, напучував його неговіркий Міле. — Співай собі з хлопцями, гуляй та веселися, бо ото тепер тільки й твого. Затям собі: все минеться, коли доживеш до моїх літ.

Хлопець тільки спокійно дивився на батька серйозними темними очима й мовчав, ніби то йшлося про когось третього, а старий одвертався, не витримуючи того погляду: мовляв, роби як знаєш, а я тобі не порадики.

Коли на Голому Кучані озвалася перша партизанська рушниця, хлопець висмикнув з купи гною залізні вила, закинув їх на плече й буркнув до батька:

— І я йду, Міле.

— Ідеш? Як же це отак враз — «іду»? Наче вирядивсь кудись на роботу, — не міг отямитися Міле.

— Отак, іду з усіма людьми, — навіть не змигнувши оком, спокійно сказав хлопець. — Як їм, так і мені.

«Ти ба! Промовляє, мов старий дід», — подумав здивований Міле і, чухаючи потилицю, уголос додав:

— Що ж, іди, синку, нехай щастить тобі!.. І там будеш серед людей.

Стара непосидюча тітка Міле ніяк не могла заспокоїтись і весь той день сичала, мов гуска:

— І який же ти недоладний, господи прости! Куди ото воно пішло і навіщо? Чи то ж його діло? Розбестив ти його, розпустив — робить усе, що йому заманеться. А хто мені тепер води принесе, хто нарубає дров?.. І я б ото лежма лежала, пальцем би не ворухнула...

Міле боронився від неї, мов від надокучливої й настирливої мухи:

— Замовч, бога ради, коли нічого не тямиш. Недавно сама ледве випручалася з рук усташів, а нині скиглиш, що хлопець пішов...

— Та що ж воно знає про тих усташів? Гляди-но, який пан! — не вгавала тітка.

— Ет, з тобою каші не звариш... — відмахнувся Міле й поплентався у прохолодну порожню повітку, де на трухлявих колодах білили дрібненькі печерички. — Кажи їй чи не кажі — однаково, хоч кіл на голові теши!..

У перші дні повстання група усташів та озброєного наброду з невеликого містечка прокралася до хутора Міле, попалила геть усі хати й понищила все живе, що трапило їй на очі.

Коли пізно ввечері Міле з іншими втікачами повернувся додому, то в першу мить навіть не впізнав свого обійстя. Там, де була хата, ще диміла купа золи, дерева довкіл хати обгоріли й почорніли, листя пожовкло й поскручувалося, і звідусіль дихало пустою, чимось чужим і ворожим.

«І хто б міг нині сказати, що тут так довго жили люди!» — подумав Міле, тупо й поволі рушив довкола згарища, а коли біля випаленого рівчака натрапив на обгорілий труп своєї тітки, то так само поволі, якось аж надто поволі намацав на голові капелюха й скинув його.

— Бач, казав же їй — утікай, так де ж там, жаль було тих нікчемних курчат, та ще прядива. А тепер маєш — ні курчат, ані власної голови...

Поховавши тітку, Міле наступного дня вже вдосвіта виповз із своєї кукурудзи, що вціліла якимось чудом, і ще раз обвів поглядом своє дворище, до якого тепер ніяк не міг звикнути, потім хлюпнув в обличчя пригорщу води — усташі забрали навіть цеберку з криниці — і рушив до повстанських позицій під Оканову Буку. Там уже розташувалася одна чета, сформована з людей навколишніх сіл.

— Що, невже й ти до нас? — здивувався командир чети Стево, меткий і розсудливий селянин, сезонний заробітчанин, відомий усім своєю чесністю й порядністю. — Старий ти, брате, тягати рушницю.

— Ну і хай старий, — глухо погодився Міле, — а хіба вам тут не потрібен кухар? Я в цьому ділі трохи кумекаю, бо кухарював на залізниці, варив їсти робітникам.

— Хіба?! От добре, що нагадав! — аж просявав командир. — А в нас і справді нема своєї кухні, народ приносить харчі з села, та людям уже настобісіла сухом'ятка. Не можна ж зовсім без гарячої їжі!..

За день чи два в долині під Окановою Букою вже диміла «кухня» Міле. Бійці повеселішали.

— Ну, спасибі, давно б отак. Бачили Гармаша? От хто нас нині го-дує!

Коли бійці один за одним підставляли свої казанки, Міле квапливо, понуривши голову, розливав їжу великим ополоником, намагаючись не дивитися, коли наблизиться до казана його власний син: боявся, аби хтось не подумав, що він особливо піклується про свого сина. Тільки вже коли з очей йому зникав добре знайомий синій облуплений казанок, він з полегкістю зітхав і вже спокійно орудував ополоником, гримаючи на хлопчаків:

— Ану ж бо, відійдіть, бовду-у-ри! Он їжте, що бог послав!..

Кілька партизанських чет уже давно блокували позиції усташів Будимлич-Япри, розгромивши всі підкріплення, які з навколишніх менших населених пунктів ішли на підмогу оточеному гарнізону, намагаючись підкинути йому й продовольство. Бачачи, що без серйозної сили блокаду прорвати неможливо, ворог припинив і терпляче ждав підкріплення, а оточені усташі гарнізону відбирали в населення останні харчі та миршаву худобу. Чекаючи, коли ж то з'явиться літак і скине бідон чи два олії та якийсь куль борошна, командир гарнізону надпоручик Халужан, вихованець травницьких єзуїтів, писав банялущкому «здругу» розпачливі доповідні й вимагав негайної допомоги. Кусаючи заслинену сигарету, він раз у раз витирав окуляри й писав:

«Мені не жаль своєї голови, але тяжко на серці, що двісті рушниць потраплять до рук бунтівників...»

— Гм... Ну, як уже й це не подіє, то ми ніколи не виберемося з цієї смердючої ями, щоб вона провалилася! — бурмотів він сам до себе, перечитуючи написане й скося зиркаючи на кривонугу дебелу господиню.

На горбах довкола Япри визивно лунали рушничні постріли, і в сутінках, подібно до зірок, мерехтіли далекі спокійні вогнища.

«Гармашева чета» займала позиції на Чорному Верху.

В туманні й дощові осінні дні бійці нудьгували, збившись у кількох тісних сільських халупах; наймолодші раз у раз заглядали під низенький навіс, де Гармаш готував обід, вони підтримували вогонь під великим казаном, допомагали чистити картоплю й підсміювалися з Міле та його нового помічника.

— Ну, Гармаше, то як тобі прислужує отой турчин?

— Як прислужує? Он, маєш очі, то сам дивися. Від нього більше користі, ніж від отакого ледаря, як ти. Він принаймні мовчить і не ляпає язиком...

І малий Ібре в подертій, заяложеній фесці й таких самих штанях, у благодній сорочині, старанно чистив картоплю, носив воду, а вночі, загорнувшись у якусь стареньку одежину, довго не спав і тихо плакав, бо йому було гірко й тяжко звикати до нового життя.

Цього блідого чотирнадцятирічного хлопчика затримала одного ранку партизанська варта й привела до командира Стево.

— Гей, малюк, ти звідки? — здивовано запитав його Стево, застібаючи на собі пояс з пістолетом. — Здаватися прийшов, чи як?

Пригнічений і трохи наляканий хлопчик пролепетав:

— Ось, прийшов... Унизу нічого їсти, бо сиротам не дають, і я прийшов до вас...

— І не боїшся, що ми тебе вб'ємо? — усміхнувся командир.

Хлопчик у відповідь і собі вимучено всміхнувся й тихо відповів:

— Ні, не боюсь... Унизу кажуть, що ви сиріт не чіпаєте, ну, я подумав та й пішов... Бо і я сирота, нікого в мене немає. Жив у дядька, а потім дядько вмер, і я...

— Ну, гаразд, — кивнув головою командир і, хвилину подумавши, сказав:

— Ти от що, Ібре (кажеш, тебе звати Ібре?), іди до кухаря Міле, допомагатимеш йому. Слухайся його, то й не будеш голодувати.

Отак Міле й дістав собі помічника.

Спершу Гармаш трохи скося дивився на свого новоспеченого кухарчука й майже не розмовляв з ним. Та коли хтось з літніх бійців, підозріливо дивлячись на малого, пробурмотів, що колись, мовляв, оце турчення «зрадить усіх», Гармаш несподівано пожвавішав і відрубав:

— Таке скажеш: зрадить! Коли б йому добре було внизу, то не прийшов би сюди. Скуштував, певно, почім ківш лиха.

— Ну, то гляди, Міле, сам побачиш!

Щоб бійці не байдикували й не лінувалися, майже кожної ночі їх піднімали по десятці, а іноді й по цілому взводу, й посилали в розвідку до зайнятих ворогом сіл. Там вони нападали на усташів та домобранських патрулів, обшукували хати і влаштовували вздовж шляху засідки. Слухаючи потім біля багаття розповіді бійців про їхні нічні пригоди, Ібре німів від захвату, а одного дня після політінформації нараз опинився перед командиром і схвильовано сказав:

— Товаришу командир, я той... я теж пішов би в розвідку...

— Ти ба! В яку ще розвідку? — Стево здивовано зміряв малого поглядом, ніби оце вперше його побачив. Йому навіть на думку не спадало, що це хлопчисько може стати бійцем.

— Я пішов би з іншими... Я знаю всі села навколо і дороги теж знаю.

Комісар, високий, худорлявий юнак з ясними, веселими очима, запитав у нього:

— А через ліс до Рієки знаєш дорогу?

— Знаю! — зрадів хлопчик. — Я не раз носив звідти вугілля.

— Ну, гаразд. Тоді взувай увечері свої опинки, поведеш туди першу десятку.

З першої розвідки Ібре повернувся в домобранській куртці й нових черевиках. Відтоді він частенько ходив з бійцями в далекі нічні походи, аж поки одного разу не приніс і якусь стару мисливську рушницю.

Міле тільки здивовано пробурмотів, коли Ібре вранці, повернувшись із розвідки, сушив біля вогню свої онучі.

— Ти тільки глянь на цього вояка: взує нові черевики, рушницю роздобув, ходить провідником у бійців... — А потім уголос невпевнено додав: — Може, тобі в мене було недобре, і тому ти втік? Я старий і небалакучий, а ти — тобі, либонь, краще з хлопцями, еге ж?

— Та ні, зовсім ні, — заперечував зворушений хлопчик. — Добре мені було й з тобою, краще, ніж удома. Бачиш, я й тепер сплю у тебе, завжди повертаюсь до тебе...

— Авжеж, то я так... Хіба я що... — лагідно погодився Гармаш.

Минав час. Оточений гарнізон подеколи здійснював вилазки, грабував навколишні хутори або робив спроби пробитися до Санського Мосту. Висоти довкола Япри замело снігом, і все мовчало під глухою імлою, що спустилася на засніжені вершини гір. Мовчало й містечко, ніби вимерло. Ріденькі синюваті димки сторч піднімалися вгору й танули над невидимими дахами. Готуючись уже вдруге до рішучого штурму містечка, партизани нудилися в тісних хатах.

У ті дні з чети до Крайського пролетарського батальйону подалося четверо добровольців, у тому числі й Гармашів син.

Деся біля школи в Ясениці добровольці вже кілька днів чекали товаришів із Петроваця та Дрвара, щоб разом вирушити в Центральну Боснію.

Міле запізно довідався про їхнє прибуття, тож і не встиг уже в Ясеницю. Тоді він вирішив піти навпростець, щоб перестріти бійців на головному шляху перед Паланкою.

Немовби знехотя, зрідка пролітали великі пухнасті сніжинки, а Гармаш, важко дихаючи й сопучи, перетинав вузьенькі улоговини та засніжені схили на шляху до Паланки. А коли врешті дістався до підніжжя гори, до самого шляху, то зустрів тут якихось знайомих.

— Гей, люди, чи не проходили тут, бува, бійці з Пролетарського?

— Запізнився ти, Міле! Вже дві години, як вони проспівали цим шляхом. І великий прапор несли.

Знеможений Міле спід лоба дивився на широку втопану дорогу.

Повільно пролітав і падав пухнастий сніг. Туман опускався все нижче; на старій голій черешні біля шляху каркала велика ворона, ніби повторювала, що нікого тут нема і чекати марно...

Відчуваючи, як на очі йому набігають сльози, почорнілий і давно вже неголений, такий самотній під засніженим схилом гори, Гармаш понурив голову й затулив обличчя широкими долонями... Того вечора він довго розмовляв з Ібре.

— То, кажеш, дитино, що не маєш нікого на світі?

— Не маю, нікого не маю. Відколи помер дядько, залишився сам-самотою...

— А чи буває, що тебе жаль починає діяти...

— Буває, як не бувати, — признався Ібре по-дитячому щиро. — Інколи так хочеться плакати, коли я без товаришів, особливо ж коли сам залишаюся вночі на варті й бачу, як унизу в Япрі світиться чуже вікно...

— Авжеж, авжеж, — пробурмотів Гармаш.

З того вечора Гармаш ще дужче зблизився з малим япанцем. Частенько після вечері він кликав його до себе під навіс:

— А йди-но сюди, дитино, та скрутимо по одній, — і діставав з кишені старого, вилялого пальта зморщений шкіряний кисет...

З величезними труднощами пробираючись уночі поміж ворожих постів та засідок, козарчани перекинули під Грмеч один свій міномет, захоплений у бою на Мраковиці. Готувався рішучий штурм оточеної Будимлич-Япри. Із Дрвара так само було перекинуто на підмогу одну чету, а також привезено ствол італійської корабельної гармати. Ковалі якимось закріпили його на великих дерев'яних санях.

Навідник козарського міномета обійшов ту незвичайну прив'язану до старої сливи гармату й засміявся:

— От, грім мене побий, якщо ви оцим страховиськом не поб'єте наше військо. А крім того, зламаєте людині й сливу.

Малий Ібре, збуджений і врочистий, готувався з гранатометчиками напасти на висунуті вперед окопи на невисокому горбі перед самим джематом. Весь сяючи від радості, він говорив Гармашеві:

— Ото здивуються там, унизу, коли побачать мене озброєним! Вони вже давно там думають, що я мертвий...

Застигнутий зненацька й наляканий мінометним вогнем та гуркотом гармати, яка все ж зуміла послати в долину аж три снаряди, оточений гарнізон швидко капітулював. Коли настав ранок, на узвишші посеред Япри, біля центрального окопу, темніли на снігу чорні плями від мін. Повсюди в захопленому селі, а особливо біля окопів та перед казармою, метушилися бійці та юрмища цікавих, що миттю позліталися з навколишніх сіл.

Піднімаючись до старого таборища, якийсь захеканий боець гукнув до кухаря Міле:

— Гей, чуєш, Гармаше, загинув отой твій малий — Ібриця!

— Як — загинув?! Де? — сполошився кухар і закам'янів на місці з оберемком дров у руках.

— Он там, унизу, перед першим окопом, під пагорбом. Певно, скосила перша куля...

Гармаш міцніше натяг на голову капелюха й побіг у долину. Малого він знайшов під пагорбом, вглибині занедбаного саду, де містилося старе мусульманське кладовище з десятком почорнілих кам'яних надгробків. Убитий був прикритий брезентовою плащ-палаткою, і двоє бійців праворуч готувалися копати могилу.

Гармаш, повагавшись, відкинув ріжок плащ-палатки і, коли побачив маленьке дитяче личко, яке наче ще поменшало, мимохіть потягся рукою до капелюха.

— Ех, люди, люди! Який же гріх від бога!..

Він стояв простоволосий, приголомшений, над маленьким дитячим тілом у трофейній просторій військовій куртці, підперезаній поясом, на якому ще й досі висіла кругла крагуєвацька граната.

— Ех, лихо та й годі: ледь доросло пасти овець, а гляди ж ти — вже бомба на пояс!

Раптом він чомусь згадав свого сина та отой безлюдний шлях під горою, і очі його налилися слізьми.

— Отакі-то часи настали: навіть діти йдуть на війну і гинуть... Діти...

Невимовлене слово застрягло в горлі. Вперше за стільки місяців, проведених на війні, він аж здригнувся перед болісною і врочистою величчю тих подій, під час яких усі добровільно приносять себе в жертву, навіть діти, вчорашні чабанчуки.

Що примусило цього хлопчика отак просто піти на кулемет? І що ж це за такі часи, коли й він, старий Міле Гармаш, забув і про свою хату, і про все, що біля хати, забув, хто він, звідки та скільки йому років, а отак занімів і стоїть перед приголомшливим сяйвом нового одкровення, в якому тремтить преображений образ дитини, що, кажуть, загинула і що своїм зворушливо маленьким неживим личком виповнює увесь світ?..

*З сербськохорватської переклав
Андрій ЛИСЕНКО*

Місто Ковачич.

Дроворуб. 1960.

Полда М и х е л и ч.

. 1971.

Селянин, 1969.

ш.

СЛАВКО ЯНЕВСЬКИЙ

Славко Яневський нар. 1920 р. у м. Скоп'є (Македонія) — поет, прозаїк, есеїст, кінорежисер, кінорежисер. Основні поетичні збірки: «Криваве намисто», «Хліб і камінь», «Лірика», «Похований солдат», романи «Село за сімома ясенами», («Всесвіт» № 5—6 1973 р.), «Дві Марії», «Твердоголові», «І біль, і гнів». Дійсний член Академії наук та мистецтва Соціалістичної Республіки Македонії.

У ГІРСЬКОМУ МЛИНІ

Від крайнього дуба, що стоїть на узліссі, полого спускається вниз помережаний ярками та ріденькими тінями диких чагарників схил. Потім він обривається перед бурхливим потоком, і стежки, що ведуть до перших будівель хутірця, губляться серед крем'яної безплідної дичавини. Шумливий потік, що поволі роз'їдає гірські вершини, оголюючи скелі, править за природну межу, за якою починається холодна кам'яна пустка. Лише два стовбури, два мертвих дерева височать, вражаючи людське око, але й вони, хоч скільки тут води й сонця, не обтяжують своє змертвіле гілля зеленим листям. Бо вони — частка цієї печалі, частка всієї тутешньої наготи. Наче сама доля обернула в камінь усю природу. Навіть ворон сидів непорушно, мов скам'янілий, на далекому смолисто-чорному дереві. Настовбурчившись, він мовби прислухався до шуму води й підозріливо стежив блискучим круглим оком за непевними рухами невідомого, який, зігнувшись у три погібелі під вагою рушниць, ледве пересував неслухняні ноги. Та ворон за свої сто років життя навчився бути обережним: ще людина й не наблизилася до дерева, а він уже розпростер крила й зник.

Чоловік над силу переставляв ноги, обгорнуті старим вилинялим ганчір'ям. Коли здалеку долинуло зловісне каркання, чоловік зупинився й тривожно озирнувся довкола. Очі йому застигла пелена туману, і, хоч були вони розплющені, проте нічого не бачили попереду. Його вводила в оману річка. Вона то виникала перед ним, то хлюпотіла в недосяжній далині. Тоді він пильніше дивився в той бік, і перед його зором усе змішувалося, тонуло в сіро-зеленій млі, за якою кінчалося життя. Важко дихаючи, чоловік ступив ще кілька кроків і впав. Ослаблений ремінь гвинтівки зсковзнув з його плеча, довгий ствол зарився в кущ трави, про-

те не вирвав його, а лише скуповдив золоту крону. З великим зусиллям чоловік перекинувся на спину, крізь сукно тісної шинелі біля плеча просочилася пляма крові. Неприємніючи від болю й страшного виснаження, він ще встиг подумати, що коли зараз йому хтось не допоможе, він уже не підніметься.

Навколо все швидко змінювалося: тіні поглинули останні плями сонячного світла, земля гойдалася й поступово ставала м'якою постіллям, звідкись долинали пахощі свіжого сіна. Це його трохи збадьорило, повернуло до тями. «Ні, неможливо, — подумав він у примарному забутті. — Ще рано». Він згадав свій перший сінокіс, рідне село, кохану дівчину. Здавалося, ніби у нього й не спалено було хату, ніби він повернувся до своєї маленької кімнатки, з якої останнього вечора його прозоджала дружина, хлюпнувши йому вслід воду. Добра була вона. З останньої жменьки борошна спекла йому хліба, перехрестила той хліб, токропила слізьми... Потім віддала йому і благословила. Добра була вона. Біда змусила його залишити її вагітною, а потім... Хто ж то прибув у загін і приніс ту жахливу новину? А може, то сон? У того чоловіка був шрам на лобі — глибокий рубець від багнета. Розповідав він просто, схилювшись над багаттям. Казав: спалили село, катували, розстрілювали...

Чоловік прикусив нижню губу нерівними зубами й підвівся на лікоть, ще невиразно сподіваючись на щось неймовірне. Он там, недалеко, на тому боці річечки, вгору піднімається тоненька цівка диму. Чоловік нагнув голову і вперся долонями в землю. Не здужав підвестися, впав обличчям у траву. Йому на мить здалося, що надто вже швидко смеркає...

Високо вгорі над дубовим гаєм, який ще не встиг одягтися в нове зелене листя, ширяв орел. Ворон був обережніший, хоч і мав здатність передчувати; він сидів на голій гілці й карканням повідомляв своїм чорним родичам про останні події. А здалеку наближався ще один орел...

...Опритомнів він лише надвечір, відчуваючи в усьому тілі тупий біль; знесилений і спраглий, він розплющив очі, сподіваючись побачити довкола себе знайомий голий камінь, і вражено здригнувся: він лежав на сухій соломі, вкритий старою латаною ковдрою. Біла смужка останнього денного світла, що пробивалося не знати звідки, збадьорила його. Двері були трохи відхилені, він міг безборонно вийти.

— Води! — хрипко вигукнув він, але ніхто його не почув.

Поступово він став пригадувати все, обмацувати себе, силкуючись зібратися з думками. Хтось з нього стяг стару закривавлену шинель і перев'язав плече рукавом з його ж таки сорочки. На почорнілих балках над ним звисало обважніле від борошна, рване, мов ганчірка, старе павутиння, а на підлозі поруч нього стояло велике кругле млинове жорно. Він підвівся і, згорбившись, мов дід, поволі викидав з млина.

Гірська річка з оглушливим шумом била в дерев'яне колесо, розбризкуючи довкола каламутну піну. І знову, крім водяного млина—лише камінь та гола безплідна земля. З півночі швидко наближалася важка дощова хмара. Поранений прихилився до стіни і втомлено заплющив очі.

«Кінець, — зненацька скорився він, і все стало якимось і дивним, і звичайним. Загін розбито, і невідомо, чи залишився хто живий. — Усі нас б'ють, а ми: «Цього не засуджуй на смерть, бо він виказав несвідомо»; «того відпусти, бо в нього діти...» От і воюй сам проти них, сам проти всіх, бийся головою об стіну...»

— Що тобі, синку? — зненацька почув він чийсь тихий голос.

Перед ним стояв кремезний дідуган у розстебнутому кожусі й на-сунутій на очі облізлій чорній шапці. З його зарослого бородою облич-чя лукаво мружилися широко розставлені косі очі. Старий твердо стояв на міцних ногах і спирався на свою важку патерицю. Весь білий від борошна. Він, здавалося, споконвіку отак самотою стоїть скам'янілий серед оцієї дикої немилосердної природи

— Питаю, що тобі? — повторив він і, не чекаючи відповіді, додав: — Повертайся до млина. Тобі ще рано вставати.

Дід обхопив пораненого рукою за поперек і повів з собою. Лише опинившись знову на соломі, той зауважив, що гвинтівка його тут, стоїть прихилена до кам'яної стіни. Старий поставив коло дверей патерицю й, шукаючи щось у своєму широченному чересі, заговорив:

— Знайшов я тебе завдяки орлам. Дивлюся, як вони кружляють над лісочком, та й думаю собі: «Певно, щось там є. Дай-но підскочу, може, господь навмисне повернув у той бік мої очі...» Ну, приніс я тебе і, правду скажу, думаю, що ти неживий...

У пораненого починався жар, і він дивився застиглими очима, не тямлячи нічого. Поки мірошник мішав у казані мамалигу, пораненому здавалося, ніби він падає в якусь безодню. У нього ще лишалося одним-однісіньке бажання: дізнатися, що то за істота, вся в борошні, прикрита шапкою, що схилилася оце над ним. І поки ще не затигла всього перед ним імла, він міг бачити очі старого: вони все збільшувалися, поки не розчинилися в мерехтливому світлі.

Гарячка згодом ослабнула. Піднявши важкі повіки, гість попросив води. Побоюючись за життя пораненого, мірошник ні на хвилину не залишав млина. Не раз до нього приходили з села довідатися, що з ним, але він нікого не пускав навіть на поріг. Не пускав і свого сина та онука. За кілька днів він мовби аж постарів трохи. За своєю давньою звичкою розмовляв сам з собою й чекав, поки поранений опритомніє. Тому, подаючи йому воду, дід аж полегшено зітхнув:

— Що, вже краще?

— Спасибі, краще, — відповів той. Та хоч плече його вже не боліло, він почував себе зовсім знесиленим.

Старий поставив глечик і набив тютюном люльку. Стежачи задумливим поглядом за струминками сизого диму, він почав розпитувати пораненого, хто він і звідки. Слухав, що той відповідав, і мовчки хмурився, наче не схвалював чогось, потім щось бурмотів, хитаючи великою головою.

— А за що ви, синку, воюєте? Адже ні війська у вас, ні гармат. Полиште це державам, нехай собі змагаються між собою. Бувши на твоєму місці, я собі обробляв би нивку, а не було б нивки, то пішов би наймитувати. У тебе є щось?

— Спалили все.

Мірошник ударив люлькою об долоню й розгублено закашляв.

— Справжнє пекло, а не життя. А чи не можна знайти на німця когось такого, хто б трохи нагримав на нього? А той... турки, на чиєму вони боці, турки: на нашому чи на їхньому?

— Не знаю, діду. Вони, здається, не воюють.

— Е ні, так не годиться, — задумливо мовив старий. — Коли б з вами був турок, та ще щоб наслав орду арапів, то німців і на насіння б не лишилося. Арапів я давно бачив. Наче на буйволячому молоці рос-

туть. Скелі, а не люди! А чорні ж які, наче все життя тільки й знали, що наймитували...

Наївність старого розвеселила пораненого, і він, щоб не виказати цього, почав розпитувати діда про його життя. Мірошник прислухався до шуму річки й неквапливо говорив:

— А я от не був солдатом. Шкода мені піднімати руку на живу людину. Адже я не годував її, не плекав, і шкода її мені. Я навіть курки на свято ніколи не зарізав.

— Ну, а коли на тебе піднімуть руку?

— Ет, піднімуть! За віщо ж? Адже я нікому не чиню зла. От через те я і з сином сварюся. Почепив, бач, собі царського лева на шапку, царя вихваляє, солдатів медом та горілкою частує... А от ви, чи хочете ви короля повернути та старі податки платити?

— Що? — пораненому здалося, що він не зрозумів старого. — Ми? Ні, не хочемо. Хто це тобі таке базикав?

— Про короля та податки? — замислився мірошник. — А то мені мій син Божин казав. Він вас терпіти не може. Коли приходив сюди, я не пустив його до млина, щоб не побачив тебе та була не виказав. Тоді й мене, антихрист, вважатиме твоїм спільником.

Наступного дня, коли старий повернувся з лісу з оберемком сухого галуззя, поранений сидів і чистив свою гвинтівку.

— Оце готуюся, діду. Піду завтра вдосвіта.

— Як то завтра? — здивувався мірошник. — А чи зможеш?

— Спасибі тобі за все. Може, чув щось про наших? Де вони? Чи не проходили десь поблизу?

— Ні, не чув. Якщо й ішли, то вже пройшли. Не чув і не бачив.

Раптом він насторожився:

— Хтось тут є поблизу...

Взявши свою патерицю, він потихеньку вийшов. Поранений занепокоївся. Він присів за млиновим жорном і наставив гвинтівку на двері. Та одразу й заспокоївся: мірошник повернувся, тримаючи за руку хлопчика років дев'яти.

— Ось тобі маєш, — зітхнув старий. — Онучок мій тривожиться за мене. Сердиться, не хоче йти додому. Каже, батько налякав.

Поранений поклав гвинтівку й підвівся. Мірошник стояв, хитав головою та все дивувався:

— Як же це ти налякався? Ну-ну, розкажи, не соромся, га?

Потроху малий роззнайомився і став балакучіший. Він розповів, як узимку з товаришами вони зловили зайця. Поранений слухав, але думав про свою дружину, з тугою згадував, що незабаром вона мала родити...

Увечері, ледве в небі спалахнули перші зорі, двері млина раптом відчинилися. Усі троє озирнулися: на порозі стояв худорлявий, з пишними вусами чоловік.

— Де тебе носить? Аж у млині мушу тебе шукати, — накинувся він на хлопчика, вдаючи, ніби не помічає незнайомого з рушницею.

Хлопчик сховався за спину свого дідуса. Тоді вусань ошкірився на старого:

— Так ось чому ти стільки днів не приходив додому! Бандита переховуєш, га?

Поранений зрозумів, що це батько хлопчика. Несподівана й неприємна зустріч з оцим чорним, худим чоловіком, що дивився спідлоба, збентежила його. Не знав, що робити, коли чоловік узяв хлопчика за

руку й штовхнув його до дверей. Мірошник спершу був розгубився, потім схопив свою патерицю й заступив синові дорогу. Стояв на кривих ногах, наче скам'янів. Тільки очі під важкими, білими від старості та борошна бровами гостро поблискували.

— Ти не викажеш його, сучий сину, — загрозово процідив він крізь зуби. — Поки я живий, не викажеш. На старості літ штовхаєш мене на гріх. Уб'ю!..

Він повернувся до пораненого:

— Треба тобі йти, синку. Коли б не оцей, залишився б тут, а так... Тікай мерщій у гори. А я притримаю цього бузувіра, щоб не виказав тебе.

Поранений дивився на них обох, наче не розумів, що відбувається. Коли ж старий звернувся до нього, він розгубився й понурив голову. Довго зав'язував опинку, нарешті взяв рушницю і, не дивлячись на того, в чиїх очах помітив тваринний жах і ненависть, потиснув старому мірошникові руку.

— Спасибі тобі, добрий чоловіче, — і більше не сказав нічого: щось здушило йому горло. Він погладив по білявій голівці дитину і вийшов з млина.

Надворі його зустріла сонна ніч. Тамуючи щойно пережите збудження, він тяжко зітхнув і озирнувся, щоб іще раз поглянути на млин. Хотів запам'ятати місце, де цей добрий дід урятував його від неминучої смерті.

Відчував, що залишає тут, за собою, щось незбагненне, і йшов, згорблений, ступаючи по камінню й замилювано слухаючи плюскіт води. Йшов непевним, нетвердим кроком. Вже аж під непорушним, мов скам'янілим, стовбуром, що височів, наче вартовий, над річкою, його наздогнав хлопчик.

— Дядьку, нате ось, дідусь передав тобі хліба.

Поранений нагнувся й торкнувся шкарубкими губами дитячої щічки. Потім затиснув під пахвою теплий житній буханець і став підніматися крутим схилом. Позаду лишився невгамовний шум річки, старий кам'яний млин між її берегами й трохи дивна, несподівана для нього родинна драма старого доброго чоловіка.

З македонської переклали

Андрій ЛИСЕНКО

та Володимир ЛІРНИЧЕНКО

ЕДГАР ЛІ МАСТЕРС

З «АНТОЛОГІЇ СПУН-РІВЕР»

ПАГОРБ

Де ви, Елмер, Герман, Берт, Том та Чарлі,
Слабкодухий, трудяга, блазень, п'яничка, боксер?
Всі, всі на пагорбі сплять.

Один помер у гарячці,
Другий згорів у шахті,
Третій загинув у бійці,
Четвертий в кайданах сконав,
П'ятий зірвався з мосту, заробляючи на дітей та дружину, —
Всі, всі на пагорбі сплять, сплять, сплять.

Де ви, Елла, Кейт, Мег, Ліззі та Едіт,
Ніжне серце, відкрита душа, веселунка, горда красуня і та.
всіх щаслива?
Всі, всі на пагорбі сплять.

Одна померла від таємних пологів,
Друга — від нещасливого кохання,
Третя — від руки якогось мерзотника в борделі,
Четверта — від розтоплених гордощів, женучись за примарним
щастям,
П'яту, що прожила все життя в далекому Лондоні та Парижі,
Поховали в цьому містечку Елла, Кейт і Мег —
Всі, всі на пагорбі сплять, сплять, сплять.

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

Американська поезія ХХ сторіччя дала світові чимало талановитих творів. Іме:а нещодавно померлих Карла Сендберга та Роберта Фроста — загальноновизнаних класиків — добре знайомі українському читачеві. Але серед поетів, яких ми ще маємо відкривати для себе, чи не відразу слід назвати Едгара Лі Мастерса. Юрист за фахом, він понад 25 років практикував у Чікаго, прожив немало (1869—1950), заставши живими ще Генрі Лонгфелло та Уолта Уїтмена, і помер, коли на горизонті американської поезії з'явилася нова генерація поетів, зокрема так звані бітники. Мастерс — автор численних поетичних

творів, писаних класичними розмірами, писав також прозу, п'єси, його перу належать біографії А. Лінкольна, У. Уїтмена, М. Твена. Але увійшов він у літературу і відомий у багатьох країнах передусім як автор «Антології Спун-Рівер». Ця книжка побачила світ у 1914 році, витримавши з того часу чимало видань (в СРСР неодноразово з'являлися фрагменти з неї в перекладі на російську та інші мови братніх республік).

«Антологія Спун-Рівер» — це книжка, що складається з 214 епітафій, писаних верлібром (після Уїтмена це вже не сприймалося як святотатство). Але справа, звичайно, не у формі віршів. Книга Едгара Лі Мастерса при всій зовнішній скромно-

Де дядько Айзек та тітка Емілі,
Старий Тоні Кінкейд та Севін Хавтон,
Майор Уолкер, що вів розмови
З поважними громадянами про революцію? —
Всі, всі на пагорбі сплять.

Принесли їм мертвих синів з війни,
І дочок, яким не вдалося життя,
І плачуть сироти — діти їхні —
Всі, всі на пагорбі сплять, сплять, сплять.

А де той старий скрипаль Джонс,
Що грав життям своїм аж дев'яносто років,
Ходив у негоду, відкривши груди,
Пиячив, буянив, забувши дружину і рідних,
І гроші, й любов, і саме небо?
Ось наче чуто його бурмотіння про добрі старі часи,
Про перегони у давнину в Клері Гройв,
Про сказане Лінкольном
При нагоді якійсь у Спрінгфілді.

ХОД ПАТ

Тут я лежу біля могили
Старого Біла Пірсола,
Що на торгівлі з індіанцями розбагатів,
Що, скориставшись з закону про банкрутство,
Багатство своє подвоїв.
А я, стомившись від злиднів щоденних і праці,
Бачачи, як багатіють Біл Пірсол та інші,
Пограбував якось вночі мандрівника біля Прокторс Гроув,
І ненароком його убив,
За що й засудили мене до страти.
Саме це й стало банкрутством моїм.
Нині обоє ми — кожен по-своєму — скористалися з закону
про банкрутство —

Мирно поруч спимо.

сті стала новим явищем у, здавалося б, безхмарному існуванні тоді вже найбільшій країні капіталу. Страшна за своєю життєвою правдою, безкомпромісна до зовсім не рожевого американського повсякдення і до людських вад взагалі, вона була видатним твором літератури і водночас своєрідним документом епохи.

В «Антології Спун-Рівер» перед нами проходять судді й редактори, політики й домогосподарки, лікарі й поети, «пристойні громадяни» й повії, банкіри й волоцюги — представники усіх класів американського суспільства й декласовані елементи. Тут, на кладовищі, вустами померлих говориться остання правда, робляться

визнання, на які багато хто не зважувався за життя. І хоча, як ми розуміємо, ця модель людського життя теж не бездоганна — дехто акторствує й лицемірить, навіть «перейшовши на той світ», саме тут можна дістати уявлення про нікчемність існування людей, позбавлених високих ідеалів, людей, які живуть лише в гонитві за прибутком, вдаючись до обману і насильства.

Патетична й водночас проста, сповнена сатири «Антологія» Едгара Лі Мастерса справила помітний вплив на загальний розвиток сучасної передової американської літератури.

Валентин МОЛЯКО

КАССИУС ГЮФФЕР

Вони викарбували на моєму камені слова:
—Шляхетно він жив, так стихії у ньому з'єднались,
Що природа могла б проказати:
«Це був справжній муж!»
Ті, що знали мене, сміються,
Коли читають ці порожні риторичні слова.

Епітафію скласти потрібно було б:
«Життя не щадило його анітрохи,
Так стихії у ньому з'єднались,
Що весь час він з життям воював
І загинув у цій війні».
Доки жив, я брехні не міг подолати.
Нині, мертвий, піддаюся рядкам епітафії,
Яку вигадав дурень!

ЧЕЙЗ ГЕНРІ

Я був міським п'яницею відомим;
Коли помер, священник поховати
Мене на цвинтарі заборонив,
Та обернулося на краще й це для мене.
Купили протестанти цю ділянку
І поховали моє тіло тут,
Біля могили Ніколса, банкіра,
Й могили його вірної Прісціли.
А ви, святенні та обачні душі, пам'ятайте:
Нурти життя, схрестившись, можуть славу принести
Померлому, що вік жив у ганьбі.

СУДДЯ СОМЕРС

Скажіть, як трапитись могло,
Що я, найбільш учений з усіх суддів,
Знавець глибокий кодексів і прав,
Автор найкращих у суді промов,
Оскаржень та прохань, яких ніхто
Не перевершив, не перемудрив —
Скажіть мені, як трапитись могло,
Що я лежу тут без прикмет, забутий,
В той час, як Генрі Чейз, п'яниця,
Під дошкою із мармуру лежить,
А поруч — ось іронія природи! —
Розквітли трави, наче й не бур'ян?

БЕНДЖАМІН ПЕНТЬЄР

Разом у цій могилі лежать Бенджамін Пентьєр, адвокат,
Та Ніг, його пес, вірний товариш, розрадник і друг.
Друзі, діти, чоловіки і жінки вниз, сірим шляхом
Йшли один за одним з життя, й залишали на самоті мене
З Нігом, в чиїм товаристві я пив і спав.
На світанку життя знав я натхнення і славу.
Потім та, що мене пережила, впіймала мою душу
В капкан, який випустив з мене всю кров,
Бо ж я, людина сильної волі колись, надломився, збайдужів,
Животіючи разом з Нігом у кімнаті за брудною конторою.
Під моєю щелепою — кістлявий ніс Ніга.
Наша історія загубилась у мовчанні. Минай нас, шалений світе!

МІСІС БЕНДЖАМІН ПЕНТЬЄР

Я знаю, він казав, що я впіймала його душу
У капкан, який випустив з нього всю кров.
І всі чоловіки його любили,
І більшість жінок його жаліли.
Але уявіть, що ви справжня леді, з делікатним смаком,
І терпіти не можете запаху віскі й цибулі,
І в ваших вухах бринять ритми Вордсвортової «Оди»,
А він в той самий час тиняється з ранку до ночі,
Повторюючи уривки з тих давно вже набридлих речей:
«О, навіщо, смертний дух, гордуєш ти?»
Уявіть ще й таке:
Ви — обдарована жінка,
І єдиний мужчина, з яким закон і мораль
Дозволяють вам бути разом, —
Той мужчина бридкий вам
Завжди, коли ви про це думаете — а ви думаете про це
Завжди, коли його бачите.
Ось чому я прогнала його геть,
Щоб він жив зі своєю собакою у брудній тій кімнаті,
За конторою.

РУБЕН ПЕНТЬЄР

Ні, Емілі Спаркс, не пропали ваші молитви,
Не була марною ваша любов.
Чим я був за життя — усім завдячую
Вашій надії, яка мене не лишала,
Вашій любові, яка вбачала в мені добру людину.
Мила Емілі Спаркс, дозвольте розповісти вам про себе.
Я не кажу про вплив батька й матері;
Дочка галантерейника завдала мені клопоту.

І псдався я в інші краї,
Там я пройшов через усі відомі небезпеки,
Починаючи від вина та жінок і кінчаючи іншими радощами
життя.

Одної ночі в кімнаті на Рю де Ріволі,
Коли я пив з чорноокою дівкою,
Сльози набігли мені на очі.
Вона подумала, що то були сльози кохання й сміялась,
Уявивши, яку наді мною має владу.
Але моя душа була за три тисячі миль,
У тих днях, коли ви мене вчили в Спун-Рівер.
Ви не могли мене більше любити,
Ні молитись за мене, ані писати мені листи, —
Замість вас промовляло вічне мовчання.
А чорноока дівка гадала, що ті сльози належать їй,
Так само, як мої поцілунки.
Саме з тієї години я бачу світ по-новому,
Мила Емілі Спаркс!

АПТЕКАР ТРЕЙНОР

Лише хімік може сказати, і не завжди навіть хімік,
Що буде, коли сполучаються
Рідини чи тверді тіла.
А хто може сказати,
Які взаємини будуть між чоловіком і жінкою,
І які у них будуть діти?
Жили тут Бенджамін Пентьєр та його дружина,
Кожен добрий сам по собі, але злі один до одного:
Він — кисень, вона — водень,
Їхній син — спустошуючий вогонь.
Я, аптекар Трейнор, змішувач хімікалій,
Вбитий під час експерименту,
Жив вільним одинаком.

ДЕЙЗИ ФРЕЙЗЕР

Чи ви чули, щоб редактор Уедон
Віддав до міської казни хоч щось із тих грошей, які одержав
За підтримку кандидатів на виборах,
Або за рекламу консервної фабрики,
Залучаючи людей до купівлі акцій,
Або за мовчанку про банк,
Коли той уже був напередодні банкрутства?
Чи ви чули, щоб окружний суддя
Допоміг хоч комусь, окрім залізничної компанії
Та банкірів? Або пастор Піт чи пастор Сілбі, —
Чи віддали вони бодай частку тієї платні, яку одержували за
мовчання,
Чи за те, що підтримували проповідями хазяїв,

Коли йшлося про будівництво водопроводу?
А я, Дейзі Фрейзер, що завжди проходила
Вулицями й помічала похитування голів та посмішки,
І чула багатозначне кахикання, і слова «Он вона йде»,
Ніколи не йшла від судді Арнетта,
Не сплативши податку в десять доларів і грошей
До шкільного фонду Спун-Рівер!

ДОКТОР МАЙЄРС

Жоден інший, хіба що доктор Хілл,
Не зробив для людей в цьому місті більше, ніж я.
Всі недужі, кульгаві і необачні,
І ті, що не могли заплатити, тяглися до мене.
Я був добросердим, простим доктором Майєрсом.
Я був здоровим, щасливим, доля мені посміхалась,
Дружина мене розуміла, росли мої діти —
Всі мали сім'ї і гарно жили.
А потім, одної ночі, поетеса Мінерва
Прийшла до мене із своїм нещастям, плачучи.
Я намагався їй допомогти, вона ж померла.
Всі тоді осудили мене, газети мене зганьбили,
Моя дружина померла від серцевого приступу,
А мене доконало запалення легень.

ЛІДІЯ ПАКЕТТ

Ноулт Гогаймер утік на війну
За день до того, як Керл Тренері
Через суддю Арнетта домігся дозволу на його арешт
За крадіжку свиней.
Та зовсім не це зробило його солдатом.
Якось він побачив мене з Люшесом Ейдертоном.
Ми посварились, і я сказала, щоб він ніколи
Не попадався мені на очі.
А тоді він покрав свиней і подався на війну —
За кожним солдатом криється жінка.

СВЯЩЕНИК ТЕЙЛОР

Я ходив до церкви,
І був членом товариства тверезих;
Жителі думали, що я помер, об'ївшись кавунами.
Насправді ж у мене був цироз печінки,
Бо протягом тридцяти років кожного полудня
Я прокрадався в задню кімнатку
Аптеки Трейнора

І відціджував добрячу порцію
З пляшки, на якій було позначено:
«Чистий спирт».

МІСІС СІБЛЕЙ

Таємниця зірок — тяжіння.
Таємниця землі — каміння.
Таємниця ґрунту — прийняти зерно.
Таємниця зерна — зав'язь.
Таємниця чоловіка — засів.
Таємниця жінки — ґрунт.
Моя таємниця в могилі, і ніколи її не знайти.

НЕВІДОМИЙ

Ви, честолюбці, послухайте історію невідомого,
Що лежить тут без будь-яких прикмет.
Нерозсудливим та запальним хлопцем
З рушницею в руках ішов я лісом
Біля садиби Ерона Гетфілда,
І підстрелив яструба, що сидів на верхівці
Сухого дерева.
Він упав з хрипким криком
До моїх ніг; крило було перебите.
Потім я посадив його в клітку,
Де він жив багато днів, і люто кричав,
Коли я годував його.
Щоденно я блукаю царством мертвих
У пошуках душі того яструба,
Щоб запропонувати йому дружбу людини,
Яку поранило й ув'язнило життя.

АЛЕКСАНДР ТРОКМОРТОН

В юності крила мої були дужі й невтомні,
Але гір я так і не побачив.
З віком побачив я гори,
Але мої стомлені крила не піднесли мене до них:
Геній — це розум і юність.

РЕДАКТОР УЕДОН

Бути здатним бачити кожне питання з усіх боків;
Бути здатним кожного зрозуміти, бути всім, бути довго нічим;
Перекручувати правду, осідлавши її заради вигоди,

Користатися з найвищих почуттів і пристрастей людських
Заради низьких задумів і прихованої мети,
Носити маску, наче грецькі актори —
Ваші вісім сторінок газети, за якою можна сховатись,
Ревучи в мегафон величезних заголовків:
«Це я, гігант».
І жити водночас життям злодюги,
Отруєного невимовленими словами
Своєї потаємної душі.
Заради грошей друкувати плітки скандальні,
І гроші пускати за вітром заради помсти,
Щоб продавались газети,
Нищити репутації чи самих людей, якщо треба,
Вигравати за будь-яку ціну, щоб тільки не ціною власного життя.
З диявольським запалом топтати все людське,
Наче той параноїк, що кладе на рейки колоду
І пускає під укіс поїзд-експрес.
Бути редактором, як був я.
Потім лежати там, біля річки, саме там,
Куди стікають усі нечистоти з містечка,
Куди жбурляють бляшанки, і висипають сміття,
І закопують недоношених немовлят.

ГАРРІ УЇЛМАНС

Мені саме сповнилось двадцять один,
Коли Генрі Фіппс, директор недільної школи,
Виголосив промову у залі опери.
«Треба відстояти честь прапора», сказав він,
«Незалежно від того, чи посягне на нього варварське плем'я,
Чи наймогутніша держава Європи».
І ми гучно вітали промовця і прапор,
Яким він махав, промовляючи.
І я пішов на війну проти волі батька,
Пішов за прапором аж до місця того,
Де він піднісся над нашим табором на рисовому полі біля Маніли,
І всі ми гучно вітали його знов і знов.
Але там було повно мух і отруйних гадюк;
І була там отруйна вода,
І нещадна спека,
І несвіжі, смердючі харчі;
І тхнуло від ривчака за палаткою,
Куди солдати ходили справляти потребу;
І були там хворі повії, що бігали за нами;
Розклад, ненависть, чвари ширились серед нас,
Дні були сповнені прокляттями, ночі — страхом,
Аж до тієї години, коли через болото в атаку пішли ми,
Слідом за прапором,
Аж поки не впав я з простреленим животом.
Нині прапор наді мною, в Спун-Рівер!
Прапор! Прапор!

ГУСТАВ РІХТЕР

Після довгого дня праці в моїй теплиці
Сон був солодкий, але, якщо спати на лівому боці,
Сни можуть швидко урватись.
Я бачив себе серед квітів, і хтось
Наче вирощував їх для проби,
Щоб потім, з часом, пересадити
До більшого саду на свіже повітря.
І я сам був безтілесним видінням,
Плавав у світлі так, наче сонце
Впливло й дісталось до скляної стелі,
Немов іграшкова куля, яка розірвалась тихо
Й розтанула в золотому повітрі.
Мовчало навколо все, серед зеленої пишноти
Думки сприймались ясно,
Немов їх чутно було, і я серед них
Зміг почути Присутнього думку, — вона пропливала
Поміж ящиками, обципуючи листки,
Поглядаючи на жуків і відзначаючи ціни,
З очима, що бачили все:
«Гомер, о так! Перікл, добре.
Цезар Борджія, що з цим треба зробити?
Данте, дуже багато добрива, можливо.
Наполеон, залишіть його ненадовго ще.
Шеллі, більше землі. Шекспір, треба підрізати гілки...»
Сни... Видіння лише...

ЮЛІАН СКОТТ

Аж до самісінького кінця
Правда інших була неправдою для мене;
Справедливість інших була несправедливістю для мене;
Все смертельне для них — для мене було живлющим;
Все живлюще для них — для мене було смертельним;
Я убивав би тих, кого вони рятували,
І рятував би тих, кого вони вбивали.
Я розумів — якби на землю бог прийшов,
Він сконав би від того, що побачив би і що б подумав,
І не зміг би він жити в цьому людському світі,
І творити поруч з ними, бути серед них
Без чвар і без зіткнень.
Праха означає плазування, небеса ж — для польоту —
Тому, окрилена душе,
Злітай угору — до сонця!

*З англійської переклав
Валентин МОЛЯКО*

ЗДЕНЕК ПЛУГАРЖ

Зденек Плугарж нар. 1913 р. у м. Брно — відомий чеський письменник, автор багатьох романів, серед них: «Жага — хліб мій», «Хрести тягнуться до Тихого океану» (1947), «Хмари плывуть над Савойєю» (1949), «Бронзова спіраль» (1953), «Синя долина» (1954), «Якщо покинеш мене» (1958), «Хай кинуть у мене каменем» (1962), «Успіх» (1965). Останні три твори були перекладені українською мовою. Роман «Скляна дама» виданий у ЧССР 1973 р.

СКЛЯНА ДАМА

РОМАН

I
—

Яскраве світло різонуло по очах і перебило йому важкий, хропливий сон. Біля ліжка стояв штурмовик в окулярах, з червоною пігментною плямою на круглому обличчі, а за ним, широко розставивши ноги, стовбичив товстозадий здоровань, тримаючи на плечі дівчину в простенькій літній сукні.

— Хай вона виспитья у тебе до ранку — таку її не можна відпустити додому...

Курт, нічого не розуміючи, звівся з дивана ноги й відчув тупий біль у черепі. «Що це таке? Де я, власне, опинився?..» У розчинене вікно готельної кімнати лилася холодна темрява.

— Котра година?

— Вже за першу.

Він запустив п'ятірню в скуйовджене волосся. «За це треба було б дати собі в пику...— майнула думка.— Так усе спаскудити...» Адже він чекав зовсім іншу дівчину з учорашньої компанії. Коли танцював із нею — ще до дванадцятої, — вона майже пообіцяла прийти. Біс його штовхнув прилягти на той диван — і ось маєш, заснув, як колода... А що, коли Лотта заходила сюди? Напевне була й побачила, як він чекає її... Прокляття!

Друкується зі скороченнями.

— Що ви вигадали?! А як вночі буде перевірка? Я навіть не знаю призища дівчини.

— Скажеш, що вона зайшла до тебе випадково, не могла знайти виходу з цього борделю. Та й не буде ніякої перевірки.

Кремезний чоловіча в чоботях, схожих на стовпи, опустил дівчину на диван, пружини тоненько застогнали. Другий, якого звечора у ресторані називали Вальтером, поставив на стіл надпиту пляшку горілки.

— Якщо ви схочете підкріпитись...

Ірмгард лежала непорушно.

— Не дурійте, що я з нею робитиму?..

— Дорогий мій, а що роблять з дівчатами? Любов із сплячою красунею: того б за це не віддав, скажімо, наш Йохен!..

— Забирайтеся звідси, я хочу спати.

Тупотіння двох пар чобіт стихло на сходах. Курт глянув на несподівану співнічливицю: бліде, аж сіре обличчя, на низькому чолі виступили дрібненькі краплини поту. Якби вони хоч підсунули оту другу, що так погордливо позирала на нього за столом. Тільки ж Лотта, мабуть, хитра, вона так не нап'ється...

Завтра Курт має повертатися додому, в Чехословаччину, і оцей втрачений шанс іще довго псуватиме йому настрій...

Він відчув, як занудило його від самої думки про алкоголь. Схопив пляшку зі столу, перекинув у раковину і, почекавши, поки все вилється, ретельно сполоснув. У спустошеній голові майнув спогад про матір, як вона срібною лопаткою накладає тістечка на блюде; він наче побачив м'яку усмішку, руку в мереживному манжеті...

Курт неприємно зиркнув на дівчину, вона ж п'яна до нестями... Які вже тут любовні пригоди!.. Вони обоє виспляться і вранці навіть не пам'ятатимуть про сьогоднішню ніч. Це будуть двоє інших — тверезих і розсудливих — людей. Вона не красуня, та й взагалі починати новий день любовними забавами з дівчиною, яку ледве знаєш на ім'я...

Він озирнувся навколо, шукаючи роззувачку, цю найнеобхіднішу для німецького чоловіка тридцятих років річ. На щастя, немудрий прилад для знімання чобіт стояв у кутку біля шафи. Курт роздягнувся, натягнув піжаму й погасив світло. Зрештою, вчорашній день був не такий уже й невдалий: у дорожній валізці лежить проект вигідної торговельної угоди на поставку друкарського паперу, папá залишиться тільки підписати...

Розбудив Курта монотонний шум — немовби на залізному даху над головою вовтузилася зграя голубів. Сонні очі здивовано втупилися в куток кімнати, де недбало кинутий на спинку крісла висів його піджак. На лівому рукаві — смужка з трьома гострими готичними літерами SHF¹, на правому — червона пов'язка зі свастикою. Він згадав, як учора під час банкету Ірмгард стягла її у свого сусіда Йохена і начепила йому, мовляв, на честь гостя з Судет...

Порив вітру підкинув завісу аж до його ліжка, краплі дощу зата-рабанили по підвіконню. Курт поворушився. Голова й досі була важка — з похмілля, але вже не боліла, як учора. Перекилившись з ліжка, він глянув на диван і заспокоївся; розкуйовджена дівоча голова лежала на подушці, як і вчора. Чи вірніше, сьогодні вночі? Курт блаженно потягнувся, закрив руки за голову; світ — прекрасний. Принаймні для тих, хто знає, з якого кінця треба хапатися за життя. За п'ять хвилин

¹ SHF — Sudetendeutsche Heimatfront — профашистська політична організація судетських німців.

або за хвилину — як йому заманеться — дівчина буде у нього в ліжку. І, коли заплющити очі, можна уявити собі, що він обнімає ту вчорашню хвилюючу «єгиптянку».

— Ірмгард!

Дощ тарабанів по бляшаному підвіконню, завіса надималася під поривами вітру.

— Ірмгард! Доброго ранку!

Оце так сон! На вулиці почувся якийсь дивний шум, звуки наростали, розпадались на знайомий ритм кроків, різке гримотання невеликих барабанів, пронизливі посвисти флейт: гітлерюгенд марширує на ранкове тренування. Щось холодне й немuzичне завжди відчував Курт у цих хижих дисонансах. «Вільний і прекрасний хижак повинен знову зоріти з очей нової німецької молоді» — так сказав недавно фюрер.

Курт підвівся. На столику стояла вазочка без води. Він витяг із неї дві штучні квітки, під товстим шаром порошу важко було визначити їх первісний колір. Але символ квітів лишався, дівчина повинна буде визнати його увагу до неї...

Він торкнувся її прохолодної руки. Озирнувся на вікно: дощові краплини під поривами вітру залітали аж на диван. На ніч можна було б і зачинити вікно, але ж учора була така задуха. Курт поторсав дівчину за руку й здригнувся, як ужалений: рука холодна, задубіла... Він сахнувся, щелепа в нього відвисла — боже мій, це сіро-жовте обличчя, глибокі зеленкуваті тіні біля носа...

— Ірмгард! — він тремтячими руками намагався намацати її пульс, долонею шухав серце, силкуючись хоч на мить відчути, чи здійснюється в неї груди, сам тремтів, як у пропасниці. Відтягнув їй повіку, вона так і лишилася відкритою. Непорушне, неживе людське око...

Курт вибіг з кімнати. В коридорі скрізь було тихо, він спотикаючись побіг униз, з останніх приступок майже злетів. Ускочив у кухню, і люди там добру хвилину не могли зрозуміти, про що це молодий пан так схвилювано й безладно розповідає. Когось покликали, з'явився буфетник у сорочці й підтяжках, на босих ногах капці: після вчорашньої нічної зміни він ще не ставав до роботи.

— Um Gotteswillen!¹

За хвилину тут були всі: швейцар із заклоєної будки, стара покоївка, лакей. Телефон розривався — виклика́ли машину швидкої допомоги, лікаря, поліцію, дзвонили на квартиру власникові готелю.

— Матиму неприємності, як завжди, я! — лементував буфетник, якому доводилося заступати директора, коли того не було. — Бодай вона провалилася, ваша злощасна компанія. Коли вчора прийшли ваші приятелі у чоботях, я одразу подумав, що це добром не скінчиться!..

Перед маленьким готелем зупинилася чорна поліцейська машина, за нею — «швидка допомога». Курт зблід ще більше: із «швидкої допомоги» виліз лікар у формі штурмовика. «Я нічого не знаю, з цією дівчиною я навіть не був знайомий, я ні в чому не винний, і, зрештою, у мене цілковите алібі... Цей Вальтер із червоною плямою на обличчі і той здоровило в чоботях мінімум сорок п'ятого розміру...»

Двоє поліцаїв у круглих, ніби зрізаних кашкетах важко протупали на другий поверх, слідом за ними — лікар-штурмовик і санітари. «Що ж це діється, адже це все-таки моя кімната, за яким правом мене раптом

¹ Господи, твоя воля! (Нім.)

відсторонили до покоївок, лакея та жменьки мешканців готелю, що стовбичать тут, роззявивши рота?»

Курт походжав коридором, заклавши руки за спину, відчуття образи швидко змінилося непевністю. Він сердився, що не може взяти себе в руки: це засилля мундирів у його кімнаті викликало в нього дрож у колінах. Нарешті його покликали. Обриси жіночого тіла під простирадлом на ношах... Знав, що чудес не буває, і все ж таки десь у глибині душі жевріла іскра надії. Це була віра профана у всемогутність лікарів. Але тепер біле простирадло на обличчі означало кінець.

— Як її звали?

— Ірмгард...

— А далі?

— Я не знаю.

— Берете до себе в готель жінку і навіть не знаєте її прізвища?

— Мої друзі принесли її сюди серед ночі, пан управитель може засвідчити це...

Буфетник стояв поряд — у пантофлях, неголений і нещасний.

— Я про це нічого не знаю. Уночі, після першої години, їхня компанія вивалилася з ресторану разом з дівчатами, а що одна прослизнула нагору, я й не підозрював. Незареєстровану особу ми б у готелі не потерпіли...

— Але ж я спав! — нетерпляче сказав Курт.

— Коли трапляється щось подібне, ті, хто в цьому замішані, завжди як правило сплять і ні про що не знають,— промовив шуцман, обличчя якого було подзьобане якоюсь давньою хворобою шкіри.

— Я перепрошую...— у Курта раптом захрип голос.— Я не маю абсолютно нічого спільного з цією історією!

— Окрім того, що вранці у вашій кімнаті знаходять мертву жінку! — промовив другий поліцейський.— Ви не в тій ситуації, щоб перепрошувати.

— Але ради бога, адже я...

— За попереднім оглядом, причина смерті — отруєння алкоголем. Решту покаже розтин,— лікар підійшов до умивальника помити руки.

Поліцейський з подзьобаним обличчям помітив на столі порожню пляшку з-під горілки.

— Це ви у неї влили? — кивнув він блискучим носом у бік Ірмгард, беручи пляшку.

— Прошу не говорити зі мною таким тоном! Пляшку принесли сюди разом із дівчиною, а те, що було всередині, я вилив.

— Киньте ці казочки, молодий чоловіче. Ночуєте з дівчиною, а шнапс виливаєте в рукомийник?

— Ця дівчина була непритомна, коли її сюди принесли. Я боявся, що вона прокинеться, поки я спатиму, і знову почне пити. Вона вже й тоді перебрала...

Лікар кивнув головою, і санітари підняли ноші. З кожним кроком по східцях ноші ритмічно погойдувалися, з-під простирадла звисала рука з великим яскравим перснем. Курт не мав сили відвести погляд від сіро-жовтої набряклої руки, облупленого червоного лаку на нігтях, персня з червоним скельцем, що, немовби відбивав такт кроків санітара.

Внизу в коридорі Курт спинився, ніби не розуміючи, навіщо він супроводить цю жалобну процесію.

— Ідіть, ідіть,— підштовхнув його поліцейський.

— Куди?

— Насамперед у поліцію, куди ж іще!!

— Але ж я...

— А хто за вас підпише протокол? — усміхнувся другий, з подзьобаним обличчям.

Чорний «опель» зупинився перед сірою казенною будівлею, і Курт зайшов до порожньої канцелярії. Ніхто ним не цікавився, ніхто не приходив. «А що, якби просто піти собі звідси, — майнула думка. — Але ні, так міг би зробити хтось із нечистим сумлінням. Це безглуздо — давати їм козирі в руки...»

Дош ушух, сонце визирало з-поміж хмар і кидало гострий промінь на похмуре обличчя фіурера під склом на стіні. Нарешті з'явився чоловік середніх років і провів Курта до свого кабінету.

— За півгодини у нас рапорт, ми з вами нічого не встигнемо, — чоловік глянув на годинник, перевів погляд на Курта й задумливо потер крутий лоб. — Я вас покличу пізніше.

Він натиснув якусь кнопку на столі, зайшов поліцей і повів Курта на нижній поверх. Довгий коридор аж до стелі перегороджували ґрати, шущман із в'язкою ключів на поясі підвіся.

— Що це повинно означати? — поблід Курт. — Куди ви мене ведете?

— В зал чекання.

Ще одні ґрати, довгий темний коридор, два ряди дубових дверей з вічками під заслінками.

— Це нечувано! Я протестую!

— Скажете комісару, не мені. Also los! ¹

Двері грюкнули у Курта за спиною. Кров бурхала йому в скронях: уперше в житті за ґратами! Він голосно засміявся. Істеричний сміх сам виривався з грудей, і Курт довго не міг заспокоїтись. Він опустився на грубий стілець, лягнув долонею по коліну. «Я у в'язниці! Ну й комедія, ви тільки подумайте!»

На нарах під високим маленьким віконцем щось заворушилося, і назустріч Курту ступив якийсь чоловік. Як це могло статися, що Курт його раніше не помітив? Він відрекомендувався, але чоловік, видно, не зрозумів його і стояв мовчки, тримаючи руки по швах. Сміх у Курта минув так само несподівано, як і з'явився.

— Ви теж чекаєте допиту? — тихо запитав він, дивлячись угору, бо чоловікові, що стояв перед ним, не вистачало до двох метрів, мабуть, лише кількох сантиметрів. Його застигле обличчя виражало недовіру.

— Мене вже допитували, пане... і не раз, — чоловік кинув оком на рукав Курта і раптом заперечливо помахав густо татуйованою правою рукою, з широкою, як лопата, долонею: — Ви нічого з мене не витягнете. Хоч вас сюди підсадили, однаково з мене нічого не витягнете! Я вже сказав комісару: ми тільки жартували...

— Щоб вам було ясно: я зовсім не шпиг. За півгодини мене викличуть звідси, щоб підписати протокол.

— Мене теж викликали, щонайменше раз на тиждень.

— Хіба ви... Як довго ви тут?

— Сьомий тиждень. Але я ні в чому не винен. Я весь час говорив їй: бережись, Розаліндо, не дратуй мене, я цього не люблю. Дитина — це не штука, скільки їх було, скільки буде! Або звари собі олеандри

¹ Ану швидше! (Нім.)

з беладонною, та й по всьому! Якщо вас викличуть і лягавий скаже «Alles mit»¹, значить, у концтабір.

— Годі теревенити...— Курт сів до столика, але одразу ж підхопився й почав ходити від дверей до віконця й назад. Озирнувся навколо: другі нари були підняті, два гаки притягували їх до стіни. На полиці — кухоль і дві глиняні миски. Він відчув, як пересохло у нього в роті, але кухоль був порожній.

— Треба набрати води. Ось так,— здоровило взяв у нього кухоль, натиснув ручку залізного клозету в кутку камери, опустив кухоль в унітаз і набрав води.

— Ви здуріли?

— Не бійтеся, цю воду можна пити. Я кажу Розалінді: за пацана не турбуйся, рейхсмаршал буде його батьком, хіба ти не чула, як він виступав у день авіації, отой рейхсмаршал? Німецькі жінки, плодять дітей, про батька не дбайте, я сам буду їх батьком! Тож я весь час і товчу комісарові...

Курт загнував у двері, щоб попросити в наглядача склянку води. Але за дверима було тихо; тільки коли-не-коли звідкілясь долинав шум води, і цей звук щоразу довго звучав у коридорі, посилений резонуючими коробками камер.

— Та напийся з кухля, по всіх тюрях клозети в камерах... Чи, може, ти думаєш, що тобі дозволять бігати до крана? Можеш переді мною не прикидатись, ніби ти цього не знаєш...

Курт намагався не чути нічого. Батько, мама, брат Гансерле. Що б вони сказали, якби дізналися, що їхній Курт у цю хвилину перебуває в попередньому ув'язненні? Він відчував лють, якусь глумливу жалість до самого себе і спрагу. Треба буде поскаржитися комісару поліції на абсолютно некультурне поводження з ні в чому не винними людьми. На бога, члени націонал-соціалістської партії, що віддають усі свої здібності й енергію на службу рейху, мають пити з унітаза разом із злочинцями? Та й якою не була б його політична орієнтація, він, зрештою, громадянин іншої держави, а його арештували...

— Ну, ми трохи погиркалися, і я кажу їй: вставай, Розаліндо, не гніви мене! А вона, гадюка, лежить, наче мертва, ця баба часто пила з мене кров. А що базікали, ніби у неї був крововилив у мозок, то про це я нічого не знаю, це доктор аж під час розтину заявив, щоб не казали, що він нічого не знайшов...

Курт вражено подивився на свого сусіда. Його вилупаті очі весь час перебігали з однієї точки на іншу, брудна сорочка без комірця, застібнута на запонку, врізалася в темну шию, з-під сорочки визирала витатуювана на грудях жіноча голова. Коли, розмовляючи, він вимахував руками, задирався й без того короткий рукав піджака і над зап'ястям правої руки синіло попередження: «Бережися, б'ю!»

Курт енергійно загнував у двері. Потім ще раз. Здоровило спостерігав його дії з цікавістю, а далі навіть із щирим захватом. Нарешті у дверях брязнув ключ.

— Я вимагаю негайно провести мене до слідчого комісара! Ви тримаєте мене тут незаконно!

— Спокійніше, junger Mann². Комісар на рапорті. Коли він звільниться, вас покличуть.

¹ З речами (нім.).

² Молодий чоловіче (нім.).

Час наче завмер. До всього, у Курта спинився годинник: у колотнечі сьогоднішнього ранку він забув його накрутити. Зненацька знову брязнув засув, Курт ухопив піджак і кинувся до дверей.

— Чого дурієш? — гукнув йому сусід. — Це обід принесли!

— Миску! — прикрикнув на Курта наглядяч-ключник; другий ополоником налив порцію густого супу.

— Делікатеси тут усі на один смак, аби тільки живіт напхати, — гугнявив здоровило з повним ротом, так що його ледве можна було зрозуміти. — У перший день іще гнеш фасон, а за три дні будеш вилизувати все, як собака. Дай сюди! — він потягнув до себе через стіл Куртову миску.

Три метри від дверей до вікна, три метри од вікна до дверей. Час завмер. Курт подумав, що він уже прокрокував отак щонайменше чотири кілометри. До недоладної розповіді здоровила-сусіда про Розалінду він давно вже перестав прислухатися, але той, лежачи на нарах під загратованим віконцем, говорив та й говорив.

Цього разу ключ у замку заgrimів багатобіцяюче.

— Вернер Курт!

Курт не визнав за потрібне прощатися із своїм тимчасовим сусідом по камері; слава богу, що це «знайомство» скінчилося.

— Мені хотілося б звернути вашу увагу, пане комісар, що мій час дорогий. Наша паперова фабрика перебуває в тісному діловому зв'язку із Есдепе¹, і саме вчора я в цьому місті уклав...

Комісар подивився на його лівий рукав, потім на правий.

— Власне, хто ви такий, — я маю на увазі політично?.. — перебив він Курта.

Курт зиркнув собі на праву руку, і швидко стягнув пов'язку зі свастикою.

— Товариші начепили мені її вчора увечері, то був жарт...

— Вам так не до вподоби символ загальнонімецького руху, що ви його зриваєте? Чи він у вас лише для забави?

— Ні, ні, звичайно, що ви... — Курт відчув, що червоніє, і знову на-тягнув пов'язку, забувши про свій незалежний тон.

— Ім'я тієї людини, що поводить із знаком партійної приналежності, як із брудним носовиком?

— Я не пам'ятаю, хто саме з них... Ми чимало випили...

— Для вас було б набагато корисніше, якби пам'ять служила вам краще. Ви не в тій ситуації, коли можете дозволити не знати чогось...

— Я ні в чому не винний. Зрештою, у мене цілий ряд свідків, які доведуть моє повне алібі.

— Прізвища.

— Я не знаю їхніх прізвищ. Один із них має дефект шкіри — пігментну пляму на щоці. Він носить окуляри. Його впізнає буфетник, а коли не він, так мій друг Віллі Огнейсер, учора він був у ресторані.

Комісар кивнув секретарці. Та сіла за стілик, розглядила на колінах квітчасту спідницю і заклала в машинку аркуш паперу.

— Я вимагаю очної ставки із тими двома, що серед ночі привели до мене в кімнату дівчину: це буде значно простіше і швидше, ніж провадити слідство, — сказав Курт.

— Дякую за пораду, — комісар іронічно скривив губи. — Але я не розумію, навіщо поспішати. Ви повинні усвідомити собі: потрапити до

¹ SDP — Sudetendeutsche Partei — організована К. Генлейном у 1934 р. фашистська партія судетських німців, фактично філіал гітлерівської НСДПР.

нас — це як упасти в яму. Униз людина потрапляє за одну мить, а от вилізи нагору — це, як правило, потребує часу й зусиль.

— Я нікуди не падав з власної вини: я став жертвою нещасного випадку.

— Пишіть, фройляйн... — комісар почав диктувати, а Курт весь час нервово перебивав його. Адже ця людина з такою впевненістю оперувала виразами: «підслідний заявляє... підслідний вдруге твердить... підслідний вважає...»

— Я не вважаю. Я це знаю!

— Будь ласка, не вчіть мене. Ви — особа, яка перебуває під підозрою.

— Боже мій, у чому ж мене підозрюють?

— У діях, які мали наслідком смерть людини.

Круте, непропорційно високе чоло комісара звелось проти Курта, мов безжальна скеля.

— За таких обставин я протокола не підпишу.

— Як вам завгодно. Ми не поспішаємо. Але чи маєте вільний час ви?

— А якщо я підпишу протокол, з формулюваннями якого не можу повністю погодитись, ви відпустите мене?

— Як тільки очна ставка і судовий розтин підтвердять, що ви не винуваті.

Залізні ґрати аж під стелю; нудьгуючий тюремник із незворушним обличчям механічно підвівся з лави.

— Невже ви не можете провести мене до іншої камери, не туди, де цей убивця, чи хто він там?..

— Ви не в готелі, щоб вибрати кімнати.

— Ну що я тобі казав, чистунчику? — здоровило втупив у Курта величезні банькаті очі; він лежав, заклавши руки під голову. — Завтра зазиратимеш коридорнику через плече — де добавка? — а післязавтра вилизуватимеш миску, як пес. Я таких пихатих задавак, які гадають, що йдуть із камери назавжди, а сусідові не скажуть і слова на прощання, навіть руки не подадуть, ніби він якийсь убивця, не дуже люблю! — Здоровило підвищив голос. — Оцих чорнильних душ із чистенькими ручками, — він сів на нарах. — А може, ти думаєш, що витягнеш із мене щось? Я такі фокуси знаю! — Останні слова він майже викрикнув і помахав лапою у повітрі. — Поведуть його ніби на допит, а тоді знову повертають, наче після допиту, щоб я йому вибовкав, ніби я Розалінді дав по кумполу, що аж у неї, гадюки, черепок тріснув... Чхав я на тебе! — він презирливо торкнувся великим пальцем кінчика свого носа.

Курт хотів уже стукати в двері, але здоровило зрештою заспокоївся.

Час тягнувся повільно. Курт лютився сам на себе: на допиті у кабінеті комісара він від хвилювання забув поставити вірно годинник. Спробував вловити бій міських дзигарів, але вуличний гомін ніби навмисне заглушав усе; ось проїхало вантажне авто, над будинками прогудів літак, десь поблизу гавкав песик. Якщо у людини неприємності, то їй вже не щастить ні в чому, тільки й того, що можеш накликати на себе інші дрібні невдачі.

Хмари, що тяглися по загратованому небу, порожевіли. Тюремники принесли вечірній напівсуп-напівпюре — нудотну недосолену бурду, і

Курт спіймав себе на тому, що заздро позирає на залишок сусідового хліба. Але круглі буханці давали ще за сніданком, і хто б тепер згадав про новачка, якого привели вже після ранкової роздачі їжі?

Вільний світ за віконцем, нарешті, поринув у темряву. Слабке світло під стелею ніби примусило зосередити думки на кількох навколишніх предметах, необхідних для життя у в'язничній камері...

Тишу ночі лише інколи порушував шум спущеної води та ще нестерпне хропіння сусіда. Раптом у коридорі пролунав крик, почувся кроки і чийсь писклявий, перестрашений голос. Клацнув у замку ключ — мабуть, у сусідній камері.

— Bist du Jude, was? Also los, du Scheisskerl: ein, zwei, drei, vier...¹

Курт затамував подих, по спині в нього побігли мурашки. Чутно було голосні удари, мабуть, ногами, лайка, жалібні зойки, прокинувся навіть здоровило на нарах під вікном.

— Що тут відбувається? — почув Курт власний приглушений голос.

— А що б іще? Привели нового. П'ятдесят присідань для першого знайомства. Тільки сини Мойсея мають слабенькі ніжки, деякі не витримують і двадцяти...

Нарешті ритуал скінчився, тиша, яка настала після того, почала наростати і роздуватися, як булька болотяного газу; зрештою вона луснула й виринула на поверхню смердючими газами у вигляді тривалого гудіння: в якійсь камері знову натиснули спуск ватерклозету...

Різке світло вдарило Курта по очах, перебило сон, і він злякано сів на нарах. На вічку в дверях брязнула заслінка, світло згасло і в очах залишилися тільки червоні кола, що розпливалися, ніби від каменя, кинутого у вогняне плесо. Тільки тепер Курт зрозумів, навіщо та лампочка за сіткою над дверима...

Розбудили його гострі посвисти пташок. Ластівки параболоми відважно підлітали аж до ґрат віконця, по обидва боки якого лежали два таких різних світи. Курт з досадою провів долонею по щетині на щоках: усі його особисті речі залишилися в готелі...

Наближався час обіду, коли в замку, нарешті, заgrimів ключ.

— Вернер... Курт! — прочитав наглядач з папірця.

Наче камінь звалився з серця у Курта: в канцелярії комісара стояли двоє його приятелів у формі штурмовиків. Один, в окулярах, з червоною плямою через усю щоку аж до зрізаного підборіддя, і той другий — з широким задом, у величезних чоботях і з коротко підстриженим білявим чубом. Курт радісно кинувся до них поздоровкатися, проте вони привіталися, піднявши правицю. Курт збентежено зробив так само. Їхня уніформа була ретельно випрасувана, на червоному тлі свіжовипраних пов'язок на рукавах чорніли свастики.

— Повторіть панові Вернеру те, що ви розповідали, — кивнув комісар товстозадому.

— От я й кажу: якщо в нас гість із Чехословаччини, так треба йому зробити приємне. Ну ми й намовили Ірмгард, щоб вона пішла вночі до нього в кімнату.

У Курта з подиву перехопило подих.

— Вона пішла туди сама? — запитав комісар.

— Ми провели її, щоб вона часом не потрапила в інші двері. Ірмгард чимало випила.

¹ Ти єврей га? Ану швидко, паскудо: раз, два, три, чотири... (нім.).

— Це неправда! — нарешті до Курта повернулася мова.— Ви ж принесли її зомлілу! Адже ти тягнув її на плечах, як мішок картоплі! Товстун глянув на штурмовика в окулярах, той рішуче похитав головою.

— Вона йшла сама, ще на сходах боялася: «А що, коли Курт мене вижене?»

Курт приголомшено дивився на них.

— Як ви можете так безсоромно брехати! Адже ви самі напоїли дівчину в ресторані до нестями, не знали, що з нею робити, і, щоб позбутися, принесли її до мене в кімнату!

— Принесли!? — промовив комісар.— Все ж таки вона прийшла сама!

— Її принесли! — вигукнув Курт.— Принесли зомлілу, разом із пляшкою!

— Навіщо б ми приносили пляшку, якби дівчина справді зомліла? Хіба неприємна баба може пити? — запитав Вальтер. Його зрізане підборіддя зморщилось, очі звузилися — тепер це були дві холодні щілини.

— Це змова! — ледве зміг видушити Курт.— Ви обидва добре знаєте, що брешете!

— Я протестую...— той, що з пляшкою, поправив окуляри.

— Прошу обвинувачуваного не забувати, що перед ним свідки, члени націонал-соціалістської партії...

Курт завмер. «Обвинувачуваний...» Але ж досі він був «підслідним»! І крім того,— яке непомітне підкреслення, що його партія... Зненацька він побачив ситуацію, в якій опинився, у зовсім іншому світі: вони — справжні Parteigenossen¹, вони у себе дома, а він іноземець, судець... «Ein Reich, ein Volk, ein Führer»² — але однаково ви завжди будете іншими німцями, заплямованими своїм проклятим попереднім громадянством, якщо не прямим співробітництвом з чеськими властями... Курт зрозумів, що йому нема чого втрачати. Спробував спіймати погляд товстуну, який уникав дивитися йому в очі.

— Не може бути, щоб у тебе була настільки коротка пам'ять і щоб ти був такий безхарактерний. Ти ж сам поклав дівчину у мене на дивані і рекомендував мені скористатися саме з того, що вона неприємна! Любов із сплячою красунею...— так ти сказав перед тим, як піти, ще й Вальтер зареготав на це...

— Що ви хочете заявити у зв'язку з цим? — звернувся комісар до обох свідків.

Вальтер витяг шию так, ніби йому свербіла потилиця.

— Мені незручно говорити про такі речі, але... Ще внизу в ресторані камарад Вернер вів про це мову...

— Але ж це...— Курт затремтів і відчув, як стислися в нього від безсилої люті кулаки.— Бандюги ви! Підлі свині!

— Я забороняю вам! — вдарив комісар долонею по столу. Поліцей біля дверей ступив уперед, рука в нього мимоволі потягнулася до кобури.— Звертаю увагу панів свідків на те, що на підставі цивільного права вони мають право вимагати від обвинуваченого відшкодування за образу честі.— Комісар звичним рухом підтягнув вузол коричневої краватки. Вальтер зробив заперечливий рух і м'яко усміхнувся.

¹ Члени націонал-соціалістської партії (нім.).

² «Одна держава, один народ, один вождь» — фашистське гасло.

— Камарад Вернер потрапив у складне становище, треба його зрозуміти,— примирливо мовив він.— Проте я боюся, що саме його схильність до сексуальних збочень, виявлена ним учора у ставленні до Ірмгард, спричинилася до такої ситуації...

Курт зібрав останні крихти самовладання.

— Я заявляю, що обидва свідки — безсоромні брехуни, і якщо буде потрібно, повторю це перед будь-яким судом. Я вимагаю викликати для очної ставки шарфюрера Огнейсера, обидва свідки належать до його загону. З цього моменту я відмовляюсь відповідати, поки не зустрінуся зі своїм адвокатом.

— Ви маєте право його викликати.— На обличчі комісара майнула посмішка.— Бажаєте юриста із Судет? Може, юридичного представника вашого батька?

— Ні в якому разі!..

— Тоді якогось тутешнього?

— Я тут не знаю нікого.

— В таких випадках запрошується адвокат *ex officio*¹. Я це влашту. Чи підтверджують обидві сторони свої показання?

Позавчорашні приятелі Курта, намагаючись не зустрітись з ним очима, поспішили кивнути. Комісар дав знак, і поліцейський відчинив двері у коридор. Курт, виходячи, дозволив собі невеличку вільність: плюнув колишнім друзям під ноги. Він встиг помітити ще, як пляма на Вальтеровому обличчі налилася карміном.

Чотири кроки від дверей до нар, чотири кроки від нар до дверей. Весь світ звузився до маленького замкненого кола, в центрі якого опинився він, Курт Вернер. Пружне коло: воно може робитися вільнішим і може стягуватися у зовсім тісне кільце, аби тільки пролізла голова...

Металевий брязкіт за дверима, ключ у замку.

— Габерле Фріц! Alles mit! Los, los...

Здоровило підвівся, плечі в нього розгублено опустилися. Від дверей повернувся, вхопив Курта за вилоги піджака.

— Якщо це ти засадив мене у концтабір, то пам'ятай: повернуся і розтовчу тобі циферблат так, що і в труні не впізнають...— Він запхав у кишеню хліб, що залишився після сніданку, і вийшов.

Від тиші, яка запанувала тепер у камері, Куртові стало легше. Навіть камера почала здаватися затишною. Та це тривало недовго: на протилежній стіні він ніби побачив несподівано спроектоване хижє обличчя з червоною плямою від ока до підборіддя. Треба спокійно, без емоцій проаналізувати становище, в якому він опинився. Ті двоє свої показання продумали до деталей і, мабуть, про все домовилися з іншими. Чи ж знайдеться серед них хто-небудь, що погодився б узяти на себе хоч частинку провини? А головний свідок лежить у морзі на резекційному столі...

Чим менше можливостей якось розважитися між чотирма тісними стінами, тим невідступніше напосідають спогади про світ, який несподівано залишився по той бік ґрат. «Як там дома? Днів на два продовжити комерційну поїздку — це ще нічого, але якщо ця неприємна пригода затягнеться?.. Не пізніше, як завтра, треба буде повідомити сім'ю, що він під арештом, хоч мама може цього не витримати...»

¹ За посадою, з обов'язку (лат.).

Знову чуто, як наближається знайоме брязкання ключів на великому дротяному кільці; швидко набула в'язнична інтуїція підказує, що цього разу кроки зупиняться перед його дверима.

— Доктор Яніцке. Мені доручили вашу справу.— Невизначне обличчя адвоката нагадувало рівносторонній трикутник, поставлений на один із кутів.— Я вивчив наявні протоколи, і скажу відверто, що ви здорово-таки вплили.

— Але я не винний!

— Це також можливо. Проте слідчі органи не цікавляться ані вашими почуттями, ані добрими намірами, ані недоведеними обставинами. Юридична мова— це підписані протоколи, показання свідків, перевірені факти.— Він здивовано подивився Куртові в обличчя, ніби тільки зараз побачив його.— Ви починаєте скидатися на гангстера з кінофільму. Треба було б поголитися, навіщо викликати в комісара небажані асоціації?.. Перукар буває щоранку у слідчому відділенні. А тепер скажіть мені, як усе було насправді. Якщо я вас повинен обороняти, то цілком зрозуміло, що ні вам, ні мені не допоможуть казки, а лише чиста правда. Я вас слухаю.

Курт докладно розповів усе, і його трохи здивувало, що адвокат обійшовся без жодного запитання.

— Коли мене випустять? — запитав Курт.— Не можуть же без кінця тримати у в'язниці людину, яка ні в чому не винувата!

На лисячому личку адвоката не можна було прочитати нічого: ані симпатії, ані огиди, навіть байдужості.

— Чи повідомити ваших батьків, що ви арештовані? — запитав він замість відповіді.

— Почекайте до завтра.

— Хочете написати самі? Комісар, безперечно, змушений буде прочитати листа. Гаразд, завтра принесу вам паперу і конверт. До побачення.

Ще одна ніч, тишу якої порушувало тільки гудіння води. Цієї ночі різке світло частіше било в очі. Десь між північчю й світанком Курта двічі будив шум у коридорі, лайка, голосні удари, зрештою знайомі: ...цвай, драй, фір... Двадцять сім, двадцять вісім... Чути було, як упало тіло на підлогу, знову крики, удари, двері грюкали так, що деренчала Куртова миска на полиці.

Опівдні наступного дня доктор Яніцке поклав Курту на столик поштовий папір і конверт.

— Ви вимагали очної ставки зі своїм другом Огнейсером, який теж брав участь у тій п'ятиці. Проте партайгеносе Огнейсер виїхав з міста і важко встановити, коли він повернеться.— Адвокат сів на вільні нари, закинув ногу на ногу.— Я щойно читав висновки судового розтину. Смерть настала від отруєння алкоголем плюс задушення: хтось улив горілку в горло дівчини, коли вона вже була непритомна...

Адвокат пройшовся по камері і сів за столик проти Курта.

— Все це не на користь вам,— адвокат стихив голос, здавалося, він справді стурбований.— Судовий лікар записав до протоколу, що між північчю і ранком жертва мала статеві зносини... Коли до цього додати показання свідків, що їх дали під присягою ваші приятелі, то державний прокурор, якби він з якихось причин схотів обтяжити вашу провину, міг би змінити формулювання з «заподіння смерті» на «вбивство»...

— О боже мій! Але ж ви не можете думати про це всерйоз?! І ви взагалі говорите так, наче ви не оборонець мій, а...

— Я вважаю лише своїм обов'язком звернути вашу увагу на можливість несприятливого для вас юридичного тлумачення цього випадку. Я не сумніваюсь у вашій політичній лояльності до всенімецького руху, але ви повинні зрозуміти, що судові органи в усьому світі не дуже схильні протегувати іноземцям, коли це може зашкодити власним громадянам, особливо членам нашої партії. Крім усього іншого, вам не щастить: комісар післязавтра їде у відпустку, а його заступник не стане передавати для слухання в суді справу, якої він сам не розслідував...

— Але ж не можу я згнити у тюрмі! — хрипко вигукнув Курт і вискочив з-за столу. — Це все скидається на добре продуману змову! Проте ми живемо не в минулому сторіччі, і моє прізвище не Дрейфус! Ви мій юридичний оборонець, так робіть щось ради бога!

— Не треба надто драматизувати справу. — Доктор Яніцке склав папку і трохи ображено стиснув вузькі губи. — Я прийду завтра десь о цій порі.

Ще одна ніч, тепер майже без сну. Доктор Яніцке з'явився незабаром після сніданку.

— Я консультувався у вашій справі з прокуратурою, з суддею, зі своїм колегою — фахівцем-криміналістом. Це диявольськи складна історія. Треба буде допитати цілу низку свідків, тільки ж хлопці з вашої компанії явно змовилися між собою і твердитимуть одне. А буфетник не буде свідчити проти них, боїтиметься помсти.

— Ради бога, допоможіть мені звідси вибратися, бо я збожеволію! Не тому, що сплю на нарах і жеру свиняче пійло, а тому, що я не винен!

Чоловік з трикутним, як клин лісоруба, обличчям довго дивився у втомлені очі в'язня.

— Ви все ж таки порядний і свідомий німець. Я б міг запропонувати одну можливість: ще б сьогодні вас відпустили умовно, аж поки вся справа не буде остаточно розв'язана...

— Яка це можливість?

— Побачите. Речі візьміть із собою.

У Курта перед очима постав татуйований здоровило. Та ні, це неможливо: він відігнав думку про концтабір. Адвокат помітив його вагання.

— Якщо ця можливість вам не підійде, ви завжди зможете повернутися сюди. — Він постукав у двері, наглядач відімкнув замок. Яніцке повів Курта по коридору, вартовому біля ґратчастої загороди показав якийсь папір. Курт здивувався: отже, адвокат приготував усе заздалегідь? Ну що ж, хай буде й так, найгірше — це сидіти в норі з віконцем під стелею і чекати чогось, що здається чимдалі недосяжнішим.

Так само вони пройшли крізь другі ґрати; папір з печаткою подівав і на вартового біля головного входу: він козирнув, і Курт, нарешті, опинився на вулиці. Важко було повірити: повз нього йшли перехожі, якась жінка, коливаючись з ноги на ногу, тягла повну сумку городини, юнак намагався сперти велосипед педаллю на кам'яний бордюр тротуару, вродлива молода жінка з дитячим візком трохи здивовано глянула на Куртове підборіддя. Курт розгублено помацав п'ятиденну щетину.

— Сідайте! — Яніцке відчинив перед ним дверцята машини. По дорозі мовчали; Курт відчув, що не слід розпитувати, куди вони їдуть.

Великий будинок, біля якого спинилася машина, нагадував суд, але біля бічного входу не було ніякої таблички. Курт опинився в порожньому кабінеті і досить довго просидів сам. Може, в цьому є якась система?..

Нарешті до кімнати зайшов чоловік у цивільному одязі, волосся в нього було зачесане назад, на середньому пальці поблискував великий золотий перстень. Запропонував Куртові сигарету.

— Вип'єте кави?

Натуральна кава після п'ятиденного посту!

— Вашу справу я знаю в деталях, не варт марнувати час на пояснення. Звернімося до *medias res*¹: грандіозна політика фюрера, спрямована на визволення Німеччини і всієї Європи, досі ще не скрізь сприймається належно. Рейх через це має багато ворогів і в самій країні і поза її межами. Євреї не становлять особливої проблеми, гірше з анархістськи орієнтованими елементами та міжнародним комунізмом. Чи відчуваєте ви силу бути свідомим, чесним німцем?

Спрощена прямолінійність цієї людини зачепила Курта за живе, майже образила. Невже не можна було хоч трохи дипломатичніше сформулювати пропозицію? Проте він кивнув головою.

— В такому разі, вам неважко буде допомогти рейху боронитися від ворогів. Я сказав би, що це — національний обов'язок кожного німця, який любить свою батьківщину. Поняття батьківщини, зрозуміло, не обмежується кордонами. Воно такою ж мірою охоплює Судети, як, скажімо, Австрію чи німецькі меншості в Польщі.

Усе було зрозуміло.

— Чого ви чекаєте від мене?

— До остаточного розв'язання німецької проблеми ви лишаєтесь чехословацьким громадянином. Адже затяті ворогі рейху водяться не тільки в Польщі, але й у Судетах... Вам зараз не можна позаздрити: ви вскочили в халепу і можете схопити кілька років. Але ми розуміємо ексцеси молодості; шанс, який ми вам запропонуємо, винятковий, іншого такого у вас не буде.

Перед Куртом ліг аркуш паперу, на якому чорніло кілька рядків, і авторучка з золотим пером.

Він почув власне голосне дихання.

— Я хотів би переговорити зі своїм адвокатом доктором Яніцке. Очі за скельцями окулярів у золотій оправі навіть не змигнули.

— Доктора Яніцке тут немає, він виїхав у терміновій справі.

Курт зрозумів і на цей раз.

— Я вас не силую. Співробітництво цінне тільки тоді, коли воно зумовлене внутрішньою переконаністю і є цілком добровільним.

— Якщо я не підпишу?..

— Повернетесь до в'язниці, а після закінчення поліцейського розслідування справу передадуть у суд. Незручність полягає в тому, що ваш комісар сьогодні йде у місячну відпустку чи, якщо хочете,— на місячний збір.

— А якщо підпишу?

— Поїдете додому у першим поїздом, якщо маєте таке бажання.

Курт відчув, як у нього пересохло в роті. Одним ковтком випив каву, узяв ручку й енергійно підписався. Чоловік за столом узяв папір, потиснув Курту руку й запалив нову сигарету.

¹ Суті справи (лат.).

— Я говоритиму коротко, щоб ви мали ще час поголитися до від'їзду; ваша мати жажнеться, побачивши вас у такому вигляді.— Він посміхнувся — вперше за весь час. Витягнув шухляду, з виляском поклав на стіл листівку.— Оце до нас не так давно потрапило з північного прикордоння Чехії, власне, з району вашої Олтави. Першим завданням буде вийти на слід цих державних зрадників — автора або хоч тих, хто розповсюджує це свинство.

Курт збентежено пробіг очима антинацистський текст.

— Але... я побоююся, що така справа понад мої сили! Я все-таки не фахівець-криміналіст.

— Ваші хлопці допоможуть, коли треба буде. Адже ви все-таки командир чи, точніше, культурний керівник команди молодих турнерів¹...

— Звідки ви це знаєте? — здивувався Курт.

Чоловік за столом зверхньо посміхнувся.

— Ми знаємо все. Навіть те, що ви ходили до чеської школи.

— Тільки до початкової! — ображено вигукнув Курт.

«Це нічого» — можна було витлумачити заспокійливий жест чоловіка напроти.

— Будівництво олтавського укріпленого району, в якому діє злочинець, провадить поручик Малець, Ярослав Малець. Він мусив би знати щось про передачу листівок за кордон. А якщо не знає, ваше завдання полягатиме в тому, щоб примусити його зацікавитись цією справою. Інакше кажучи — знайти спосіб, як притиснути його до стіни, і тим змусити до співробітництва з нами.

Курт проковтнув слину.

— Але ж усі в Олтаві знають мене як німця, ще й причетного до Судетської партії. Як же я дістануся на будівництво укріплень — у заборонену смугу, яка посилено охороняється?

— Запряжете свій інтелект, винахідливість і фантазію, молодий чоловіче! — урядовець підвищив голос.— І зрозумійте, нарешті, що справа, про яку ми говоримо, це не предмет дискусії. Це просто завдання, якщо хочете — умова, щоб сьогодні чи завтра ви були вдома!

Чоловік за столом знову говорив спокійно.

— Цей тип не буде надто твердим горішком. Наскільки ми знаємо, він переживає постійну фінансову кризу, отже, треба, щоб він потрапив у скрутне становище... Такі люди, як правило, вдячні, коли їм пропонують допомогу. Його батько ніколи не був великим чеським патріотом, аж до кінця світової війни писався як «Малетц». Слабке місце поручика — це жінки, любить також випити. Чого ж тут іще бажати, чоловіче? Це справа для новачка! До речі — офіцер, який знає всі деталі будівництва укріплення і носить у портфелі їх плани, що відрізняються від тих, які ми, звісно, маємо у своєму розпорядженні, — така людина сама по собі цікава для нас, навіть якби й не виникло в тому районі справи з листівками. Ви не будете там самотні; якщо треба, вам допоможе один працівник вашої фабрики. Він зголоситься сам, запам'ятайте пароль: «Герліц». Та я думаю, що місце вашої неприємної пригоди ви так легко не забудете.

— Працівник фабрики... отже, мій підлеглий?

— З політичного погляду він ваш начальник. Якщо виникне потреба, він керуватиме вашою роботою.

¹ Турнери (з нім.) — члени спортивного об'єднання, клубу

— Але ж це... це все-таки суперечить авторитету майбутнього власника підприємства!

Чоловік за столом вийняв із шухляди підписаний папір, протер окуляри шматочком замші, і Курт почув його крижаний тон ще раніше, ніж він почав говорити.

— Знаєте що? Мабуть, ми розірвемо цей документ і зовсім безплатно проведемо вас аж до камери. Ще встигнете на обід.

Курт заперечливо підняв руку, чоловік у золотих окулярах підвівся з-за столу. Тонкі губи його склалися у тверду безкомпромісну лінію.

— Ще одне й останнє слово, друже. Коли людина перейде кордон і опиниться в домашньому середовищі, у неї можуть виникнути всілякі там ідеї. Ну, скажімо, звіритися комусь із близьких, в сім'ї чи поза нею, або навіть божевільна думка повідомити про все чеські власті і віддатися під їх захист...— Він обсмикнув піджак і виструнчився.— Запам'ятайте собі, Курте Вернер: зрада німецької справи карається смертю. Будьте впевнені, що ми знайдемо спосіб ліквідувати вас у такому випадку, де б ви не були: в Олтаві, Празі чи, про мене, хоч у Парижі. Може пригадуєте одного хитрого німця, який ступив на шлях зради і поселився у готелі над Влтавою десь біля Праги? Звідти він спокійно вів по радіо підбурливі передачі, аж поки одного дня покоївка не знайшла його в номері з кулею в спині. Під час своїх комерційних поїздок, ви, безперечно, матимете можливість коли-не-коли завітати до нас, щоб розповісти, як іде робота, порадитися з нами або, можливо, дістати від нас нові завдання. Якщо потрібен буде стимул у вигляді якоїсь там тисячі крон, своєчасно попередьте нас. Коли людина з вашої паперової фабрики передасть наш виклик, приїздіть під якимось приводом не пізніше, як за три дні. Який у вас пароль?

— Герліц.

— Чудово. І ще одне: судочинство проти вас у справі Ірмгард Барфус поки що припиняється. Від вас залежить, буде воно поновлене чи закрито раз і назавжди. Від вашої доброї волі, активності і просто щастя у грі. Бажаю вам щасливої дороги додому. Хайль Гітлер!

Курт і незчужся, як опинився на вулиці. Наче уві сні йшов тротуаром, на когось наскочив, забув вибачитися. Озирнувся з несподіваним страхом,— ні, ніхто не йшов за ним назирці. «Я вільний!» Курт навіть почав насвистувати.

Тільки ж чи справжня це воля?

2

За вікном вагона повільно пропливла й спинилася дошка з написом «Станція Олтава». Зупинилася, трохи проїхала назад. Людині треба пережити велику небезпеку, в певному розумінні заново народитися, щоб раптом зовсім іншими очима побачити знову і гладенькі валуни в річищі Олтавки, і мальовничу, оброслу жовтим лишайником скелю над водою.

Курт підхопив валізку і вийшов з вагона.

По шосе назустріч ішли дві дівчини, якщо судити з одягу,— мабуть, з олтавської околиці. Дівчата замовкли, видно, впізнали його, він зауважив їх здивований погляд, спиною відчув, як озирнулися йому

вслід. Він знав, що подобається жінкам. «Ви нагадуєте мені Віктора де Кова»,— сказала якось одна із них. Недавно з'явилася нова зірка кіноекрана, і Курт за якийсь час спіймав себе на тому, що інколи мимоволі наслідує стриману міміку цього актора, повторює його жести.

Іншим разом він був би уважніший до цих двох на шосе: залежно від настрою, міг би відповісти продумано байдужим чи визивним поглядом або й підохочувальною посмішкою. Сьогодні він минув їх, не виявивши зацікавленості.

За поворотом побачив гурт робітників, які йшли у тому ж напрямі, що й він. Кепки, грубі брезентові штани із слідами цементного розчину, гучна й весела чеська мова. В одного трохи заплітаються ноги: вид-но по дорозі з роботи промочили горло в корчмі.

— ...Ну їй-богу, такої обгризеної зарплати у мене ще тут не було...

— Авжеж, якщо так піде й далі, плюну я на ці укріплення...

Увага, люди з укріпрайону. Курт сповільнив ходу і пішов за кілька кроків позад них.

— Стільки базікали, що на кордоні добре платять,— підпилий робітник-арматурник жестикулював червоними від іржі руками.— І оце я за кілька нещасних монет повинен був пертися аж сюди до чортів на виступці, поміж хрестовиків-нацистів?

Його сусід озирнувся, помітив Курта і штовхнув ліктем арматурника.

— Добрий день,— привітався Курт по-чеськи. Робітники зиркнули на його чорні чоботи й прогуділи щось нерозбірливе. Балачка урвалася, товариство чекало, поки перехожий промине їх. Але Курта це не влаштовувало.— З роботи? — спробував він зав'язати розмову і відразу ж розгнівався на себе за незграбність.

— А хіба схоже, що ми йдемо з церкви? — озвався хтось.

— Чи може, з генлейнівських зборів у спортзалі? — запитав арматурник і спіткнувся на вибоїні.

— Видно, у вас сьогодні була получка,— поблажливо усміхнувся Курт.

Хтось із гурту помітив його усмішку.

— А якщо й так!? Пили за свої, а не за ваші!

— Скажи, хай він краще йде своєю дорогою,— підштовхнув один з гурту того, що був найближче до Курта.

— Ви це облиште,— промовив Курт роздратовано.— Якщо ви мало одержали, так не моя в цьому прови...

— Так ти за нами шпигуєш? — перебив його войовничий арматурник.— А от ми не хочемо, щоб паскуда-шпиг за нашою спиною підслухував наші розмови!

— Пробачте, але...— Курт почервонів і зупинився, робітники обступили його. Підпилий чолов'яга схопив його за вилогу піджака, притиснувши до залізного поручня на опорній стіні. Здавалося, він був не від того, щоб перекинути Курта просто в річку.

— Санько, не дурій! — почулося за ними. Атмосферу близької бійки розрядив звук чийхось кроків.— Це все-таки молодий шеф із паперової!

— Так хай і дбає про свій клозет-папір, а нас не чіпає!

Здоровий, як гора, робітник плечем розштовхав гурт, і розвів супротивників. Підпилий Санька похитнувся.

— Гайда, хлопці, гайда... — молодий здоровило помахав широкою, мов лопата, рукою і пропустив своїх товаришів уперед. Робітники по-

переду ще кілька разів озирнулися, арматурник Санька щось вигукував і, час від часу спотикаючись, погрозово поводив плечима.

— Ще б трохи, і вони дали б мені перцю. Спасибі за допомогу,— Курт торкнув супутника за плече.

Вони йшли долиною Олтави умисне повільно, щоб не наздогнати підпи́ле товариство. Курт куточком ока позирав на сусіда, який ступав праворуч. Павел Перна колись запросто бував у їхній віллі — найкращий Гансів приятель, однокашник із тієї проклятої чеської школи. А що як раптом саме тут лежить доріжка до цього клятого офіцера? Як його, Ярослав, а далі?.. Чорт, як же прізвище того чоловіка?

Курт перекинув порожню валізку в другу руку, нервово підбив носком камінець на дорозі. Ярослав — а як далі? Це кляте прізвище немов гралося з ним: ось-ось уже виринало з глибини пам'яті, вже свербіло на кінчику язика, але раптом він відчував, як воно віддаляється, зникає десь у підсвідомості. На лобі в Курта виступив піт: на бога, а що, коли він забув це прізвище раз і назавжди? Адже вчора ще він його твердо знав, утиснувши згідно з основним принципом конспірації собі в пам'ять без жодних записів, здається, навіть уві сні не міг припустити, що коли-небудь забуде його! Спокійніше, тільки спокійніше... Треба думати про щось інше, психічно розслабитися — і прізвище зненацька саме вирине в пам'яті, коли ти цього найменше чекати-меш. Я ж все-таки не дід-склеротик, просто перехвилювався за останні дні, а може, і оця зустріч хвилину тому вибила все з пам'яті...

— Як твої справи, Павеле?

На півголови вищий за нього Павел Перна непевно глянув на Курта. Старший Гансів братуха, що не кажи, завжди ставився до нього трохи зверхньо. Вже відтоді, як Павел із широко розплющеними очима і ротом, повним солодкого печива, не міг відірватися в гостях у Вернерів від блискучого електричного паровозика, який рухав шатунами і тягнув за собою цілий поїзд. Павел і досі відчуває той хвилюючий запах озону, що сповнював Гансову кімнату... Звісно, різниця у два роки в їхньому віці здавалася величезною. Павел іще носив короткі штани (Гансерле також, тільки його шанці були шкіряні, з відкидним мостом поміж шлейками), а Курт вже ходив у гімназію в Ліберці і в кишені піджака носив годинник на ланцюжку. Того разу він хвилинку постояв над ними, демонстративно глянув на циферблат свого кишенькового годинника, а тоді, стурбовано нахмуривши лоба, пішов у свою кімнату виконувати домашнє завдання.

— Та... Клопоту вистачає...— Павел вчасно проковтнув те, що було на язичку. Про Курта балакають, що він «виховує» отих шмаркачів-турнерів у білих панчохах; не розповідати ж цьому члену судетської партії у блискучих чоботях, як іде будівництво укріплень на кордоні... «Тут і самому краще було б не знати цього,— подумав Павел,— адже варто мені влити у горло один-єдиний кухоль пива, і вже починаю ляпати язиком...»

За поворотом виринув жовтий модерний фасад вілли Вернерів.

Біля доріжки до будинку Курт спинився, кинув оком на Павелів піджачок (цей хлопець наче весь час росте: скільки Курт його пам'ятає, в усіх піджаках Павел виглядав як нафарширований, здавалось, вони от-от луснуть по швах).

— Знаєш що? Заскоч до нас на хвилинку. Гансерле радий буде тебе побачити...

— Та я хотів зайти до батька на фабрику.

— Забіжиш потім, туди п'ять хвилин ходу. І не роби з цього історії: колись ти до нас ходив, майже як до себе додому. Гайда,— Курт узяв його за руку. Вони піднялися сходами до вестибюля; їх зустріла покоївка Труда у білій наколці. З другого поверху долинали звуки фортепіано.

«Ярослав... Ярослав...» — знову майнула пекуча думка, і Курт стиснув кулак, лютуючи сам на себе: «От чортівня, невже я не зможу хоч на годинку відпочити від цього прізвища?»

Фортепіано нагорі замовкло, почулися кроки, і до вестибюля зайшов Гансерле. Він здивовано привітався з колишнім однокласником, зиркнув на його робочий одяг із плямами іржі.

— А де наші старі? — запитав Курт.

— Мати лежить нагорі у спальні, в неї мігрень. Мовляв, зранку тут побував дядечко Ротта.

— А папа?

— Щойно ми повернулися з фабрики на обід, як йому зателефонували з рейху.

У Курта перехопило подих.

— Звідки?

— Здається, із Згоржелця. А тоді подзвонили вдруге, і батько сказав, що йому треба негайно на станцію...

Курт зблід. От халепа!.. Що ж це діється? Може, він забув щось цінне в готелі? Ні, навряд щоб через це... Але ж де батько? Може, він поїхав до Згоржелця? Курт безтямно дивився на накритий стіл. Невже щось пов'язане з його арештом? А що, як суд вимагатиме відшкодувати видатки на адвоката?..

Образ батька весь час стояв у нього перед очима: ось він машинальним жестом поправляє незмінні крохмальні манжети, які завжди вилізають з рукавів піджака... І мама в своїй улюбленій чорній сукні з мереживним комірцем і такими ж манжетами — втілення християнської чистоти й справедливості... Як би він довів цим двом свою непричетність до смерті нещасної дівчини? Вже самі обставини, за яких це сталося...

У вестибюлі пролунав телефонний дзвінок, і Курт аж сіпнувся, почувши його. Вхопив трубку; в роті у нього пересохло, коли почув батьків голос.

— Нарешті ти дома! Слухай, хлопче, як ти там порядкував у Згоржелці? Фірма Харбігер тепер не знає: треба їй взагалі зважати на нашу пропозицію, чи краще просто звернутись до наших конкурентів? Ти ж пообіцяв прийти ще, а сам і носа не показав. Хіба ж так можна у комерційних справах? Не чекайте мене на обід, я затримаюся на станції. Тут прибув вагон, але щось наплутано з документацією...

Курт витер спітніле чоло і спіймав себе на тому, що губи його самі розтяглися в широкій усмішці; від телефону він повернувся з таким відчуттям, ніби важив наполовину менше. Тільки тепер пригадав: адже вчора з того похмурого сірого будинку він помчав у готель, а звідти кинувся на згоржельський вокзал, ніби в нього горіла земля під ногами. Аби тільки сісти в поїзд, все інше перестало існувати для нього...

— Ну, то я, мабуть, піду вже,— почув він голос Павела.

— Нікуди ти не підеш! — бадьоро вигукнув Курт від дверей.— Трудо! Давайте, що там у вас, ми голодні як вовки! І принесіть мовчальського.

— Оце вино! — одним духом вихилив Павел келишок.— Такого не пив і наш надпоручик, коли з приятелями замочував на «Матильді» свою третю зірочку.

— На якій «Матильді»? — здивувався Гансерле.

— Ми так називаємо наше укріплення. Те, де на нас дере горлянку той донощик.

— Що це ти кажеш,— Курт трохи попустив туго зав'язану краватку.— Чеський офіцер — і донощик?

— А що! Через кого, думаєш, я сидів? Два рази по двадцять вісім діб!

Курт тихенько свиснув і долив Павелу вина.

— Ти був арештований?

— Коли відбував військову службу. А вночі по мені лазили прусаки! Тільки я йому, негідникові, цього не подарую. Хай не сподівається! — Павел войовниче глянув на обох братів і рішуче випив свою чарку.

Гансерле з острахом спостерігав, як він п'є. Про Павела відомо, що, незважаючи на свою атлетичну постать, пити він зовсім не вміє: після склянки рислінгу уже напідпитку, а після двох лізе в бійку. І хоч до родинного столу його, як це не дивно, запросив Курт, однаково відповідати за Павела перед батьком буде він, Ганс, якщо сьогоднішній обід закінчиться бідою: тут Павел і справді нагадував слона серед порцелянового посуду...

— Але ж не могли тебе посадити ні за що,— не відступався Курт від порушеної теми. Якийсь внутрішній голос підказував йому не губити цієї випадкової ниточки.

— Дай Павелу поїсти! — Гансерле не питаючи підклав гостеві нову здоровенну порцію м'яса. Павел на мить підвів голову, глянув і знову заходився їсти.

— Ти будеш здивований, але й справді ні за що,— забувши, хто задав питання, почав Павел розповідати Гансові.— В батальйоні одного разу влаштували змагання з боротьби. Ну, я клав одного за одним, це ясно. Тоді командир батальйону дозволив мені вийти проти прапорщика, який виступав за спортивний клуб «Савой». Там вони звикли боротися на м'якеньких матах. Ну, а цей прапорщик був хто й зна чого любимчиком підполковника,— Павел говорив з повним ротом, часом його важко було зрозуміти.— Мені довелося попотіти, але... Коротше, застосувавши дещо з вільного стилю, я поклав на лопатки і того прапорщика. Старого підполковника Вошта, не знати чого, це зачепило за живе. Посадити мене під арешт він не міг. Але скоро після того я опинився на стайні біля коней. Гній відкидати і все таке. А це мені здорово не сподобалося.

Курт знову налив чарки, а Павел попустив ремінь на одну дірочку.

— Довго ламав я голову, перш ніж придумав. У нашому полку було всього кілька офіцерських коней. І на них офіцери їздили тільки тоді, коли треба було за статутом. Особливу увагу я приділив одній кобилці, на якій гарцював на парадах пан підполковник. А придумав я ось що. Голосно команду: «Третій батальйон-о-н!..»,— тоді — лясь батою по задніх, а кобилка й собі — хвиць ногами! Я знов: «Третій батальйон-о-он!» і — батою. Після двох тижнів я батога викинув: досить було сказати «Третій батальйон»... Цього урочистого параду чекали всі наші хлопці — рядові, ще й кілька молодших сержантів. Бо наш пан Вошта був справжньою свинею.

Павел перехилився через стіл, цокнувся з Гансерле, потім із Куртом.

— Ану, до дна, друзі! Де нашого не пропадало!.. Ну от, нарешті, настав урочистий день! — Павел, трохи хизуючись, сів на своє місце. — Полк наш стоїть струнко, у повному параді. Перед дивізійним генералом. Пан Вошта на коні з оголеною шаблею. Перед своєю колоною. «Третій батальйон-о-ні!»... Ех, тут кобилі наче блискавка в зад поцілила! Кінець команди «...на краул!» переляканий пан полковник ледве вигукнув із калюжі перед генералом.

Курт голосно зареготав.

— Я тільки не розумію, що спільного з усім цим мають твої теперішні клопоти на будівництві, — швидко промовив він, боячись ухилитись від теми, яка його цікавила.

— Так це ж він і підсобив мені в цьому — паскуда! Отой підполковник! Я ж весь час товчу це тобі! — розгнівався Павел і ледве підхопив келишок, що похитнувся.

— Але якщо ти відсидів тоді свій строк, чого ж він до тебе знову лізе, той поручик?

Павел підвів на Курта посоловілі очі.

— Надпоручик. Нові зірочки чіпляють насамперед тим мерзотникам, які заливають підлеглим смальцю за шкіру. А я знаю? — розкинув він руки. — Замість того, щоб робити своє діло, він тепер підбивається до нашої Лізи. Вже питав, чи покличемо ми Лізу на вечір танців, який готуємо для наших людей з «Матільди». Тільки ж ми його самого не покличемо, фертика недорослого! — Павела зацікавили срібні щипчики для цукру: «І де це люди беруть час, щоб вигадувати такі нікчемні речі?» — Усі на вечорі будуть, усіх покличемо, — розпалився він раптом, — але паразита Мальця не покличемо, цього ви не ждїть! — вигукнув він.

Ганс заспокоїливо поклав йому руку на лікоть.

Курт завмер.

— Як прізвище того офіцера? — видушив він і подумав, що йому, певно, далеко ще до справжнього шпигуна.

— Та Малець, як же іще?!

Курт притис долоню до грудей: «Малець — Ярослав Малець! Це навіть не випадок, це просто чудо! Навіть не віриться, щоб усе йшло так вдало! Може, це саме провидіння, в яке так вірить фюрер, вирішило виправити свою несправедливість щодо мене, заподіяну на початку тижня в номері невеличкого готелю на околиці Згоржелця? Чи може, я сам так блискуче все це улаштував?.. Якщо так піде й далі, я їм швидко дам відкупного!»

Майже фізично відчув, як від збудження почервоніла в нього шия. Спокійно, тепер тільки спокійно, аби не дати знаку... На мить криво посміхнувся в душі: отже, блискуча поінформованість державної таємної поліції не така вже й блискуча: зовсім не поручик, а надпоручик Малець...

Кабінетний годинник у сусідній кімнаті почав мелодійно відзвонювати. Павел підняв руку.

— Четверта, саме час. — Він підвівся, а за ним і Курт. Павел зачепився за стілець, потягнув за собою скатертину, і Гансерле в останній момент підхопив келишки.

— Добряче я набрався, наче на човні гойдає. Ця ваша гостина...— Павел вхопив під руку зовсім тверезого Ганса і злегка шарпонував його, прямуючи від столу до дверей.— Тільки ж я оце дивлюся на тебе, хлопче, і ти теж щось пичку від мене вернеш. Але щоб ти знав: я сюди не напрошувався. Це мене Курт затагнув...

Гансерле вражено глянув на брата. Курт чеською мовою, від якої давно відвик після школи, бадьоро прощався з молодим Перною.

— А знаєш, ти зробиш дурницю, якщо не запросиш того надпоручика на вашу танцюльку. Адже там знайдеться не одна нагода вступити йому що-небудь!

Павел вступив у нього важкий погляд.

— Знаєш, а може, й справді?..

3

Вхідні двері самотнього будинку з вилинялим рожевим фасадом,— тут цей будинок люди називали лісовим замком, або просто «Роттою»— були прочинені, як завжди. Ліза добре знала, що так вони стоять і вночі. Та хто б із незлобливих волоцюг цього простого краю і пішов би сюди красти стару турецьку шаблю або картину на стіні? Ще б, може, добре прокопчений окіст — але такого в домі старого парубка Йоахіма Ротти, брата пані Вернер, не водилося... Не дивно, що Ліза в цьому «домі відчинених дверей» одного ранку натрапила на сонного бродягу, який звечора знайшов тут, у напівпорожньому вестибюлі, захисток від негоди. Коли вона схвильовано прибігла на другий поверх і запитала чому пан барон хоча б на ніч не замикає дверей, хазяїн замку відповів:

— Сюди, у мою спальню, ночувати ще жоден волоцюга не заходив. Та й ключ від вхідних дверей загубився вже років із десять тому.

— Чому ж ви не заведете хоча б собаки?

— Якщо коли-небудь серед ночі тут з'являться грабіжники, не почне гавкати і не дасть мені спати...

Ліза ступала по широких дерев'яних сходах, і мостини рипіли в неї під ногами. Зачувши кроки, пан Ротта завжди виходив назустріч гостеві. Але сьогодні його не видно. Тільки знадвору долинають глухі удари «Де ж це подівся старий пан?» — подумала вона і підійшла до вікна.

У дворі Ротти не було. Але що це? Ліза глянула уважніше: дорогою понад лісом хтось ішов до будинку. Незнайомий чоловік із валізкою в руці — на перший погляд, якийсь чужинець. Хто б це міг бути? У селян інша хода, а цей ішов так, як ходять по тротуарах. З нього наче випромінювалась безпорадність: ось він стишив крок, озирнувся, знову наддає ходи, ніби шукаючи щось.

Ліза не знала чому, але їй стало трохи шкода незнайомця; можливо, він потребує допомоги. Тільки ж це було б зовсім по-дурному — відчинити вікно й голосно запропонувати свої послуги...

В коридорі почулися повільні, неритмічні кроки людини, що ходить з ціпком, і знайоме покашлювання любителя віргінських сигар.

— Оце приємна несподіванка! — вигукнув пан Ротта.

— Варто лише з'явитися дома, як мені одразу ж знайдуть роботу. Маму знову скрутив ішіас, то я сьогодні прийшла замість неї...

Ротта непомітно оглянув себе у склі вітрини.

— А чому ви, власне, з'являєтеся дома так рідко?

Ліза поставила кошик на стілець.

— Перна мене не любить, ви це добре знаєте. Хіба ж ми не сусіди?...— Вона подивилася на сиву щетину господаря, на обшмагані, вкриті плямами поли його шовкового халата.

Ротта збентежено провів рукою по підборіддю. Голився він через день, бо для кого б ото мав старатися у цій самотині? Сьогодні якраз другий день, але зранку йому не хотілося брати до рук бритви.

— Мабуть, я щось таке й чував, але ж я, на жаль, усі побрехеньки одразу й забуваю.

— Це не побрехеньки. Просто Перна мені не батько.

Ліза визирнула у вікно: незнайомця на узліссі вже не було й сліду.

Ротта пригадав: Лізин батько був німецький учитель початкової школи у прикордонні, він помер, начебто, незабаром після весілля.

— Що ж ви мені принесли? — змінив він делікатну тему, здогадуючись, що абстрактно-негативне ставлення Перни до нерідної дочки викликане, мабуть, чимсь іншим.

Ліза опустила руку в кошик.

— Яєчка, масло і оте ваше церковне питво,— вона поставила перед ним пляшку бенедиктину.

Ротта запитально звів брови.

— Тут навколо вас усяке венеціанське скло та порцеляна, тож володарю замку простецька горілка не пасує.

— Хіба ця руїна — замок? Учора мене розбудив якийсь гуркіт — ні з того ні з сього завалився куток колишнього сараю. Оскільки ж воріт вже давно немає, виник таким чином ще один прохід у двір моєї резиденції. На прогулянку в ліс я можу тепер виходити просто через дірку.

Знизу знову долинули удари кирки.

— Цієї дірки в мурі не залатає, мабуть, і мій добрий ангел-охоронець, а ваш брат — Павел.

— Це не має значення, однаково ви — хазяїн замку,— Ліза знову опустила руку в кошик; на його дні Ротта помітив футляр фотоапарата.— Мама сказала, що коли ви не образитесь...

Ротта узяв каструльку у неї з рук і підняв кришку. Картопляники з маком.

— Анітрохи не ображусь. Від них і сліду не лишиться.

— Я мамі казала, що так не годиться... А це дідусь повертає вам,— вийняла Ліза з кошика оправлену в срібло каменю, поклала її на стіл, а біля неї іншу маленьку дівочу голівку, виточену на тьмяному скляному овалі.— Копію вам посилає в дарунок. По-моєму, вона дідусеві вдалася.

Пан Ротта ожив; нова каменя мала грубувату і водночас свіжішу форму — копія нагадувала взірець приблизно так, як чудотворна дерев'яна скульптура народної мадонни схожа на свій нечудотворний італійський оригінал.

— Передайте пану Кролігу мою подяку, він порадував мене. Я сказав би, що це зроблено рукою закоханого майстра.

— Дідусеві скоро буде сімдесят вісім.

Ротта зітхнув, глянув на гнучкий Лізин стан, на її міцні ноги, кучеряве волосся.

— Гай-гай, де ті часи, коли я був молодий, як ви, і знав тільки одне кохання. Та чоловік може закохатися не тільки в жінку, але й у працю.— Фон Ротта уважно розглядав біля вікна Кролігову роботу.— Шкода, що вашому діду все життя довелося видувати пляшки на ол-тавській гуті. Його покликання — шліфувати скло...

Трохи ніяковіючи, Ротта повернув Лізину руку догори долонею і поклав на неї справжню каменю з шнурочком. Ліза здивувалась і підозріло глянула на нього.

— Ви даєте мені таку красиву річ? Просто так?

— У моєму віці, люба дівчино... На жаль, просто так.

— Такий подарунок більше годився б мамі. Вона вам прибирає через день, а я хіба що раз на місяць.

Ротта знову сіл за стіл.

— Якщо це залишиться між нами, то ви якось більше підносите мою душу, аніж ваша мама. Я цим не хочу сказати нічого поганого, хоч господарі замків бувають і жорстокі і аморальні, як ви можете прочитати в книжках. Mein Gott¹, чому мені не на двадцять років менше! — він стукнув ціпком по підлозі.

Ліза піднесла до очей каменю — ніжне дівоче обличчя у срібній рамочці.

— Яка вона гарна...

— Корисні речі мають своє призначення, а прекрасні — покликання. Власне кажучи, вони повинні були б часто міняти власника...

— Вам бракуватиме її у вашій колекції.

— У мене нема ніякої колекції. Невже ви маєте мене за багатія, що збирає скарби і хвалиться перед друзями, що все те він зробив сам? Зрештою, копія, вирізана вашим дідом, дорожча для мене, бо в ній є шматочок майстрового серця.

Ліза знову уважно оглянула подарунок.

— І ви навіть не повісите мені цю каменю на шию?

— Знаєте що? Не кокетуйте зі старим чоловіком...

— Хто ця дівчина?

— Звідки я знаю? Вона схожа на одну молоду жінку. І ви теж мені її трохи нагадуєте. Та облишмо це: мабуть, люди під старість стають сентиментальними.

Ліза допитливо подивилася на нього.

— Якщо на те пішло, ви не старі.

— Спасибі, втішили. Душі не хочеться старіти, але ж по землі ходити треба! — він знову стукнув ціпком по паркету.

— А ця молода жінка?..

— Я купив каменю у Флоренції вісімнадцять років тому. Там є старий міст через Арно і на ньому крамнички — одна біля одної.

— Ви не хочете говорити, я знаю...

Якусь хвилину він мовчки дивився на тонкі Лізині брови.

— Коли минає стільки років, історії про давню любов звучать, як оповіданнячка з календарів...— Ротта похитав головою, ніби гніваючись сам на себе.— І не було ніякої історії, як, скажімо, у Наташі Ростової та князя Болконського.

Ліза не зрозуміла, а Ротта не став пояснювати.

— Це була велика любов, правда?

¹ Боже мій! (нім.).

— Знаєте, через тридцять років навіть у цьому не можеш бути впевнений. Але, мабуть, що так.

— Наташа і князь... Власне, ви самі нагадуєте князя.

— На жаль, я вас розчарую. Мені для цього бракує двору, слуг, челяді, екіпажів — боюсь, що і блакитної крові теж. Адже мій дідусь...

— Але ж ви нічого не сказали про вашу любов... А що було далі?

— Далі було погано. Однак мені здається, що це зовсім не цікаво — говорити тільки про себе. Навіщо ви принесли апарат?

Лізі явно не хотілося міняти тему розмови.

— Для старого Кроліга. Скільки ще може прожити дідусь? А мені хотілося б мати згадку про нього. У старого дуже характерна голова, такі глибокі зморшки на обличчі... Це міг би бути дуже цікавий етюд. Не все ж мені знімати немовлят на хутряній підстилочці або олтавських бабусь та їхніх онуків після конфірмації, із свічками в руках.

— Атож, бабусь із онуками,— блимнув на неї Ротта поверх окулярів і, звичним рухом перекинувши руку через спинку, зручно розвалився у кріслі.— Я вже давно думаю, що ви, так би мовити, занедбаний талант...

Ліза здивовано глянула на нього.

— Що ви хочете сказати?

— У вас закладено більше, ніж ви гадаєте. Заряд, про який ви, можливо, й не підозрюєте, бо йому бракує протилежного полюса, щоб виникла іскра.

— Любов, щоб аж іскри летіли — щось таке?..

Ротта не став заперечувати.

— Вас, безперечно, чекає справжнє кохання, навіть коли ви його відкидаєте з простого незнання життя. Високе кохання, а не якесь дріб'язкове розмінювання почуттів.

— Але ж я... Що ви про мене знаєте? Хіба що якісь плітки...

— Плітки до моєї глушини не долітають. Я читаю у ваших очах те, що ви оце зараз про мене думаєте: дід вже не може грішити, тому й читає мораль... Хай так. Тільки якщо зустрінете людину, яка вам дасть побачити світ з трохи вищої позиції, скажете, що старий Ротта мав рацію: для людей з іскрою життя має кілька площин, і варто боротися, щоб стати хоч трохи вище над землею.

Глухий удар струсонув будинок, шибки у вікнах тоненько задзвеніли.

— Що це? — поблідла Ліза. Вона вибігла в коридор до вікна, що виходило у двір: над отвором, де були колись ворота сараю, клубочилася хмара пороку.

— Боже мій, Павел!..— Ліза схопилася за голову.— Пане Ротта!

Вона вітром злетіла широкими сходами на перший поверх і вискочила через задні двері у двір. Ротта за хвилину теж був там. Хмара куряви вже влягалася, з неї виринула гвардійська постать з киркою в руці, на запорощеному обличчі — ніякова усмішка.

— Я трохи перестарався, хто б знав, що воно таке ветхе...

Уся задня стіна колишнього сараю лежала розвалена.

— І нащо ви йому це доручили, пане Ротта? — вигукнула Ліза.— Якось він піднімав гарбу, що провалилася одним колесом на містку. Так ви повірите, зовсім перекинув ту гарбу! — Але в голосі її звучали гордість і полегшення; адже стіна могла придушити Павела!

Йоакім Ротта взявся руками в боки, похитав головою.

— Тепер я можу не ходити в ліс на прогулянку, а виїздити екіпажем. Природа мудро регулює колообіг росту й занепаду; так воно буває і тоді, коли людина піддається наполяганням родичів і хоче нав'язати природі власні уявлення про довготривалість речей. Дякую вам, Павеле, за добру волю, але хай природа сама робить, що вона вважає за потрібне...

Ліза й Павел простували стежкою через луг. Цю стежину протоптала, власне, їхня сім'я, бо старого господаря будинку майже ніхто інший не відвідував. Вівчарка Гальма виринула десь із лісу, вона, видно, прибігла сюди по їхніх слідах і тепер радісно вистрибувала навколо своїх господарів.

Ліза йшла швидким кроком, фотоапарат підстрибував у неї на боці; на ходу дівчина озирнулась і на якусь мить їй здалося, що Ротта стоїть біля вікна й дивиться на неї, але шибка блищала, вона могла й помилитися. Ліза взяла в руку камею. «Невже я схожа на цю прекрасну жінку? А чом би й ні?» Павел ішов, не дивлячись на неї.

Вони проминули ліс, і над лугом забіліла Пернова садиба — будинок з рубленою надбудовою сінника і зовсім поряд хатина на три вікна з високим димарем, що уступами звужувався догори; у ній містилася скляна майстерня. Хатину цю дід Кроліг залишив за собою, передавши дітям садибу, і тепер це було його царством. Ліза і Павел піднімалися спадистим схилом, наближаючись до дерев'яної різьбленої постаті святого Мікулаша. Ось і струнка самотня ялина серед луку, недалеко від криниці. Коли Ліза була малою (самотня ялина теж була набагато меншою, але Лізі вона здавалася велетенською вже тоді), вона під час бурі завжди боялася за святого Мікулашика, щоб у нього не вдарило блискавкою; а що блискавка могла запалити дах над головою, їй і на думку не спадало.

— Оце я собі й гадаю, що ти могла б допомагати матері частіше. Вона якраз слабує на ноги, батько приходить додому аж увечері, а я... З наступного тижня, кажуть, доведеться надирватися по дванадцять годин.

— Ви коли-небудь закінчите свою «Матільду»?

— Доб'ємо «Матільду», почнемо якусь іншу. Може, й «Анічку». Поки все це понабудовуємо... Хлопці хоч і лаються, але таких грошей в іншому місці не заробиш.

— У мене своя робота. Мені теж потрібні гроші.

В очі йому сяянув відблиск сонця від якогось підвіска на Лізиних грудях. Сестра двома пальцями з червоними наманікюреними нігтями тримала сигарету, в очах її він побачив сухий, діловий вираз.

— Ніхто їх у тебе не забирає. Але раз на тиждень ти могла б приходити, як відпочинеш після роботи. А вранці б поверталася. І в неділю по обіді, до понеділка.

— Сьомий день у тижні сам бог не працював, коли ліпив світ. Та й взагалі Перна волів би мене бачити за трьома горами.

У Павела між бровами поглибшала зморшка.

— Балакають...— він дивився кудись убік,— балакають, що ти тягнеш за німців.

Тишу, що залягла після його слів, порушило кукурікання півня десь за хатою, чути було, як у долині гримлять на стиках колеса поїзда.

— А що ж ти думаєш про це? — озвалася зрештою Ліза.

Павел подивився їй у вічі.

— Мені б допекло до живого, якби то була правда. Ну що ти плутаєшся з кожним другим в Олтаві...

— Заспокойся, в Олтаві живе сім тисяч людей,— скривила губи Ліза.— Може, я ще й не зустріла того справжнього,— сказала вона після паузи вже іншим голосом.

— Хай би це вже сталося! А як він має виглядати, отой справжній? Сподіваюсь, не так як надпоручик Малець?

— Що мені до нього? Блондинчики з тонким носиком — це не мій смак.

— До речі, кажуть, що в нього у Празі є наречена. Якась красуня. А у неї — впливовий дядечко. От наш надпоручик і хоче зробити кар'єру в Празі.

— Так ти йому і побажай цього, хай тебе не кусає за литки на будівництві.

— Не турбуйся. Я ще з ним не порахувався.

Вони наближалися до будинку. Навіть людина з чужого краю зрозуміла б, що перед нею садиба скляра: у траві довкола блищали на сонці намистинки, на дорозі валялися затоптані в землю барвисті скалки, під призьбою дідової хатини стояли в'язки кольорових скляних паличок.

Павел вивів із сіней велосипед.

— Ну я поїхав, бувай!

— Так рано на нічну?

— У Саньки сьогодні побачення, хоче, щоб я за нього відробив дві години.

Ліза зайшла в дім, і на неї війнуло знайомим духом сільського житла. Суміш пахоців і запахів — свіжого сіна й хліву, дерев'яної підлоги, вишаруваної дешевим милом, немитої маслянки, духмяної плісняви із шаф. Раніше вона не відчувала запахів домівки; це, мабуть, прийшло за останні два роки, коли звичним для неї став кислуватий дух фіксажу та проявників у фотолабораторії і коли вона стала почуватися вдома немовби гостю. Зненацька вона відчула вдячність до мами, яка мовчки і послідовно відсувала її від колишніх мало приємних обов'язків: копати буряки для корови й кролів, мити підлогу, інколи до знемоги крутити залізну корбу, допомагаючи дідові шліфувати намистинки. Може, це теж була одна із тих нагод, що їх пропонувала доля? Слава богу, що вона перескочила через той поріг; то було б не життя, а горе.

Але рідної домівки вона не відцуралась: у її кімнатці на піддашші все лишилося так, як було раніше, поки вона ходила до школи: ліжко з периною в рожеву смужку, на столику букетик будяків у вазі з шрапнельної гільзи — власноручний виріб Якуба Перни, привезений в легіонерському ранці з Росії.

Ліза піднялася вузенькими сходами, відчинила двері своєї кімнати — і трохи не скрикнула. У її ліжку спав якийсь чоловік!

— Що... що це значить?..

Незнайомець сіпнувся, розплющив очі й сонно підвівся на ліжку, ще не прокинувшись як слід. Ліза з подивом упізнала в ньому чоловіка, якого дві години тому бачила на дорозі біля «Ротти».

— Я... пробачте... я тут мимохідь, зовсім ненадовго...

— Ще б пак надовго! — скипіла Ліза.— Хто ви такий, га?.. У моєму ліжку... Ну знаєте!..

Вона хряснула дверима, злетіла, мов вітер, сходами й побігла до хатинки; під ногами хрупали намистинки. У задній — більшій — кімнаті сиділи дідусь, мама, батько Перна.

— Ви знаєте, що в моєму ліжку лежить якийсь дядько?..

Перна почухав голову, вкриту коротким сивуватим чубом, глянув на інших.

— Та знаємо...

— Нічого не розумію,— перебила його Ліза.— Що це за порядки? Я, здається, тут іще дома — чи може, ні?..

Старий Кроліг марно наставляв то одне вухо, то друге: майже глухий, він чув ледве одне слово з десяти.

— Та заспокойся, адже це твій двоюрідний брат,— промовив Перна трохи невпевнено.

— Вперше чую, що в мене є такий двоюрідний брат!

— Він був у нас всього раз, коли почав ходити в гімназію. Ви з Павелом були тоді надто малі, щоб запам'ятати його.

— А тепер він приїхав із Хотєбуза відпочити якийсь тиждень. Утомився бідний, от ми й поклали його, хай поспить.— Юлія Пернова ніяково перекладала з руки в руку складувські кліщі, ножі, бруски. Зупинилася поглядом на Лізиній шиї, придивилася.— Що це в тебе?

Мати взяла камею на долоню.

— Але ж це срібло! Звідки це в тебе?

— Від барона.

Перна теж підійшов до них, почувши Лізину відповідь, недовіжливо насупив брови.

— Це він сьогодні дав тобі?

Ліза кивнула. Мати обмінялася з Якубом здивованими поглядами, в очах у неї промайнув сумнів.

— А за що, власне? — перейшов Перна у контрнаступ.

— Я його теж про це спитала. Скоріш за все, за ті картопляники з маком. Але я б хотіла все-таки дізнатися, що буде з отим чоловіком у моєму ліжку? Я б хотіла там поспати сьогодні. І, якщо можливо, то сама!

— Ну годі! Ніхто ж, здається, не каже... Просто Петеру треба змінити атмосферу, хай поживе у нас пару тижнів.— Перна пророботів іще щось і вийшов.

— Ох, Лізо...— стиха мовила мати. Страх переміг у ній сумніви. Хвилину допитливо дивилася на дочку, на її химерне плаття-штани (чи ж хто коли-небудь чув про таке?), проте не стала вчитувати. Блискуча камея знову притягнула її втомлений погляд; що б там із Лізою не було, однаково це — її дочка, дитя чистого кохання, і не треба тепер докорів, Якуб цього не зрозуміє. Ліза доросла жінка і не дозволить втручатися в свої справи. Такий уже закон життя: виростиш дітей, а вони й підуть своєю дорогою.

Почувся стукіт у двері, хвилину було тихо, потім знову; дивно, у Пернів не звикли стукати, та ще й у двері майстерні. Через поріг ступив стрункий молодик і зупинився, побачивши Лізу. Їй здалося, що в нього злегка порожевіли щоки.

— Оце і є Петер, тату,— мовила Юлія Пернова і боязко зиркнула на Лізу.— Змінився за цей час, правда?..

— Здоров, синку! Я б тебе уже й не впізнав...

Петер потиснув дідові руку, злегка вклонився Лізі:

— Петер Форманн...

— Я вже мала честь познайомитись. Але ви таки могли сказати хоч слово...

— Ви якось... не дали мені такої нагоди... Я думав, що дядько Перна вам усе пояснив, перш ніж...

— Він буде жити в мене! — встряв дідусь Кроліг, марно силкуючись вловити зміст розмови. — Ми вже якось домовимось!

Юлія Пернова вийшла з хати. Форманн трохи розгублено запитав у діда про його роботу. «На перший погляд, цілком пристойний хлопча», — подумала Ліза.

— Лівою штрикаєш у форму оці скляні палички, розігріті до м'якого, можеш хоч і по три зразу, отак-о... — смикав старий гостя за рукав, — а правою штампуєш їх.

У двоюрідного брата Петера, здавалось, залягла в очах утома, глибша, ніж просто від виснажливої подорожі.

— Зрештою, ви могли б спати і в моїй кімнаті, бо я тепер живу в місті. Там вам буде зручніше.

— Мені б краще тут...

Ліза довгим поглядом зазирнула йому в очі. Старий спосіб провокувати молодих чоловіків; як правило, вони відводили очі, але цей її погляд витримав. Звернув увагу на Лізин фотоапарат.

— Полюєте на сюжети серед олтавської публіки?

— Така вже професія. Як той офіціант, що у вільний час біжить посидіти в іншій ресторації.

— А тоді намистинки висипаєш на сито, щоб там відійшов усякий мотлох, — докинув слівце дідусь Кроліг, бо це ж не щодня буває, щоб хтось цікавився його колишнім ремеслом — його гордістю й любов'ю.

— А яка ви, власне, рідня? — Ліза сіла на триногий осліничик, закинула ногу на ногу, гойднула красивою литкою.

— Тітка Пернова і моя мати — двоюрідні сестри, — мовив Форманн. — Отже, пан Кроліг — мій дід у перших.

— Те, що я тобі сказав, стосується тільки намистинок штампованих, — нетерпляче потягнув дідусь гостя за рукав. — Тепер вважай: намисто можна різати і з отаких трубочок... А що, якби я взяв та й розпалив піч? — по-дружньому штовхнув він Форманна у плече. — Щоб ти на власні очі побачив, як ми працюємо?

Петер уважно слухав старого, і Ліза могла його добре роздивитися: чоловік він показний, але оце дивне поєднання наполегливості й делікатності... Відпочити... Після якоїсь хвороби? Очі в нього й справді неначе провалилися, на схудлому обличчі — сліди втоми. Але його руки — худі й водночас енергійні, руки, так би мовити, з характером, своєрідної форми... Їй бракувало слова, незвичного в її лексиконі; нарешті воно сплигло в пам'яті: благородні руки.

Ліза відчула, як у неї зненацька нашорошилися світлі волосинки на руці біля ліктя, тілом ніби пробіг слабенький електричний струм. Вона знала це відчуття: воно провіщає хвилину, коли проскакує іскра взаємного контакту — мовчазний обмін поглядами, неясне сподівання чогось, що прийде або чому обставини перешкоджають прийти; так чи інакше, але вібруючий неспокій зміниться прагненням угамувати його — цей прадавній неспокій людського роду... «Благородні руки... як би він обнімав, цей чоловік, не схожий на інших? Я нічого не знаю про нього, та з першого ж погляду відчуваєш у ньому внутрішню силу, звісно,

він старший за мене, мабуть, років на десять, але річ не в цьому, він сильніший чимсь іншим, що сховане в його душі...»

Ліза звикла скоріше відбивати наступи, ніж наступати сама, а цей... Слухає, як дід вихваляється своїми скельцями, ніби вони тут лиш удвох. Чого він, власне, задається? Може, через оті свої скроні, що починають так ефектно сивіти? Чи його справді так цікавить намисто?.. Гаразд.

Ліза десь знайшла потрібну низку намиста, манірно приклала її до шиї.

— Ой бо!..— кінчик низки випорснув у неї з руки, червоні кульки посипалися у виріз сукні, вона притиснула долоні до грудей, та намистинки сипалися з-під одержі, маленькі кульки, падаючи, дзвеніли на підлозі, відскакували від мостин, ніби дрібний град.

— Як у такій ситуації поведеться галантний чоловік? — глянула вона Форманну прямо в очі.— Допоможе дамі вийти із складного становища, чи удаватиме, що нічого не помітив? — Ліза обтрусилась, як пудель; рясний червоний дощ застукотів по підлозі — наче скляні ягоди горобини розкотилися на всі боки.

Форманн почервонів.

— У вас прекрасна камея...

Дідусь почув це.

— А що б ти сказав, якби побачив ту, яку я вирізав?! Куди цій!..

— Пан Ротта дуже вдячний, ваш дарунок його вельми потішив, дідусю.— Ліза змела останні намистинки і вкинула їх, як своя людина в майстерні, у скриньку для скляного непотрібу.— А що, якби я вас увічнила? — вона кивнула на фотоапарат.— Побачення з дідом у перших після, скажімо... вісімнадцятирічної перерви, чи не так?

— Я не люблю фотографуватися,— відповів Форманн.

— Чому? Дідусь...

— Навіщо силувати людей? Кожен має право чогось не любити,— промовив Форманн з ноткою роздратування.— Я просто не терплю стояти перед об'єктивом.

— А от дідусь любить фотографуватися! Треба ж мати сім'ї згадку про зустріч з родичем із рейху! — Ліза вибігла з кімнати, в коридорі підстрибнула, як дівчинка.— Мамо, тату! Гальмо! Мерщій! До хати! Родинний знімок!

Ліза повернулася до майстерні і, не звертаючи уваги, що у Форманна зіпсувався настрій, обняла за плечі старого Кроліга.

— Я вам потім зроблю великий портрет, дідусю. А зараз ви сядете в центрі вашої родини, в руку візьмете свою складувську трубку, а в другу, якщо схочете,— сито для намистинок...

— Ви б хоч із дідом так не поводитися...— стиха, щоб не почув Кроліг, озвався до неї Форманн. Його приглушений голос проти його волі прозвучав якось інтимно.

Дідусь радісно готував лаву перед хатиною; Перна обмінявся з Форманном промовистим поглядом, що мав означати: я нічого не можу вдіяти з цією навіженою дівкою... Старий Кроліг, у шкіряному фартусі, плюнув на долоню, поважно пригладив рештки білого як сніг волосся і вмовстився посередині, спершись на складувську трубку, мов на єпископську патицію.

Обряд фотографування скінчився, і всі розійшлися. Ліза почала перемотувати плівку в апараті.

— Ви часто приходите сюди? — запитав Форманн.

— Зрідка. А навіщо вам це?

Здавалося, він зніжковів.

— У мене з собою позичені рукописи, і я їх незабаром маю віддати. А свій апарат я залишив вдома. Якби ви були ласкаві позичити мені камеру, я б міг перефотографувати потрібні мені сторінки.

Вона прямо глянула йому в обличчя.

— А я думала, що ви більше зацікавитесь мною, ніж моїм апаратом.

— Тепер ви чекаєте, щоб у мене почервоніли вуха,— Форманн спробував потрапити їй в тон.— А може, оце копіювання рукописів було тільки приводом, хай і не надто вдалим?

— Початок завжди важкий,— примружила Ліза очі.— Але для певності я все ж таки прийду наступного разу з апаратом.

4

Коли музика, звиклі більше до вільного простору під час пожежницьких пікніків чи спортивних тренувань, з усієї сили дмухнули в свої гелікони і тромбони, вікна закуреного залу неначе болісно прогнулись. Гулянка будівників укріплення «Матільда» входила в силу, от тільки дівчат було замало.

— Оце тобі шикарні танці у місті! — дорікав Павелу Перні його товариш по роботі арматурник Санька.— Скільки їх в Олтаві, тих чеських дівчат? Краще б вибрати якусь корчму на селі, на сільську гулянку зійшлися б дівчата з усієї округи.

— Авжеж, потеліпається тобі Зезула зі своїм оркестром через ліс... Це ж не бродячий музикант.

— А де Ружена? — почулося від сусіднього столу.— Пиво нам точить і сосиски гріє з місяця в місяць, а на танці до роботяг із «Матільди», бач, не прийшла?

— Її не пустив буфетник,— пояснив хтось.— Сказав, щоб розсортувала продукти. Ну, а як не встигла на сьомий автобус, то як їй дістатися до Олтави?

— Танці без Ружени — це г., а не танці,— висловив свою думку Павелів сусід, допиваючи сьомий кухоль пива.— Однаково вона повинна була тут бути.

Молоду Ружену Клічкову і бетонники, і теслярі, і грабарі вважають трохи не за спільну власність. Важко сказати, скількох їх добросердна куховарка, продавщиця й офіціантка в одній особі відзначала своєю приязню (та й хто б це став з'ясовувати?) Певно лише те, що Руженина спідниця з червоними квіточками і солідні принади під недбало застібнутою блузкою — це збудний імпульс в одноманітному гуркоті бетономішалки, скреготі вагонеток і гупанні залізних тремблків. І Ружена, очевидно, цінує симпатії будівельників.

— Хай живе пан надпоручик! — почулося біля дверей.

Там замаячила гарна чоловіча голова з руським, як льон, волоссям, розчесаним на бездоганний проділ; третя золота зірочка на погоні у красунчика-офіцера сяяла ясніше за дві інші, вже трохи потьмянілі. Малець обвів зал очима, зупиняючи погляд на кожній жіночій постаті, і засмутився, не побачивши серед них Лізи.

Офіцера урочисто підвели до столу, де сидів зі своєю дівчиною виконроб із сусідньої дільниці — представник будівельної фірми. «Матільду» та прилеглі до неї доти будувало військове управління власними силами.

— Щось наш надпоручик сьогодні не в своїй тарілці,— схилився арматурник Санька до свого сусіда Павела.— Видать, є чого.

— Думаєш, через те, що тут немає Лізи?

— А я й не знав, що він накинув оком на твою сестру.— Санька вилив собі в пиво чарку сливовиці і зі смаком відпив. — Хіба ж устежиш за всіма, за ким він упадає? Отаке худюще, ну чисто сухітник, а, бач, встигає за трьох.

— Тільки замість третьої зірочки треба було йому почепити на комір золоту цицьку,— зауважив Павел.— Два рази по двадцять вісім діб на губі!..— додав він стиха, скоріше сам до себе, примруженими очима стежачи, як Малець щось розповідає своїй сусідці за столом.

Музиканти заграли вальс. Всі дівчата враз опинились у колі, але більшість із тих, хто хотів би потанцювати, лишилася без дам. Хтось вихопив з рук офіціантки піднос із порожніми склянками і, незважаючи на протести дівчини, пішов з нею в танок.

— Не дурійте, чоловіче! Якщо сюди зазирне хазяїн, я ж полечу з роботи!

— Ти розпорядник, то й зроби щось,— підштовхнув Павела ліктем сусід з іншого боку.

Павел підвівся, обсмикнув рукава святкового чорного піджака (і чого вони весь час задираються в нього мало не до ліктя!) й рушив коридором у крило готелю, що виходило на вулицю; через широке вікно видно було вигнутий дугою вималюваний напис «КАВ'ЯРНЯ», а під ним — «CAFE». Без церемоній попрямував до столика, де над склянками з фруктововою водою сиділи дві дівчини.

— Дозвольте, шановні дами, звернутися до вас від імені комітету нашого вечора танців,— чемно вклонився він дівчатам. — Вечір відбувається тут, у сусідньому залі. Прошу йти за мною, нічого не бійтеся: танцюватимете безплатно аж до ранку. А за ці два лимонади ми заплатимо, і за все, що ви захочете.

— Але ж ми вдягнені не для танців...

— На це можете наплювати. Хіба на одяг тепер хто дивиться? А хлопці з «Матільди» — й поготів. Гайда! — він витяг здивованих дівчат з-за столу, узяв їх під руки і, трохи підштовхуючи, повів до дверей.— Де ти пропадала так довго? — гукнув він у коридорі до Лізи, яка саме заходила в кафе. Дівчата ніяково перезирнулися.

Малець, побачивши Лізу, пожвавішав. Не встигла вона опам'ятатись, як разом із дівчатами з кафе опинилась за його столом.

— Ти диви на цього бабія, одразу наколов усіх трьох,— підштовхнув Павела Санька, який устиг за цей час випити ще одне пиво з сливовицею і тому став красномовнішим.

— Е ні, пардон! Це я не для тебе притягнув дам,— сам до себе промовив Павел. Значущо глянув на приятелів за сусіднім столом.— Давай, хлопці! Я не хочу з самого початку калічити дівчатам ноги, — він скромно показав на свої черевики сорок шостого розміру.

Оркестр загравав польку, і хлопці мало не пересварилися за партнерок.

— Як-не-як, а він теж людина, наш Малець, хоч і любить часом залити нам сала за шкуру,— гудів Павелу на вухо Санька, повиснувши

в нього на плечі. Білява голова надпоручика підстрибувала серед пар. Він старанно витанцював, тримаючи в обіймах Лізу, лише на вершок нижчу за нього.— Ну, хай бабій він, що ж тут такого, але бабій та ще й невдаха — оце вже, у нас кажуть, кепська справа!

Будівельники тупцяли на п'ятачку біля самого духового оркестру, дехто тримав партнерок значно нижче талії.

— А ото хто такий? — Павел кивнув у куток, де, скромно посміхаючись, самотньо сидів за столиком якийсь чоловік у дешевих окулярах. Сусіди знизали плечима: хтосна, що то за один.

— Але живеться йому нелегко, нашому Мальцю, — уперто повертався Санька до початої теми, не спускаючи з надпоручика затуманених жалісних очей. — Чухрають його весь час по п'ятах, мов сліпого собаку. Та остання прочуханка йому дорогенько обійшлася.

— Яка це прочуханка?

— А за п'ять тисяч, друже. Пожирував за п'ять кусків, га? За такі гроші мусила б влізти йому в ліжко щонайменше Грета Гарбо¹. І йому б іще залишилося на мотоцикл. Або хоч на велосипед з моторчиком. Такий, кубиків на п'ятдесят.

— А я про це нічого й не знав, — Павел спорожнив кухню.

— Зате наш буфетник знає.

Музиканти зробили перерву, щоб випити пива. Павел через увесь зал неухважно позирав на Лізин стіл; незнайомий чоловік устав, підсів на останній вільний стілець напроти Мальця.

— Якби оця вечірка була в «Білій троянді», Малець би не прийшов. Це я голову кладу, що так. Якби танці були у «Троянді», він би не прийшов — це залізно! Тому що про «Троянду» в нього надто сумні спогади...

— Ти довго ще, збіса, будеш тягти... — Павел почав втрачати терпець.

— Віз він якось із гарнізону зарплату людям. Тільки ж в Олтаві спізнився на автобус і зайшов випити чарочку в «Троянді». Ну, я тобі скажу, що то була не одна і не дві, але ж всі ми люди, а офіцер хіба не чоловік? І тоді ж у ресторані підчепила його якась панянка, чи, може, він її підчепив, того вже ніхто ніколи не визнає.

Від офіцерського столу долинули чоловічі голоси, дівочий сміх.

— Хай живе пан надпоручик!

Павел помітив, що Малець про щось домовляється з офіціанткою.

— Та шльондра пішла до нього в номер, а коли вранці наш шеф прибився зрештою напівживий на будівництво і почав готувати виплату, в портфелі було на п'ять кусків менше! Ти б його тоді побачив!

— Оце здорово! — задоволено сьорбнув Павел з повного кухля. — Це його сам бог побачив, бандюгу. Це оті божі млини, що мелють повільно... А хіба стражники дівку не зловили?

Санька міцно обняв Павела за шию, йому важко було говорити, немов у роті було повно тіста.

— Так коли ж наше життя — до біса складна штука, чоловіче, а іноді і просто юд... юдоль сліз. Ну як би він міг, ну пан надпоручик, сказати таке стражникам у протокол, що оце я замість того, щоб берегти казенні гроші, як око в лобі, я, панове, поліз із шлюхою в ліжко? А крім того, цей забутий портфель якийсь час стояв собі сам у ресторані, і, поки Малець проводжав даму в номер, стеріг його святий Петро.

¹ Американська кінозірка, шведка за походженням.

— А чого б оце Мальця мав стерегти святий Петро?

— Та портфель, а не Мальця!

— Єзус-Марія! Так оце він дав поцупити п'ять тисяч? Адже за них він сьогодні міг би купити автомашину! Ще й не стару!

— Життя, друже, це — паскудство, — розхвилювався Санька, і на очі йому навернулися сльози. — У нього, в Мальця, є у Празі наречена, а її батечко — якась велика шишка у військовому міністерстві.

— Ну, це я й сам знаю.

— І якщо Малець до чогось і рветься, як той хорт до зайця, так це вскочити у генштаб. Для того, мабуть, і пішов вислужуватися на будівництво. Через це і ганяє нас. Генштабіст, брат, це звучить, це тобі не просто син молодшого канцеляриста з Нового Биджова, ти сам розумієш...

Офіціантка понесла повз них до стола, за яким сидів Малець, великий піднос, заставлений чарками.

— А тепер слухай сюди, — Санька взяв Павела за підборіддя й повернув до себе. — Хіба таке приховаєш? У штабі прочули, що пан управляючий важливим військовим будівництвом, якого недавно підвищили в чині, насправді — добрячий гульвіса. А сімейка нареченої довідалася, що він до того ж іще й класний бабій. Так скажи, тільки чесно: чи не забагато цих невдач для однієї людини та ще й отакої хирлявої?

— Не забувай, що він мене виказав майору. І що я через нього два рази сидів на губі — по двадцять вісім діб! І вночі по мені лазили прусаки! Оцього не забувай, чоловіче!

— А ти перед цим не скинув підполковника з кобили в болото?

— Але ж Малець мене продав, гад! А це підлість! І я йому цього не подарую, доки житиму... Тільки як він тоді дістав п'ять тисяч? Якщо навіть не сказав про це жандармам...

— Стражникам він не сказав, бо вони б однаково не довели, що це забрала та дівка. Портфель стояв у ресторані кілька хвилин покинутий, як мельникова дитина, грошики міг би хапонути хто завгодно. Коли ти пропустив кілька добрячих чарок, та ще й дівка в голові, то що тобі якийсь там портфель?

Павел різко повернувся до Саньки всім тілом, разом із стільцем.

— А звідки ти все так добре знаєш?..

— Від нашого буфетника на «Матільді», в якого Малець тих п'ять папірців і позичив. Коли хто дає такі грубі гроші, то йому ж цікаво, як усе сталося. Правда, буфетник дав йому слово, що нікому ані мур-мур. Інакше це погано кінчилося б для Мальця.

— Але ж все одно десь проговорився.

— Нічого не проговорився. Мені це сказала Ружена.

Офіціантка поставила перед Павелом, Санькою та іншими по чарці горілки.

— Від пана Мальця, — промовила вона. — Ваші друзі привітали його з підвищенням.

За столом надпоручика усі встали й випили за його здоров'я, туди ж посунули й інші будівники «Матільди».

— Ну, брате, оце характер, — Санька підняв повну чарку, горілка текла по його тремтячих пальцях. — По шию в боргах — але з розмахом! Це мені подобається, і нам теж треба привітати Мальця.

Павел хвилину дивився йому в почервонілі очі.

— Маєш рацію. Ходім поздоровимо його, гада. — Він підтягнув ремінь, не зовсім твердим кроком пішов через зал до столика напроти. — Хай там скоро буде й четверта зірка, шеф! — він кивнув на погон, підняв чарку і вихилив її одним духом.

— Слава пану надпоручику! — залунало з усіх боків.

Перш ніж Малець устиг отямитися, Павел підняв його разом із стільцем.

— Ура! Слава! — захоплені вигуки розітнули зал, почувся жіночий сміх, один із оркестрантів, що вже повернулися на свої місця, лунко програв фанфарний сигнал. Підбадьорений Павел виважив стілець із Мальцем над головою на витягнутій руці.

— Не дурійте, чоловіче! — високий голос офіцера потонув у захопленому ревінні, Павел почав тріумфальний атлетичний похід навколо залу із своїм незвичайним вантажем. Але раптом дівчата зойкнули з несподіванки: зелений мундир зробив у повітрі дугу і злетів з вишини на стіл. Брязкіт скла і жіночі зойки, фонтан пива, фруктової води та горілки — надпоручик скотився просто на коліна переляканій Лізі. Через кілька секунд мертво тишу розколов гучний регіт, аж загойдалися барвисті гірлянди під стелею.

— Ну спасибі вам, п'яного, — вигукнув Малець, трохи опам'ятавшись. Павел все ще ошелешено тримав над головою за одну ніжку порожній стілець. Із розпанаханої колоші у Мальця визирали труси, парадний мундир був залитий пивом і фруктовою водою: долоня порізана розбитою склянкою. Надпоручик поспішив до виходу із залу, увесь червоний від сорому, притримуючи розірване зелене сукно. Навздогін йому лунав жіночий сміх — глузливий, нестримний.

— Ну чоловіче, це ти добре сказав... — Приголомшений Павел повернувся до свого столу. — Йому й справді не щастить...

— Оце дав ти Мальцю, — ляснув хтось Павела по спині.

— А чого ж він, дурень, крутився там нагорі!? Якби сидів тихо, нічого б і не було...

— Поглянь, що ти зробив! Ти, мабуть, ніколи не порозумнішаєш! — накинулася на брата Ліза. На сукні в неї розпливалася велика червона пляма від вина.

— Хай живе надпоручик! Він перший поліг у бою! — Павел схопив найближчу чарку і вихилив її. — Хтось мусив іти першим, а до ранку будуть ще... — він глянув у куток: там сидів самотній Санька, звівши голову на груди і не виявляючи жодних ознак життя.

Ліза повернулася з кухні, де її сукні подали першу допомогу.

— Крім усього іншого, я ще забула ключі від ательє, — поскаржилася вона Павелові, — а гірше немає, як дзвонити вночі старій Польцевій — буде лятатися до ранку.

— То переночуєш удома. Нічого тобі не станеться, якщо й прогуляєшся лісом чотири кілометри. Підемо разом.

Надпоручик Малець безпорадно стояв у коридорі; настрої його був украй зіпсований. Що тепер? Танцювати в штанах, нашвидкуруч заколотих трьома шпильками, які милосердно запропонувала офіціантка? Ні, це не годиться. Ще й досі у вухах йому дзвенів жіночий і чоловічий регіт. «Замовити на всіх п'ятдесят чи скільки там чарок горілки — на це я вам був хороший...» Пов'язка на руці просякла кров'ю, на чудовій новісінській блузі темніли мокрі плями всіх можливих відтінків. І це саме в

в той момент, коли він уже, здавалось, «наколов» Лізу Пернову, ще б якась годинка, кілька танго при темно-червоному освітленні та дві-три чарочки коньяку — і можна було б вести її нагору в кімнату. Щось йому підказувало, що цю хвилюючу дівчину він втратив, мабуть, раз і назавжди: якусь рядову невдачу дівчата можуть забути, але коли чоловіка взяли на глум, — це вже навряд... Щоб він тричі провалився, цей арматурник Перна! Цей негідник переслідує його, наче злий дух...

Малець вийшов у холодні вечірні сутінки. Вулицею в бік площі диркотів останній автобус, що розвозив по навколишніх прикордонних селах робітників другої зміни з Вернерової паперової фабрики та олтавського склозаводу. Сьогодні все полетіло шкереберть. Мабуть, тепер тут вже нічим не зарадиш. Він прискорив крок, поспішаючи до зупинки за рогом, на площі. З виляскою зачинив за собою дверцята, і автобус рушив.

Потім він ішов навропростець нічним лісом, зрізаючи серпантини дороги, якою підвозили матеріали для будівництва. Напівдорозі від останнього села до кордону є військовий гуртожиток, де можна заночувати, але заснути в такому настрої, як сьогодні, — з того навряд чи щось вийде. «Матільда» сьогодні буде тиха й темна, всі її будівники зараз у місті, відтоптують ноги дівчатам, в тому числі Лізі Перновій, а животи їм зігріває замовлена паном надпоручиком Мальцем ялівцева горілка, якої він, до речі, не встиг навіть скуштувати!

— Стий! Хто йде? Пароль! — почувся голос вартового, який робив обхід. Малець для перевірки задав йому кілька питань про обов'язки вартового і пішов далі. Наблизився до «Матільди»; іншим разом конуси прожекторів вихоплювали б з нічного мороку цей маленький замкнений світ, повний і серед ночі руху й життя, — але сьогодні темні контури майбутньої фортеці губилися в темряві й тиші.

Віддалік світилося єдине вікно їдальні. Малець підійшов ближче. Ружена Клічкова розбирала там велику картонну коробку, виймала пачки сигарет, складала їх на полицку за прилавком. Ось вона підійшла ближче до вікна; випадковий спостерігач залишався невидимим для неї у глибокій півтімі надворі. Нахилившись уперед, Ружена щось шукала в коробці з продуктами, верхні гудзики її кофточки були, як і завжди, недбало розстібнуті. Малець переступив з ноги на ногу, долонею машинально пригладив біляві бачки. Згадав Лізу, її зелені очі; часом, коли вона на щось натякає, в куточках губ у неї на хвилинку з'являються дві маленькі ямки. А Ружена — ця не знає, що таке двозначність. Ось вона стала навшпиньки, щоб дотягтися до полиці, литки в неї напружилися...

Малець пригадав, у якому стані його мундир; та які тут церемонії, скаже, що послизнувся, коли в темряві поспішав лісом.

Він глибоко зітхнув, щоб заспокоїтись, і постукав у двері їдальні.

Чоловік, імені якого ніхто з будівельників не міг назвати, перехилив чарку ялівцевої і непомітно вислизнув із залу. Від темної будови складу у дворі готелю «Чорний орел» відліпилася тінь, і чоловік, який вийшов із залу для танців, наблизився до неї.

— Погане діло, шеф, — прошепотів він. — Один п'яний гевал скинув надпоручика дівчатам у фруктову воду, і Малець пішов раніше, ніж я встиг з ним побалакати. Та ви, може, й самі бачили у вікно...

— Прокляття! Чому ж ти не пішов за ним у коридор і не запропонував своїєї допомоги?

— Як ви це собі уявляєте? Може, треба було позичити йому свої штани? Чи сказати, що я кравець і поставлю йому латку?

Курт Вернер нервово закурив, навіть не запропонувавши сигарети своєму співрозмовникові.

— Втратити таку нагоду!..

— Я вечорами обходитиму всі олтавські ресторани і хай мене дідько вхопить, якщо десь не злапаю цього типа!

— Авжеж, дуже ви йому будете потрібні, як він залицятиметься до якої-небудь дамочки!

— Але ж він десь та нап'ється, шеф, і тоді з ним легко буде заприятелювати...

Курт підніс годинник до променя світла, що падав із вікна залу.

— Ідіть швидше заплатіть за нього, спробуйте довідатися, куди Малець ходить найчастіше і...

З дверей, що вели з коридора у двір, вивалилося двоє учасників вечора; хлопці стали під найближчою стіною. Курт замовк і тихо відступив за ріг складу.

Гулянка в ресторані тривала, крізь дим ледве можна було роздивитися від дверей підвищення в кінці залу, де витинав оркестр. Ліза була зморена танцями, ноги їй відтоптали, очі щипав дим дешевих сигарет; пиво і ялівцева та хлібна горілка додавали хлопцям сміливості. Якби ж хоч серед помічників виконробів знайшовся хтось симпатичний...

— Павеле, я б пішла додому...

— Ти здуріла! Ще нема й... котра зараз година?... Чорт, мабуть, стоїть...

— Ти тримаєш годинник догори ногами. Зараз не шість, а дванадцять ночі.

Павел махнув рукою, мало не впустивши нікельований годинник-цибулину.

— Коли ти підеш додому? Обіцяв мене провести.

— Піду... о дванадцятій, тобто навпаки — о шостій, завтра ж неділя. Годинник іде догори ногами, і я піду догори ногами — завтра вранці о дванадцятій. Лізочко, сестричко моя, ти вже не псуй мені настрою...

Ліза взяла в гардеробі плащ. Хтось водночас із нею вийшов з кафе, уважно подивився на неї, привітався.

— Ви, здається, Курт Вернер?

Чоловік кивнув головою.

— А ви Ліза Пернова.

— Наш олтавський д'Артаньян. Я б вас навіть не впізнала — без чобіт...

Вернер трохи спохмурнів.

— Не так уже й часто я їх ношу.

Олтава надто мале місто, щоб молоді люди в ньому не знали одне одного принаймні з розмов. Щоправда, через події останніх років чеські дівчата майже не мали шансів зацікавити собою німецьких юнаків. Але Ліза Пернова — виняток. Хто в Олтаві не знає симпатичної дівчини-фотографа з єдиного ательє у місті?

— А я вас у кафе і не помітив, — удавано здивувався Курт.

— Я була в другому залі.

— Якийсь вечір танців? А я й не бачив об'яви...

— Це напівприватний вечір, влаштований будівельниками з укріп-району. Брат мене умовив прийти, бо їм не було з ким танцювати.

Ще стоячи в темному дворі, Курт бачив у вікно, як пан надпоручик упав біля Лізи; з іншими дівчатами він, власне, і не танцював. Тепер Курт придивився до неї зблизька: може, це саме провидіння, як каже великий Адольф, привело до нього цю дівчину? А що, як дорога до Мальця пролягає саме тут? Зрештою, вона досить приваблива, фігура просто бездоганна, і це б не було з його боку надто великим само-зреченням...

Вони трохи пройшли мовчки. По тротуару назустріч їм дибубляв якийсь п'яничка, голосно переконуючи сам себе німецькою мовою, що рахунок у корчмі він сплатив; проходячи повз них, він урвав свій монолог, похитнувся і зачепив Лізу плечем.

Курт відштовхнув його, і п'яниця цілу хвилину сварився їм услід.

— Дозвольте вас провести?

— Це завдасть вам чимало клопоту, бо мені йти майже годину. Аж на Пернов, якщо знаєте, де це.

— Ще б пак не знати! Адже мій дядько живе недалеко від вас!

Лізі було приємно, що він розмовляє з нею по-чеськи, адже Вернер — активіст партії судетських німців. У наш час мало хто з олтавських німців піде на це. Вона спинилася, даючи Вернеру можливість попрощатись.

— Я запропонував провести вас і дотримаю слова!

— Ви лицар. Але мандрувати через мене аж на край світу...

— Дівчині не можна йти самій так далеко, та ще й темним лісом... Мало хто може тинятися вночі!

«Ну звичайно! Та хоч би й ти сам із своїми хлопчачками у білих гетрах, принаймні так балакають в Олтаві», — хотілося сказати Лізі, але вона промовчала. Скоса позирнула на нього, і Курт відчув цей погляд; він навіть вважав, що читає її думки: високий молодий чоловік, чемпіон округи з фехтування, ідол олтавських дівчат. Чого б тільки не віддали більшість із них за такий шанс: довга спільна дорога вночі безлюдною місцевістю...

— Мені просто пощастило! Інші даремно упадають коло вас, а мені випадає нагода вас провести...

— Яке вже тут щастя — поспати на дві години менше?!

— Така довга прогулянка не може закінчитися нічим: принаймні поцілунок на прощання...

«Говориш ти все це автоматично, друже, якимось звично байдуже, ніби завчено», — подумав він.

— Оце так — вперше зустріти дівчину і вже цілуватися? Для людей з іскрою життя має кілька площин, і варто боротися, щоб стати хоч трохи вище над землею...

Курт вражено спинився, не помічаючи в темряві, як зашарілася Ліза.

— Ви виключаєте можливість, — мовив він затиноючись, — що з першого поцілунку, який ні до чого не зобов'язує, народиться кохання, що, як ви кажете, підносить людину над землею? .

— А я вже, здається, не так давно закохалася.

— Здається?

— Спочатку цього не скажеш напевне... Я, може, й тепер не знаю точно, чи не плутаю почуття із співчуттям...

Перед очима у Курта постала недавня гулянка, «героєм» якої був Малець.

Вони йшли крутою вулицею, яка в кінці перетворилася на польову дорогу, що вела вгору, до Пернова. «Де у неї очі, у цієї Лізи? Такий дівчині пасував би чоловік принаймні на півголову вищий за неї. Принаймні... такий, як я».

— Ах, Лізо, якби ж ви тільки знали, хто особливо потребує співчуття. А що, коли я теж опинився в скрутному становищі, і саме ви могли б знайти для мене вихід?..

Бездомна нічна кішка — чорна, як сажа — стрибнула з паркана й перебігла їм дорогу. Курт нахилився, удаючи, що хоче жбурнути в неї камінцем.

— Кому вона, власне кажучи, перебігла дорогу — мені чи вам? А може, нам обом? — запитала Ліза. — Тільки вам, мабуть, не може не щастити. Ви взагалі не така людина, яка потрапляє в скрутне становище.

— А яка я, на вашу думку, людина?

— Прийшов — побачив — переміг!

— Якщо ви маєте на увазі гімнастичний зал, то життя — це не поєдинок на шпагах із слабшим суперником.

— Може, скажете, що вам досі не щастило у ваших починаннях? Ви звикли до перемог...

Вони вийшли на голу рівнину над долиною. Над головами в них сунули хмари, рвались на ганчірки об золоті гостряки місяця. Під ногами лежало тихе місто. Майже всі будинки вже добродібно спали, але однаково над Олтавою здіймався широкий стовп матового світла, перетятий смугою низьких хмар. Якийсь час вони постояли мовчки, дивлячись у сріблясту нічну глибину, потім рушили далі. Курт запропонував Лізі лікоть точнісінько так, як зробив би це Віктор де Кова. Вона взяла Курта під руку і відчула легенький потиск його ліктя.

5

ФОТОАТЕЛЬЄ

РАФАЕЛЬ

9—12

13—17

**(у неділю після обіду
і в понеділок зачинено)**

прочитав Курт табличку біля входу і зайшов. Ступаючи темними сходами, машинально рахував східці. Коли він учився в третьому чи четвертому класі, інколи загадував собі, йдучи вперше незнайомими сходами:

якщо кількість приступок буде парна, його бажання здійсниться і він дістане на Новий рік напівгоночний велосипед, наступного дня його не викличуть з математики, він вийде переможцем на змаганнях фехтувальників молодшого віку... Тепер було б добре, якби вийшла відчинити двері Ліза, а не німкеня — власниця фотоательє. Чотирнадцять східців, чудово! На площадці двоє дверей, на одних жовта латунна табличка «Едмунд Польцер». Подзвонив у протилежні з написом «Ательє». На порозі виросла дебелия фігура вдови Польцер.

— Що ви бажаєте? Ах, молодий пан фабрикант! Прошу, заходьте!

— Чи фройляйн Ліза...

— Перш за все вам не завадить причепуритись,— перебила його хазяйка,— ось тут дзеркало, ось гребінець і щітка для волосся. Пані Польцер вибігла, і Курт посміхнувся їй вслід: «Тобі самій не завадило б причепуритись, відьмо... Завтра півміста знатиме, що Курт Вернер, член гайматфронту бігає за Лізою Перновою. Що з того, що Ліза походить від німецьких батьків? Через старого Перну вона вважається в Олтаві чеською дівчиною. А він... Хіба ж він може комусь із міських пліткарів довести, що мета виправдовує засоби? Послатись на якусь нагальну справу й сказати, що прийде завтра? Ні, стару Польцерову так легко не обдуриш.

— Портрет зробимо вісімнадцять на двадцять чотири на папері шамуа? Один анфас і один профіль у три чверті, побачимо, що вийде краще. На великому паспарту,— вирішила пані Польцер.— Може, разом замовити і рамку? Це, мабуть, подарунок вашій шановній матінці? Не можемо ж ми підсунути пані фабрикантовій казна-що; вона така витончена дама, я б насмілилася запропонувати гладко відполіровану рамочку з черешневого дерева. Отже, я записую: два портрети в рамках, крім того, шість кабінетних фото з кожного портрета — чи, може, менші теж узяти в рамочки?

В передпокої пролунав дзвоник, і Курт зітхнув з полегшенням. До ательє, як повинь, ринуло сільське весілля: засмаглий кремезний молодий, рожевощока наречена у фаті, двоє свідків, говірки боярин. У коридорі юрмилися родичі й гості, дзвеніли дитячі голоси дружок. Обличчя пані Польцер, схвильоване перспективою вигідної комерції, набуло хижого виразу; в її розбурханій уяві сплелися, мов у якомусь вихорі, портрети молодого подружжя разом і окремо, анфас, у три чверті й у профіль, з друзками і без них. Великий спільний знімок усіх весільчан, поставлених у три ряди один за одним. Значення молодого пана Вернера як замовника було вмить переважено у багато разів весіллям. Курт майже перестав існувати для неї.

Кремезний молодий витягнув пляшку тминної горілки, панібратськи почастував удову Польцер, підпилив дружок, найближчих весільчан, запропонував і Куртові.

— А де ж ваша, пані, молода фотографка? — загудів його голос.— Я чув, що в неї виходить краще. Та вже на кого як блисне, так із її апарата аж іскри летять...

Боярин зареготав, як жеребець, наречена спохмурніла, восьмирічні дружки, усі в рожевому, метушилися по ательє, наче мишки, шукаючи, куди молодий поставив пляшку з горілкою. Пані Польцер ображено знизала плечима.

— Лізо! — гукнула вона.

Ліза вийшла в ательє з надкушеним яблуком у руці.

— Панство бажає тебе,— холодно промовила пані Польцер і вийшла з гордо піднесеною головою. Що стосується технічної сторони справи, на Лізу, слава богу, можна покластися; а за комерційним проходженням замовлення вона сама буде непомітно стежити зі своєї квартири.

Ліза швидко зорієнтувалася в ситуації, відклала яблуко і тільки тепер помітила Курта.

— А хто тут, власне, одружується, чи не ви часом? — приховуючи легке хвилювання, запитала вона.

До Курта вже знову повернулася звична самовпевненість.

— Я прийшов замовити фотокартки,— промовив він значущо.— Вам, звичайно. Я зачекаю, поки ви впораєтеся з цим весіллям.

Ліза кивнула головою на завісу з червоного плюша. У відгородженій частині кімнати було досить темно; тут панував богемний безлад. Розкиданий реквізит використовувався, мабуть, для виконання художніх портретів: садова лавочка з березових стовбурців; невисока «мармурова» колона із пап'є-маше з корінфським завершенням,— певно, щоб спиратися на неї під час фотографування; одноокий кінь-гойдалка з обшмуляною гривною — це для дітей; дерев'яні ослінчики різної висоти — для низеньких молодих. В кутку стояв пролежаний диван, який, здавалося б, аж ніяк не міг служити реквізитом; поряд на шафці лежало різне туалетне приладдя.

«...Оце того, мабуть, місцеві діячі останнім часом і фотографуються так часто»,— прозвучали у нього в вухах недавні материні слова. Курт сів, у глибині дивану застогнали пружини.

— А як дивитись пані наречена на те, щоб трохи підкреслити риси обличчя? — почув він Лізин голос і одразу ж — соромливе заперечення молодої: куди вже їм, у їхньому селі під горами і не бачили всіх цих баночок та шабатурочок із закордонними написами, це вам, міським панночкам...

— Але вам не часто доведеться виходити заміж. Якщо хочете, я сама все вам зроблю. Доплата дуже незначна — лише собівартість французької помади і ще дечого...

Курт визирнув у щілину між завісою й стіною і мало не зареготав: дві червоні плями на здорових круглих щоках робили наречену схожою на циркового клоуна. Недарма, мабуть, кажуть, що Ліза іноді потішається трохи зі своїх клієнтів.

Нарешті почався обряд фотографування. З ательє долинав оглушливий голос боярина, трохи фривольні репліки молодого й такі ж Лізині відповіді, часом проривався тонкий докірливий голосок нареченої. Та ось за порт'єрою на якусь хвилину запанувала тиша, і одразу ж почувся полегшений сміх: ще один знімок був готовий. Все це вже почало набридати Куртові.

Галас в ательє зрештою припинився, весільчани протупотіли сходами — видно, подалися бенкетувати в готель «Золотий лев». Курт уже хотів був вийти, коли раптом почув приглушений голос молодого. Той про щось домовлявся з Лізою, а молода смикала його за рукав, марно намагаючись відговорити від цього наміру. У щілину Курт побачив, як Ліза повела молодого з валізкою у руці до передпокою; за хвилину він повернувся, одягнений у форму штурмовика. Курт нишком спостерігав процедуру нового лицедійства: молодий урочисто виструнчений, ось він уже стоїть перед фотоапаратом, добродушно розставивши ноги

й заклавши великі червоні руки за пояс з написом на пряжці: «Blut und Ehre»¹. Останній знімок: молодий застиг в античному кріселку, наречена стоїть поряд, самовіддано поклавши руку йому на плече.

— Він, дурень, і під вінець хотів іти в мундирі,— зашарівшись від гордошів, поскаржилася наречена, поки молодий у передпокої переодягався в цивільне.— А я б на такі картки й дивитися не хотіла. Щоб не мати через них клопоту з властями...

Молодий повернувся, дістав папірець — сто крон.

— Коли фото будуть готові, продасте мені негатив, verstanden?²— він простягнув велику, як лопата, долоню. Вдарили по руках на згоду.

— Гретхен буде свідком, а по негатив я приїду сам.

Наречена стривожено запротестувала:

— Так його ж можна надіслати поштою! Нащо тобі теліпатися так далеко? Я не хочу!

— Такі речі не посилають поштою, дурненька. І годі про це балакати.— Він крадькома моргнув Лізі, і вони вийшли.

— Уже! — гукнула Ліза, коли внизу стихли кроки молодого подружжя.— Ви й справді прийшли фотографуватися? — Вона зазирнула у засмальцьований зошит замовлень. — Анфас і профіль у рамках, шість кабінетних...— урочисто прочитала вона.

— Що б я з ними робив? — засміявся Курт. — Пані Польцер записала замовлення, перш ніж я встиг вимовити хоч слово.

— З нашою хазайкою не посперечаєшся,— Ліза відгорнула завісу, і Курт допоміг їй винести у відгороджену частину кімнати непотрібний після зйомки реквізит.

— Ви тут живете не дуже комфортабельно...

Ліза віничком підмела грязюку після весільчан.

— Але бігати на роботу щодня аж із Пернова, як той хорт... Ви уявляєте цю дорогу, коли ллє дощ або нападає майже метр снігу? А крім того...

— А крім того,— своя квартира з окремим виходом. Це, мабуть, зручно для дівчини...

Курт повернувся в ательє, мимохідь узяв кілька кинутих фотографій. Деякі з них — пробні, на тонкому папері, скручені в трубочку. Здивовано придивився до однієї: вузьке обличчя, брови дашком...

— Звідки тут узявся Гансерле?..

Ліза зазирнула йому через плече.

— Приходив замовляти портрет — для матері, на її день народження.

— Коли це було?

— Та вже... тижнів зо два тому.

— Але ж уже два місяці, як ми відсвяткували її день народження!

Ліза знизала плечима, всміхнулась.

— Можливо, прийшов і з іншої причини, адже це мій давній шанувальник...

— Не розумію.

— Ви мало знаєте свого брата. Він ще носив короткі штани, а вже в очах у нього світився захват, коли ми на великій перерві зустрічалися

¹ Кров і честь (нім.). — фашистське гасло.

² Зрозуміло? (нім.).

в шкільному коридорі. І він кидав на мене дуже промовисті погляди. Але я тоді була для нього неприступною дорослою дівчиною, старшою на два класи...

— Ви дивіться... А я думав, що Гансерле здатний щонайбільше на романтичне зв'язання почуттів своєму піаніно; ну, може, інколи якийсь там віршик...— Курт знічев'я підважив нігтем ріжок фотопаперу на сушилці, знімок відскочив. Ага, це Пернова родина, у центрі дід із складувською трубкою в руці, мабуть — старий Кроліг, котрий віддав свій будинок дітям, виговоривши собі хатину. Якийсь чоловік, що саме відвернувся.

Ще одне фото, зняте вже ближче, знову не видно обличчя того чоловіка...

— Хто це такий?

— Петер Форманн. Мій двоюрідний брат. Приїхав до нас у гості з рейху.

— Звідкіля? — спитав Курт за якусь хвилину.

— Із Хотєбуза.

Курт переглядав фотографії одну за одною. Ось дід застиг з урочистим виглядом: однією рукою сперся на трубку, мов на єпископську пасторію, а другу поклав на голову вівчарки. Ще один груповий портрет родини Пернів; на ньому Лізин двоюрідний брат знову неначе випадково нахилив голову саме в ту мить, коли клацнув апарат.

В кутку ательє стояла висока «мармурова» колона. Підпили дружки бозна в який спосіб примудрилися поставити на неї пляшку із залишком горілки. Ліза зіп'ялася навшпиньки, потягнувшись за пляшкою. Курт на мить завмер: чітка лінія стегна, тонкий стан...

— Якщо вони вже забули тут пляшку...— промовила Ліза, дістаючи з шафи дві чарки.

Курт підняв свою, виструнчився, трохи відхилився назад... Саме так це виходить у Віктора де Кова. Однак на відміну від того в останню мить перехерестив руки з Лізою і випив з нею «на брудершафт».

— До дна!

Алкоголь немовби спалахнув у неї всередині — обпекло від горла аж до грудей: мрія майже всіх олтавських дівчат, спортсмен і фехтувальник, звиклий до перемог, молодий чоловік номер один рідного міста, а що як він одружиться з нею?.. Перед очима в Лізи промайнула сцена на галявині перед Кроліговою хатинкою, уважне й співчутливе обличчя Форманна. Життя складна штука, і від одного поцілунку, власне... Вона заплющила очі, відчула досвідчені Куртові губи й мимоволі на мить притиснулася до нього. Ох, Петер...

Курт верхи сів на античне кріселко: з-під примружених повік він мовчки позирав на Лізу й погойдував коліном, упершись у підлогу носком чобота. Ті кругле обличчя, облямоване світло-каштановими кучерями, зелені насмішкуваті очі... Груди в неї розходяться в протилежні боки, мов у якоїсь дикої екзотичної дівчини.

Коліно Курта затанцювало швидше. Він вихилив другу чарку.

— Лізо...— Курт узяв її за руку, повів за завісу, до тієї тимчасової спальні.

Вона, як сновиди, йшла на півкроку за ним. «Ну чому ти не зацікавився мною більше, Петере? Що тобі завадило одного дня опинитися тут, як оце Курт?..»

Гансерле уже втретє підрахував стовпчик цифр: знову інший результат! За столом напроти схилилась блискуча лисина головного бухгалтера. Чорні бавовняні нарукавники на його ліктях сьогодні більше, ніж будь-коли, поширювали навколо дух нудного педантизму. Може, це відчуття навіював контраст із прозорою, мов скло, далиною за вікном, краси якої ця конторська душа не здатна оцінити. Краще з ним не заводитись, не слухати ввічливо-докірливого голосу, що повчає молодшого хазяйського сина, над яким взято добровільне шефство.

Очі Гансерле мимоволі відвертаються від роботи: темна блакить лісів тепер ніби присунулася до нього... Зовсім недавно, на початку літа, він склав у Ліберці іспит на право водити машину, і свідомість того, що він має посвідку водія, п'янить його. Сісти за кермо хоча б на якусь годину — що може бути краще? Тільки ж хіба зрозуміє це батько з його утилітарним мисленням? Мовляв, автомобіль у нас для того, щоб їздити в службових потребах, і тільки у винятковому випадку його можна використати для короткої недільної прогулянки всією сім'єю.

Сьогодні робота в бухгалтерії здається Гансерле особливо нудною. Він підвів сонний погляд: суха, передчасно пожовкла рука бухгалтера червоним чорнилом під лінійку підкреслювала стовпчики цифр. Гансерле мовчки промучився півгодини до кінця робочого дня і вийшов з кімнати.

Спустившись у фабричний двір, позирнув на вікна батькової канцелярії — там не було нікого. Підняв залізну штору гаража, завів мотор. Пан чи пропав! Зрештою, гуркіт сит з паперовою масою та сушільних валів, може, заглушить шум машини.

Він проїхав через ворота і звернув у бік міста. Незабаром праворуч від нього виринув жовтий фасад їхньої вілли. Навіщось відвернув голову, наче мати, якби їй спало на думку зараз визирнути у вікно, не впізнала б їхньої великої чорної «Праги». Рідний дім залишився за спиною, Гансерле мчав по долині звивистим шосе. Ось і перші будиночки передмістя. На заході гусла синьо-сіра стіна хмар; пообідня прозора далечина, виходить, віщувала дощ.

На головній білавацькій площі він поїхав повільніше. Подзвонити б зараз Лізі, запропонувати їй покататися в машині — оце був би шанс... Він спинився перед двоповерховим будинком з вузьким фасадом лише на два вікна. «Фотоательє РАФАЕЛЬ... У неділю після обіду і в понеділок зачинено». Хай йому чорт, адже по понеділках у Лізи вихідний! Сьогодні вона допомагає матері.

Гансерле зажурено їхав назад передмістям. Проминув низенький одноповерховий будиночок з двома червоними кахляними серцями, вмурованими в стіну муляром ще до того, як молода Хельга-Дора Краус лишилася вдовою; майстер навряд чи думав, що прикрашає фасад символом її майбутньої професії. В будиночку вже давно живе сама Хельга-Дора. Хто б не подзвонив у двері, — чоловік у літах чи нерішучий юнак з першим пушком на підборідді, — сусіди можуть не сумніватися щодо мети відвідин. Спробував би він сюди зайти! Мама одразу б дізналася про це. Більших пліткарів, ніж у цютливому місті Олтаві, не знайти в усій Чехословаччині.

Гансерле з жалем позирнув на два червоних серця. Хай тільки осінь візьме своє, коли смеркає вже після четвертої, тоді запорошені вуличні ліхтарі ледве блимають, мов за упокій душі у день поминок. Отоді він вибере хвилинку, коли на шосе не буде нікого!

Два червоних кахляних серця на фасаді низенького будиночка. Гансерле зціпив зуби: оця його клята нерішучість! Натиснув на газ, машина рвонула з місця. Боягуз він, і більше нічого.

І враз йому майнула думка... А що як поїхати до Пернова?.. Він може й не знати, що Павел у цей час іще на роботі; чом би йому і не навідатись до старого приятеля? А може, і не треба буде нічого пояснювати, просто Ліза у цей час вийде з будинку; хіба ж так часто їй трапляється нагода покататися на машині?..

Дістатися до Пернова так, щоб не минати знову вілли й паперової фабрики в долині Олтави, — справа не проста; але чого не зробиш, маючи в перспективі Лізине товариство, та ще й в машині серед лісу?

Кружними польовими дорогами Гансерле нарешті виїхав на плато і здалеку побачив гонтові дахи хутора. Машину він залишив на узліссі і пішки рушив у той бік. Раптом він зупинився, помітивши за будиночками Лізу — вона стояла з високим худорлявим чоловіком. Чи не Курт це часом? У Гансерле пересохло в роті: у негустій сутині навіть здаля було видно, як жваво розмовляє парочка, потім вони зникли з очей за молодим сосняком в кінці луку.

Відчуваючи в душі якусь гірку порожнечу, Гансерле пригнічено повернувся до машини. Швидко спустився на широкий путівець, що вів від «Ротти», і поїхав зарослим чагарниками схилом до шосе в долині річки Олтави. Мчав назустріч темній стіні хмар, круто зрізав повороти, аж камінці відлітали на узбочину. На переднє скло впали перші краплі дощу.

Ганс відчув, як у нього з правого ока покотилася сльоза й непомітно змахнув її. Це не були сльози у повному розумінні слова; просто, крім деяких інших дрібних недуг, Гансерле страждав від хронічної закупорки сльозового каналчика. Коли він хвилювався, очі в нього надто зволожувалися і, якщо ліве око ще давало раду з потоком вологи, праве котило сльозу за сльозою.

Дома ключ від гаража він поклав на місце — в буфет, а сам сів у своїй кімнаті за піаніно. Любі серцю звуки «Весняних мрій» сповнили кімнату, вилетіли в розчинене вікно, змішалися в саду з якимись хворобливими пахощами айстр і петуній, створюючи відчуття вологості й тліну. Сьогодні в його музиці звучало шаленство; Гансерле грав бурхливо й гучно, майже не знімав ноги з педалі, звуки зливалися в буряний вихор, в якому губилися неточності виконання.

До кімнати зайшов Курт, і Гансерле вмить урвав Рубінштейнову «Мелодію».

— Я б хотів тебе про щось попросити, Гансерле...

Гансерле запитально підняв голову.

— Заїдь завтра на Пернов за Павелом. Колись ви були добрими друзями, і ти б міг покликати його знову до нас. Мені треба ближче зійтись з ним.

— Я не зовсім розумію, про що йдеться...

— Я тобі поясню пізніше.

— А чому ти сам не залишився в нього — сьогодні ввечері?..

— Як це?

Гансерле відвів очі.

— Адже ти був там сьогодні — я бачив, як ти йшов з Лізою до лісу...

Курт затнувся, відчув, що блідне від ніяковості, й одвернувся.

— Ми ще повернемось до мого прохання, — ухильно відповів він.

Вони вийшли разом; мати в простій чорній сукні з білосніжним мереживом на шиї запросила сім'ю до вечері. Курт їв похапцем і незабаром устав з-за столу. Недалеко від фабрики перейшов Олтаву по залізному місточку, в сутіні, що густішала з кожною хвилиною, рушив стежкою вгору. Навряд щоб хтось із гейматфронту у цей час міг вештатися навколо Пернова, щоб стати випадковим свідком Куртового візиту до цього самотнього житла, чоловіче населення якого — запеклі чеські патріоти.

Ліза... Ні, Курт не звик до того, щоб дівчата водили його за ніс. Краще хай все буде ясно з самого початку. Але чи буде дома її брат? Павел, звичайно, хутірський хамло, гевал і тугодум, але він має здоровий селянський розум, треба бути тонким дипломатом, щоб він не зрозумів, чого це раптом Курт так ходить коло нього... Звісно, що зараз він, Курт, іде не спеціально до нього в гості. Просто повертається від дядька Ротти, а сюди зазирнув на кілька хвилин — є, мовляв, ідея, як намацати у Мальця слабке місце. Для цього треба лише частіше заманювати його в Олтаву, ну, хоча б до кафе при готелі «Золотий лев»...

Курт звернув з дороги, що вела до «Ротти», пройшов ліс і на відкритій галявині перед ним жовто засвітилися вікна Пернова. Він обійшов самотню садибу так, щоб вітер дув на нього. Перни тримають у дворі собаку, зовсім непотрібно передчасно виказувати себе. Курт обережно наблизився до будиночка. У кімнаті, освітленій великою газовою лампою, сидів за столом старий Перна з книжкою в руках. Мати з Лізою — на кухні. Павела нема й сліду, може, він на нічній зміні.

В цей час двері сусідньої хатини рипнули і звідти хтось вийшов. Курт хотів уже рушити назустріч Павелу, але враз завмер: цей чоловік — у кепці і з якимось мішком за плечима — був значно дрібніший за Павела. І це також не кульгавий дід Кроліг.

Курт відступив за сінник, хоч на темному фоні лісу його навряд чи можна було помітити. Чоловік з рюкзаком озирнувся навколо, проминув будинок і рушив у бік лісу. На мить незнайомого залило світло з вікон. «А рюкзак таки важкенький, аж плечі відтягує!» — подумав Курт. Із двору вибіг пес, трохи провів нічного туриста, навіть не гавкнувши. «Авжеж, це не хто інший, як Петер Форманн, двоюрідний брат Лізи і Павела, — міркував Курт. — Але куди йде цей чоловік — серед ночі, з рюкзаком за плечима?..»

7

Музика з радіоприймача замовкла, почалася передача німецькою мовою: стислий огляд газет рейху. Якуб Перна незадоволено зиркнув на стіну; старий радіоприймач на полиці формою нагадував ламану арку готичного вікна.

— Хотів би я знати, хто це весь час настроює на Дрезден. Оце б мені було цікаво...

— Це не я, пане фактор,— озвався його помічник Карел Клічка.— Може, Вайтінгерова, коли прибирає тут після роботи?

Повз одчинене вікно маленької друкарні майнула тінь, потім на мить потемнішало й друге вікно, і вони побачили в ньому штани-гольф і капелюх з шнурком.

«...Зловісним сен-жерменським рішенням були, на жаль, створені в Європі деякі штучні, з самого початку нежиттєздатні державні утворення, які чимдалі більше гальмують розвиток Німецької імперії... Цій темі присвячена програмна стаття імперського міністра пропаганди Геббельса в сьогоднішньому номері «Фолькішер беобахтер»...

Перна підійшов, рішуче покрутив ручку,— з Праги передавали якусь чеську оперету.

На вікно знову лягла тінь, і за хвилину на порозі став Клобочнік — майстер із цеху. Перна зловтішно глянув на його білі вовняні шкарпетки: на них чорніла смуга від мастила, видно, десь притулився до машини. Майстер стояв у дверях, не зводячи очей з приймача. Переступив з ноги на ногу.

— У неділю о десятій ранку на спортивному майданчику біля гімнастичного залу відбудеться мітинг. Виступатиме районний керівник Вітчизняного фронту судетських німців.

— Але ж ми не німці,— промовив Перна.

— На мітингу буде йти мова про судетські проблеми, які мусили б цікавити і чехів. Так само, як і погляди Геббельса на сучасне міжнародне становище в Європі. Вас, можливо, ці питання й не цікавлять, пане Перна, але от, скажімо, Клічку...

Перна з гуркотом висипав шрифт на оббитий бляхою стіл; люто блимнув оком на радіо.

— Ви ж знаєте, що Клічка майже не розуміє по-німецьки...

Клобочнік провів рукою по коротко обстриженій вугластій голові.

— Якщо піде дощ, мітинг проведемо у спортзалі. Не бійтеся! Ви ж, мабуть, знаєте, що гейматфронт це зовсім не політична організація,— в голосі майстра почулась іронія. Він підняв вказівний палець до скроні і вийшов.

Радіо із друкарні чутно було нагорі, у кабінеті власника фабрики. Ось музика змовкла, натомість залунала німецька мова. Диктор значущо підвищив голос, але хтось одразу ж покрутив ручку назад і за мить знову почулися чеські пісеньки.

Курт узняв в руки список працівників. Полічив чехів і спохмурнів. Віл кинувшись у кріслі, затарабанив пальцями по столу.

— Тебе, тату, цікавить, що починають говорити у місті?

Вернер-старший неохоче підвів голову від місячного звіту.

— Що паперова фабрика Вернера потроху стає притулком для чеських комуністів...

— Яка нісенітниця!..

— Щойно я всіх їх порахував. Понад третину наших працівників становлять чехи, хоч у самій Олтаві чехів мешкає ледве двадцять процентів. А німці хай шукають собі роботу в рейху?!

Пан Вернер поправив манжети, які завжди вилізали у нього з рукавів.

— По-перше, не кожний чех — комуніст, як і не кожний німець — член Есдепе. А по-друге, — безробіття у нас вже, слава богу, немає.

— Якщо говорити про чеське населення, то, може, це так. Але наші!.. Якби ти читав «Ді цайт», то побачив би, що на сто безробітних чехів припадало триста сорок шість безробітних німців! І це не якась судетська демагогія, а дані офіційної статистики!

— Чимало з них тепер працюють на будівництві укріплень.

— У кожного народу є свої зрадники! — підвищив голос Курт.

— Зрадники чого і кого? Зрада — дуже відносне поняття, Курте. Адже вони такі ж громадяни цієї держави, як і ми з тобою.

— Було б добре, тату, якби ти зміг усвідомити деякі речі. Ти не людина вільної професії, а промисловець, який залежить, передусім, від німецьких замовлень. Досить того, що ти нас із Гансом колись віддав до чеської школи!

— Ти дивуєш мене. Хіба може майбутній власник фабрики не знати досконало мови тієї держави, в якій він живе? Якщо навіть відкинути інші аргументи, я думав, що у тебе більше комерційного глузду...— Вернер-старший підсмикнув одну манжету, про другу від хвилювання забув.

— Одна справа — навчитися по-чеськи, ну, скажімо, дома від чеської служниці, а інша — тягти за собою тавро чеської школи, коли в Олтаві завжди на першому місці була німецька. Але давай не будемо ухилятися від теми розмови: на становище з нашими робітниками вже звернули увагу партійні функціонери, є приклади інших фабрик...

— Які приклади?

— Ну хоча б фабрики Гарнаха з Устя, до річі, — нашого конкурента. Він повівся інакше: звільнив з роботи сорок чоловік і узяв їх назад тільки тоді, коли ті показали посвідчення Есдепе!

— Але я — не Гарнах із Устя. Своєю запопадливістю цей Гарнах, мабуть, намагається замаскувати, що половина його предків — євреї!...— Вернер замовк, бо стара фрау Вайтінгер принесла, як завжди, другий сніданок: шефу кисле молоко й суху булочку, обом молодим панам гарячі сосиски.

— Не слід недооцінювати думки Есдепе, батьку, — промовив Курт, коли двері за старою зачинилися. — Чи замислювався ти взагалі коли-небудь над таким парадоксом? Майже всі бланки, анкети, плакати наша партія змушена замовляти на підприємстві, власник якого — член іншої партії!..

— Очевидно, ваша партія знає, що робить. Зрештою Есдепе теж займається господарськими справами і віддає перевагу найкращій якості при найнижчій ціні.

— Твій соціально-християнський ідеалізм мене завжди зворушує, папа. — Курт говорив, жуючи сосиску. — Невже ти серйозно думаєш, що наша партія збанкрутувала б, якби купувала папір на кілька крон дорожчий — хоча б у того самого Гарнаха з Устя? В тому, що вона цей папір купує у нас, виявляється і її добре ставлення до нас. Це, так би мовити, певна політична дипломатія.

— Якби йшлося про саму торговельну дипломатію, усе було б гаразд. На жаль... Та краще киньмо політику, у мене є тепер важливіша проблема: чи йти нам на розширення виробництва шовковистого паперу? Тут я мушу орієнтуватися передусім на поставки самій Чехословаччині.

— Ти маєш, хоч для початку, гарантований збут?

— Я не можу пропонувати товар, якого раніше не виробляв, і водночас гарантувати його якість. Але я не бачу тут великого ризику: різноколірний шовковистий папір завжди користується попитом — він іде і як обгортковий, і на оформлення залів для танцювальних вечорів, і...

— А я не дуже впевнений, що в найближчому майбутньому чехам доведеться багато танцювати. А коли й так — то під нашу музику.

— І де тільки береться в тобі оця впертість, та ще й тепер, коли кордон з Німеччиною перетворюється на одне суцільне укріплення і коли, до того ж, Чехословаччина має гарантії з боку великих держав? Тих самих великих держав, які одного разу вже перемогли Німеччину...

На дверях із сусідньої кімнати — бухгалтерії — став Гансерле.

— Папа, а що, якби ми почали виробляти з нашого натурального паперу альбоми для фотографій? — в його голосі задзвеніло щире бажання сприяти успіхові підприємства. Але у здивованій тиші, що запахла над столом шефа, відчувалося мовчазне незадоволення: чиїсь наставлені вуха підслухували в сусідній кімнаті розмову, яка їх не торкалася.

Пан Вернер зняв із склянки картонну кришечку.

— Знову вона принесла мені йогурт з повидлом, а знає ж, що я солодкого не люблю...

— Фотографуватися люди будуть завжди, і чимдалі більше. В Америці уже роблять навіть кольорові фото...

— Справді?.. — Курт не приховував іронії, але Гансерле пустив її повз вуха.

— Зверни увагу, тату, як процвітає хоча б фотоательє у нашому місті...

— Це факт, — промовив Курт. — Прийде, наприклад, чийсь синочок замовляти свій портрет мамочці на день народження...

— Із зарплатою у тебе все готово? — Пан Вернер акуратно взяв ложечкою повидло, папірець кинув у кошик. — Щоб знову не було скарг, як минулого разу.

Гансерле мовчки повернувся до бухгалтерії. Двері в батьків кабінет він демонстративно зачинив, але розмова там більше не поновлювалася. Гансерле сів за свій стіл; сосиска на тарілочці перед ним захолола і зморщилася, але він знав, що другого сніданку вже не з'їсть. Зробив зусилля і взявся до роботи.

Стовпчик імен на папері — німецьких і чеських; невтаємничений так і не довідався б з них, із ким має справу: немає на фабриці палкішого чеського патріота, на прізвище Гартвіг, і запеклішого гейнлейнівця, ніж механік з чеським прізвищем Пернічка, — обидва чудові працівники. Коли спадкоємець трону Курт одного дня сяде в кабінеті за батьків стіл, Гартвіг, мабуть, у перший же тиждень полетить з роботи, а з ним й інші тридцять чехів...

— Гансерле!

Юнак підвівся, батько від свого столу простягав йому якийсь папір.

— Я зовсім забув про це: хай Перна усе кине і терміново віддрукує сто штук. Будь ласка...

Гансерле позирнув на Курта, що сидів за протилежним столом, кивнув і мовчки вийшов.

«...Із твоєї втомленої руки випав молот, яким ти завершив прекрасний твір свого життя. Думкою нашою скорботною ми завжди будемо

з тобою, таточку». — Ідучи на перший поверх, прочитав Гансерле кілька рядків жалобного повідомлення і співчутливо скривив куточок рота.

Монотонний шум, що линув з головного цеху, поступово вщух у Ганса за спиною; через розчинене вікно друкарні він почув енергійний, розгніваний голос Перни:

— ...Я тобі прямо скажу, ледарю, чого ти заслуговуєш. Щоб я на тебе заявив — ось чого!..

Гансерле зупинився, прислухався.

— ...Це ж подумати тільки, що я сам просив недавно у Вернера, щоб він тобі підвищив платню!.. Злодій ти! — В кімнаті голосно брязнуло, ніби хтось з силою кинув на оббитий бляхою стіл залізну лінійку.

Гансерле озирнувся; подвір'я фабрики було порожнє. Тільки у заскленій будці біля воріт стирчав над газетою сивий йоржик, але будка сторожа була надто далеко, щоб старий Мархвіца міг там зрозуміти, про що йдеться.

— ...Та я подумав, може цього електромоторчика шеф і не помітить, може шеф навіть не знає, що він тут захований про запас. Ми ж все-таки чехи, пане Перна, а Вернер — німець твердоголовий...

— Та хоч би й готентот, але ж він тобі роботу дає! А міг би й німцеві віддати. Вернера обкрадати — це подвійне свинство!

— Пане Перна, ну ви ж мене все-таки не знищите?..

Гансерле підійшов іще ближче; закритий виступом стіни, нахилився, розв'язав шнурок черевика і знову довго зав'язував.

— Я тобі ось що скажу: якби застукав тебе молодий пан Курт, ти б одразу вилетів з фабрики, і не просто вилетів, а за ґрати. Ми чехи, кажеш. Авжеж, ми тут справді як острівець серед моря судетських німців, і тільки через це я тебе не передам жандармам. Нам треба бути одинотайними, але не в злодійських справах! — Перна зиркнув на круглий годинник у слюдяній коробці. — Маєш дві години. Якщо за дві години тут не стоятиме електромотор, я йду за Вернером, і хай робить з тобою, що схоче. Я одним повітрям із злодієм дихати не буду!

У двір заїхала вантажна машина, доверху заповнена паками ганчір'я. Гансерле зайшов у друкарню, передав Перні текст жалобного повідомлення. Уважно подивився на помічника. Обличчя Карела Клічки було червоне, він скося позирав на відчинене вікно: чи не почув бува чогось молодший хазяйський синок?

Гансерле повертався до канцелярії з відчуттям, що тягар підслуханої таємниці важчає з кожним кроком. «Павелового батька ця неприємність не зачепить, адже поводився він цілком коректно. Що ж, шановні керівники підприємства, є речі, яких ви не знаєте, зате їх знає один працівник і член сім'ї, якого ви так ігноруєте... Братик Курт щойно зволив іронізувати, але я людина із справжнім характером, і ви побачите, як я вмію відповісти на незаслужену образу... Я пропоную тобі союзництво і думаю, що в глибині душі тобі буде соромно. Знову — в глибині душі! Невже йому нічим не можна дошкулити? Яким би Курт не був, але загалом він молодець. Якби я мав хоч половину того, що має він — вміння швидко приймати рішення, наполегливість у комерційних справах, спритність і фізичну силу, — усе було б інакше, і з дівчатами теж». Гансерле голосно зітхнув: «Може, хоч щось вдасться перейняти від Курта...»

В кінці коридора грюкнули двері, у навіскісних променях сонячного світла заблищали начищені чоботи.

— Ти маєш вільну хвилинку, Курте?
— В чому річ?
— Не тут,— відповів Гансерле стиха. Узяв брата під руку й провів у протилежний кінець коридора, до дверей скромно вмебльованої кімнати для відвідувачів.

Наближався кінець першої зміни. Курт у сірому робочому халаті обходив головний цех. Від місильних чанів, як завжди, тхнуло прокислим лугом, у затягнутих залізними сітками вікнах гудів великий вентилятор. Курт зупинився біля групи робітників.

— Смердить, як у нужнику. Не завадило б тут поставити кращу вентиляцію, правду я кажу? (Не запобігливий, але привітний, з відтінком фамільярності тон, яким так досконало володіє Віктор де Кова, коли розмовляє з представниками нижчих соціальних категорій — таємниця успіху в глядачів з таких самих верств).

— Справді не завадило б, пане шеф.

— Я накажу підключити до вентилятора сильніший мотор.— Курт кивнув ремонтнику, написав на аркушику кілька слів.— Підете у друкарню, хай вам Перна видасть запасний електромотор для друкарської машини. Змонтуйте його разом із цим, а тоді зайдіть за мною. Побачимо, чи не поліпшиться вентиляція.

За півгодини ремонтник постукав у двері контори.

— Я поставив туди мотор, пане шеф, тільки з нього користі, як із дохлого собаки.

— Як це розуміти?

— А так, що він спалений!

Курт шпурнув олівець на стіл. Що таке? Адже два тижні тому була інвентаризація. Знайшов шухляду з картотекою. Ага, ось. Електромотор номер такий-то, тип такий-то, стільки-то кіловат. Примітка: «Після капітального ремонту» і дата. Узяв картку і разом із ремонтником збіг униз до цеху. Подивився на номер електромотора. Номер не сходиться. Тип — теж ні, потужність — також. Цей на дві кінські сили слабший. Курт присвиснув і подався до друкарні.

— Куди ви поділи запасний мотор для друкарської машини? — Звичайно Курт розмовляв з Перною його рідною мовою, цього разу він звернувся до нього по-німецьки. Віктор де Кова завжди точно знає, коли його голос має бути холодним, як сірий чавун.

У Перни пересохло в роті, він кинув погляд на порожнє зараз робоче місце Клічки.

— Годину тому його забрав ремонтник... Він приніс вашу записку.

— А ви знаєте, що мотор спалений? І що це взагалі не той мотор? Що ви зробили із тим, який повинен тут бути? — Курт зловтішно стостерігав розгубленість Перни. О, солодке почуття своєї правоти... Ось наслідки невиліковної батькової лояльності до чехів! Але тепер питання вирішене: чеський контингент на Вернеровій паперовій фабриці завтра ж зменшиться на одну особу. Цього разу Курт не поступиться, навіть коли б довелося всерйоз посваритися з батьком.

— А що б я міг із ним зробити? Нічого!

— Повинен вам сказати, дорогий пане Перна, що обміняти бездоганий мотор на слабший та ще й спалений — називається шахрайством, якщо не крадіжкою!

— Так це ж той паразит! — вихопилося в Перни.

Курт зазирнув до сусідньої кімнати.

— А чому він взагалі не на роботі, цей Клічка?

— Я його послав з вагонеткою на станцію, тут надійшла накладна на друкарську фарбу. — Перна зненацька відчув, що повинен сісти; жовтий від люті, він невпевнено обмацував кишені, шукаючи сигарети. Перед очима в нього постала смиренна постать Клічки, коли він повертав «позичений» електромотор. «Ах ти ж ошуканець лицемірний...» Перна глянув на розлюченого Курта («Чех чи не чех, але солідарності тут вже немає місця») і розповів, як усе сталося.

Курт міряв кроками кімнату, нервово брав у руки і знову клав назад дрібне друкарське причадалля.

— Як тільки Клічка повернеться, пошліть його у контору!

— Я бачу по ваших очах, молодий пане шеф, — промовив Перна, вже трохи заспокоївшись, — що в конторі ви вже поклопочетесь, аби його вигнали з фабрики і, щиро кажучи, не дуже цьому здивуюсь. Але стражникам ви його не передавайте. Я думаю, що цей хлопець іще не встиг затягти кудись мотор і зможе знову поставити його на місце: в оту шафу. Я цього паразита не хочу покривати, але у Клічки двоє малих дітей. Жінка не може їх покинути, щоб піти заробляти, а Клічка, якщо потрапить до в'язниці, то потім роботи вже не знайде. А дітки ж однаково хочуть їсти, незалежно від того, чесний їхній батько чи злодюга. Та й вам самим, наскільки я вас знаю, теж не дуже буде втішно від думки, що малі діти сидять голодні...

Зміна скінчилася, хвилювання після історії з Клічкою вже трохи вляглося. Що ж, цей дурень сам винен.

Перна з вікна друкарні оглянув двір. Ані душі. Нові замовлення його друкаренька дістає лише після того, як надійде ранкова пошта; бухгалтер — він сам бачив — уже пішов з фабрики, так само, як і Вернер з обома синами. Тож кому б це спало на думку завітати до нього у цей час незваним гостем?

В кутку стояв старовинний реал¹, що нагадував шафу із аптеки минулого сторіччя, — з багатьма висувними шухлядками, з порцеляновими ручками. На кожній шухлядці, що вишикувалися у дві колонки, готичними літерами позначений тип шрифта. З-під дерев'яної коробочки у третій шухляді знизу Перна витягнув старанно написаний від руки текст німецькою мовою.

**«РОБІТНИКИ, СЕЛЯНИ, РЕМІСНИКИ,
СЛУЖБОВЦІ, СТУДЕНТИ, СОЛДАТИ —
ВСІ ЧЕСНІ ГРОМАДЯНИ НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ!**

Гітлер зі своїми поплічниками-нацистами готується до рішучого наступу. На карту поставлено мир Німеччини і всієї Європи, вашу спокійну працю, щастя ваших сімей і ваше життя. Не вірте словам Гітлера про мир: його метою є загарбницька війна; горе, кров, сльози і смерть будуть наслідками його злочинної політики...»

І далі. Перна звирив з рукописом підготовлений раніше набір, із друкарської машини вийняв повідомлення про смерть. Невелика плоско-друкувальна машина працювала швидко й ритмічно. У вікно видно було вхід до контори: якби сюди йшов хтось небажаний, завжди можна встигнути замінити форму в машині...

— Grüss Gott!²

¹ Шапка для друкарських шрифтів.

² Боже допоможи! (нім.).

У Перни на мить спинилося серце. Потім закалатало із шаленою швидкістю. Майже підсвідомо він виключив машину і обернувся: на порозі стояв Кірхнер — робітник із цеху. В оглушливій тиші Перна почув, як у скроні йому бухає кров.

— Ну, що ти нам приніс доброго?.. — Стос віддрукованих прокламацій Перна перекинув текстом донизу, а згори поклав жалобне повідомлення такого ж формату.

— Нічого. Зайшов просто так — порадитись...

«Я, дурень, втупився у двері до контори, а цей хлопець надійшов з протилежного боку!» — подумав Перна і ступив назустріч Кірхнеру.

— Про що?

— Клобочнік наказав, щоб на Адольфові іменини ми прийшли на роботу в білих шкарпетках.

Перна уважно глянув в обличчя, що нагадувало сушений абрикос. Звичайна собі розмова чи кимось підстроєна провокація? А може, це пов'язано з Куртовим візитом? Із старим Кірхнером вони ходили по суботах пити пиво, часто сиділи за одним столом, церква і корчма ніколи не знали національних перепон, це тільки останнім часом і корчми поділилися на чеські та німецькі. Кому з німців взагалі можна ще вірити в ці непевні часи?

— А який я маю до цього стосунок, Алоїсе?

— Що ти взагалі про це думаєш? Чи має Клобочнік таке право?

— Із правом тепер так у світі: скільки в кого сили, стільки й права.

Сновигаючи по кімнаті, Кірхнер помітив повідомлення з траурною смужкою, стосик паперів біля преса.

— Коли ж це Андерла ховатимуть?

— У п'ятницю. Візьми собі, до речі, одне, — Перна ткнув йому в руку верхній папірець і непомітно заступив дорогу до друкарської машини. — Хочеш пораду, щоб і вовк був ситий і коза лишилася ціла? Надінь білі панчохи, а поверх них не гольфи, а довгі штани.

Кірхнер натягнув засмальцьовану кепку.

— Ну бувай... — На порозі він озирнувся і сумно промовив: — Тобі добре говорити. Тільки ж я, чоловіче, німець...

Кроки потонули в піску, яким був посипаний двір. Перна полегшено зітхнув і тільки тепер витер долонею змокріле чоло. Скінчив роботу, для певності переглянув усі шухляди реалу, чи не потрапила до якоїсь листівка; частину листівок скрутив трубкою і засунув у бідончик, в якому носив на роботу каву. Потім замкнув за собою друкарню і вийшов, кивнувши на прощання Мархвіці. Перейшовши місток, рушив дорогою понад потоком. Ліс на косогорі праворуч повіяв на нього духом грибів і першого осіннього прив'ядання. І справді: ось самотній масляк. Ось іще три разом, ось ціла купка, як і годиться осіннім грибам. Цього року вони запізнилися. Може, хоч тепер Юлія перестане нарешті хитати головою й дивуватися, чого це він останнім часом ходить на роботу з рюкзаком за спиною, коли там тільки сніданок та щось на обід.

Юлія. Який би в неї був вигляд... Ні, з такими справами краще від хати подалі. Свій стражник у хаті. Навіть слабе серце не заважає їй за всім стежити; хіба ж вона зрозуміє, що вже настала пора, коли не має права на життя той, хто його не боронить, і що невпинними подачками вовка не задобриш?

Навіщо їй додавати турбот? Вона не знала легкого життя, змалечку біля скла, а це — нелегкий хліб. Ще дівчиною часто до знемоги крутила корбою барабан з намистинками, пізніше тягала на спині, мов коняка,

клунки з кольоровими скляними паличками аж із олтавської гуті — поживу для Кролігового старого ручного преса; на той час батько Юлії через астму вже не міг разом з іншими складувати видувати склянки та пивні кухлі біля великої печі... Мабуть, Юлія і на світ прийшла вже із зіпсованим серцем, а може, підірвала його отим тяганням важких клунків, тільки ж хто в ті роки послав би дівчину до лікаря лише через те, що в неї заходилося серце, як ішла на гору з двадцятикілограмовим мішком?

Чи може, сказати їй відверто, про що тут йдеться? Навряд чи зрозуміє вона, чому людина часом дає втягти себе у справи, які їй начебто не стосуються. А могла б і зрозуміти, адже змалечку спілкується з природою, знає з власного досвіду, що бур'ян завжди зажерливіший за пшеницю. Проти бур'янів треба боротися терпляче і невпинно, інакше навколишні джунглі насильства заглушать нивки чеського права, задуть усіх — сміливих і легкодухих, активних і тих, що у відчаї опустили руки...

Перна йшов униз понад потоком, ліворуч в густіючій сутіні білили пороги Олтави. За півкілометра звідси над річечкою похилилась напіврозвалена халупа із старим водяним колесом — єдина будівля у цих місцях. Колись дивак-майстер зайнявся тут грануванням скла. Тепер дерев'яному колесу бракувало лопатей, воно давно вже не крутилось і майже струхлявіло від постійної вогкості під крутим північним косо-гором.

Перна обійшов вкриту черепицею будівлю. По той бік долини на шосе гуркотів вапнярський фургон під полотнищем, нап'ятим на круглі обручі. На передку сидів якийсь незнайомий фурман, — видно, пороз-продував у Олтаві та навколишніх селах свій білий крам і тепер повертався додому. Така людина не становить небезпеки, проте обережність — мати мудрості, тому Перна якийсь час постояв у затінку під старою будівлею. Ось з'явився якийсь самотній велосипедист. Перна, як тільки побачив його сяйну, обійшов халупу, переклав листівки із бідончика в рюкзак, а тоді запхнув у дірку в стіні. Звідти витягнув інший, порожній рюкзак і закрив схованку плескатим уламком сланцю. Пройшовши трохи далі понад водою, на першому ж роздоріжжі він звернув угору, щоб лісовим схилом дістатися на плато і, зробивши гак, вийти до свого будиночка.

8

Мряка була дуже густа, справжній дощ. Клобочнік вийшов зі свого будиночка, оточеного садком, підняв комір дощовика і натягнув глибше на очі зелений капелюх з плетеним шнуром; чеські картузи із козирком, що їх носили раніше, правду кажучи, захищали від дощу надійніш.

Від рогу бічної вулиці відліпилося старе й мокре демісезонне пальто: власник його, Клічка, здавалося, когось чекав.

— Чи можу я вас потурбувати, пане майстер? — він говорив поганю німецькою мовою.

Клобочнік задоволено глянув на нього. Все як слід: нехай чехи частіше практикуються в другій, як то кажуть, рідній мові; вже скоро вона перестане бути другою...

— Кажи по-чеськи, хіба я не розумій... — промовив він підбадьорливо.

«...Ваша чеська мова ганьбить усю нашу корпорацію, вахмістре Клобочнік, — сказав жандармський майор, коли три роки тому звільняв його зі служби на кордоні в районі Хеба. — І дякуйте богу, що все так скінчилося. Мали б ви на одного брехли... на одного свідка менше, пішли б ви за грати за державну зраду...»

— Так що там у тебе?

Клічка втягнув шию у мокрий комір, в очах у нього засвітилося благання.

— Щось зашахрував, га? — вгадав Клобочнік непомильним інстинктом колишньої професії.

— Про вас кажуть, що ви справедливий і знаєте людей.

Майстер нетерпляче нахмурих брови.

— Also los, я не хочу вимокнути через тебе до рубця.

Клічка швидко виклав дещо змінену версію своєї пригоди.

— Ти хотів позичити той електромоторчик, а потім повернути? Хе-хе, кого думаєш обдурити? Мене, бувалого чоловіка?

Клічка мовчав.

— Знаєш, чого ти заслужив? Щоб тебе віддати жандармам!

— Пане майстер! На вас моя єдина надія! Тільки ви можете це якось уладнати у Вернера. Якби ж я з усіх боків не чув, як ви вмієте заступитися за потрібних людей...

— Ти заслужив хіба що штурхана в зад. Невже ти гадаєш, що я покриватиму злодія? Я!

— Пане майстер, три роки я був без роботи. У мене ж сім'я, двоє малих діток. Згляньтеся хоч на них!

Клобочнік незадоволено дістав сигарету. Клічка гарячково обмацав кишені: як на лихо, забув сірники; мерщій смикнув з голови кепку, щоб хоч нею затулити вітер. «Так, так, все гаразд, так і має бути, покірنا чеська наволоч може добре прислужитись», — Клобочнік мружив очі, пускаючи дим. Як тільки настане той день, він зразу поїде до Праги, щоб знайти пана жандармського майора. «Для мене ви зрадник батьківщини, якщо хочете знати мою думку. Таких, як ви, я б наказував розстрілювати!» — ревів тоді майор, коли вони опинилися без свідків.

«Нехай тільки замайорить над Прагою прапор із свастикою, о, радість відплати, того самого дня почнеться твоє ходіння по муках, пане колишній майор. Я прийду по твою душу, як молдавський циган, якого палить жадоба кривавої помсти. Застрелити? О ні, це надто швидко і без фантазії...» Все прокляте чеське плем'я зосередилося для нього в особі того чоловіка з золотими зірочками на комірі і з піжонськими вусяками...

— А як це, власне, сталося? Перна мав на тебе зуб?

Клічка здивовано заблимав очима.

— Ну, він тоді на мене уївся. Я б сказав... що він... до мене чіпляється.

— А чого?

— Хіба я знаю? — Розгублені очі Клічки шукали точку, на якій можна було б зупинитися. — Може, після того, як я сказав, що не варто весь час дратувати Гітлера? Бо коли Гітлер захоче, то подушить нас, як цуценят...

Клобочнік курих, дивлячись на посинілі вилиці чоловіка, що стояв перед ним; худе обличчя Клічки нагадувало лисячу морду.

— А в якій ти партії?

Вулицею голосно прогуркотів грузовик, Клічка з ненавистю зиркнув на нього: тут дорога кожна хвилина!

— Я в аграрниках.

— Вони не всі однакові. Ти за Берана чи Годжу? ¹

Клічка облизав пошерхлі губи. Перед очима в нього виникла політична карикатура, недавно він бачив її в газеті у Перни: баран з великими рогами мчить повз стовп із написом «На Град» ², на спині в нього сидить Генлейн, а внизу слова: «Не доїдуть!»

— За Берана...

Тротуаром наближався газетяр у коротких шкіряних штанцях, він вигукував назви газет ламким хлопчачим голосом, деякі перехожі з посмішкою озиралися на нього.

— «Ді цайт!» «Судетендойчер вохендінст!» «Фолькішер бео-бахтер»!

— Слухай... а чому Перна виключив учора радіо в друкарні, коли виступаз Геббельс?

— Він нічого не сказав. Виключив і все... Я хотів ось що запитати у вас, пане майстер: чи ваша шановна дружина любить зайчатинку? Я б якось заскочив до вас...

Клобочнік вперше глянув йому просто в обличчя.

— Виходить, ти ще й браконьєр? Але зі мною цей номер не пройде, щоб ти знав. Якщо я і спробую щось зробити для тебе, то лише для того, щоб ти побачив, як ми, німці, дбаємо про робітників, на відміну од ваших чеських соціалістиків, які так люблять розпатякувати про робітничий клас... До речі, ти знаєш чехів, що працюють у нас на фабриці, розмовляєш з ними?

— Звісно, знаю. Наших там не дуже багато...

Клобочнік неквапливо рушив, і Клічка швиденько перебіг йому на лівий бік.

— Залишатися у Вернера ти не зможеш. Навіть якби шефу вдалося зам'яти справу, цього не дозволить пан Курт: адже ти чех. А мені ручатися за злодія не випадає. Приходь сьогодні ввечері у секретаріат Есдепе.

Клічка проковтнув слину.

— А туди нащо?

— Одна голова добре, а кілька — краще. У мене немає в рукаві чотирьох вільних місць на вибір, щоб висипати їх тут на вулиці перед паном Клічкою.— Клобочнік зиркнув на годинник.— Я повинен іти, бо ще спізнюся через тебе на фабрику.— Він кинув недопалок на тротуар і роздушив його підбором.— А зайця занеси якось увечері, тільки я його в тебе куплю, ферштанден?

— Спасибі вам, пане майстер...— Клічка простягнув руку, але Клобочнік недбало підніс вказівний палець до капелюха, мовчки повернувся і пішов.

За кілька хвилин Клобочнік побачив Олаву, каламутну після дощу, який не вщухав цілу ніч. Проминувши Вернерову віллу, він почув за собою кроки: молодий пан Курт. Майстер зачекав на нього, привітався, скинувши капелюх. Якусь хвилину вони йшли мовчки.

¹ У буржуазній Чехословацькій республіці налічувалося кілька десятків політичних партій. Аграрна партія (великих землевласників) поділялася на два крила — прихильників Берана, що відверто симпатизували фашистській Німеччині, і угодовця Годжі.

² У пражському Граді (кремлі) міститься резиденція президента Чехословаччини.

«Невелика радість — такий попутник» — подумав Курт. Цей чоловік з самого початку не сподобався йому, хоч він і намагався оцінювати працівників фабрики тільки за їх діловими якостями.

— Я повинен висловити вам своє невдоволення, пане майстер.

Клобочнік здивовано звів брови.

— Недавно ми провели інвентаризацію запасних частин і матеріалів, і ви тоді переписали всі електромотори. Зокрема, запасний мотор у друкарні.

— Авжеж, він там був.

— Як він там міг бути?! Клічка признався, що вкрав його десять днів тому! Мовляв, «позичив» його...

— Тут щось не так, пане шеф. Ми з бухгалтером бачили всі мотори, в друкарні один працював, а другий стояв у шафі, запасний.

— Але ж він був спалений!

— Навіть якби це було так, то, глянувши на нього, я б цього не розпізнав, та й ви теж. А номер був той самий.

— Я дуже в цьому сумніваюся...

Клобочнік спинився посеред шосе.

— Отут я міг би й образитися, пане шеф. За кого ж ви мене маєте? Я вже бував у бувальцях. Адже ясно, що Клічка забрав мотор уже після інвентаризації, щоб підміну якнайдовше не виявили.

Дощ густішав, Курт роздратовано підняв комір осіннього пальта.

— Однаково я віддам його під суд. Адже це майже злочинство! Зрештою, це повинні були виявити ви, а не Перна; тоді б вони обидва вилетіли з фабрики. Якби ви тільки сумлінніше ставилися до своїх обов'язків...

Клобочнік мовчав, і тільки жовна ходили в нього під шкірою. Він зупинився, тремтячими руками почав прикурювати, сірники гасли на вітрі. Курт озирнувся: що це за звичай, щоб шеф чекав свого підлеглого?

Нарешті Клобочнік наздогнав його, зміряв якимсь дивним поглядом.

— Давайте поміняємося місцями, пане Вернер: тепер я вам висловлю невдоволення.

Курт ошелешено глянув на майстра й посміхнувся.

— У вас тут нічого не заскочило? — він ткнув вказівним пальцем собі на скроню. — На жаль, сьогодні я не схильний слухати жарти, ні вдалі, ні погані. І не стійте на дорозі: коли ви самі запізнитесь на роботу, то як вам вимагати, щоб ваші люди приходили вчасно?

— Не кваптеся, пане Вернер, вчасно сісти за робочий стіл — це ще не найважливіше. Принаймні для вас. «Герліц»! Це слово вам щось говорить?

— Що... що це має означати? — Курт якимось підсвідомо відзначив, що чоловік, який стоїть перед ним, уже вдруге називає його «паном Вернером».

— Це має означати, що знайомі у Згоржелці дуже незадоволені наслідками вашої діяльності. Час минає, а ваші досягнення дорівнюють нулю.

— Наслідки... якої діяльності? — Курт відчув, як почервоніли вуха у нього і стисло горло. Він спробував узяти себе в руки, але з того нічого не вийшло.

— Краще не будемо гратись у хованки, це вам нічого не дасть. Ви дуже добре знаєте, що я маю на увазі листівки плюс Мальця.

О, ці тріумфуючі примружені водянисті очі!.. Курт відчував одночасно і подив, і лють, і власне безсилля... Його притиснув у куток і тримає під прицілом цей... цей недоук, колишній жандармський унтер-надстроковик, його власний підлеглий — це надто круто заварено, такого Курт досі не куштував. Може, все заперечити і самому накинута на Клобочніка? Та ні, цей тип, що стояв перед ним, не схожий на людину, яка легко здає позиції. Сто чортів, з такої ситуації, мабуть, не знайшов би виходу і сам Віктор де Кова...

— Що ви знаєте про цю справу? — видушив він із себе.

— Я б сказав, що все. Навіть ви самі не знаєте більше.

— Скажіть, будь ласка, що ви маєте на увазі, щоб ми довго не затримувались. Нема чого стовбичити під дощем, та й на фабриці робота не жде.

— Шкода, що ви не виявляєте такої активності там, де це полегшило б вам життя...

— Ближче до діла, пане Клобочнік,— процідив Курт крізь стиснуті зуби.

— По-перше: ніякого оскарження в суд на Клічку ви не зробите.

— Ви збираєтеся наказувати мені, пане майстер? — Курт примусив себе посміхнутися, але відчув, що посмішка вийшла кривою.

— Буде краще, коли ви зрозумієте, що зараз я розмовляю з вами не як ваш працівник, а як людина, яка в разі потреби керуватиме вашою роботою. Не я винен, що ця потреба виникла так швидко. Зрозумійте ж нарешті, що зараз не та ситуація, коли ви могли б на свій розсуд відкладати справу у довгий ящик чи водити панів із Згоржелця за ніс. Не забувайте, що на згоржелецькому кладовищі є могила з табличкою «Ірмгард Барфус»...

— Але ж я не... — скипів Курт, відчувши в горлі знайому гіркоту грубої несправедливості.

— Цього ми не будемо зараз торкатися. Усе вирішує документ, що лежить в одній шухляді... Стоїть на ньому ваш підпис чи ні? Ви не маєте іншого виходу, як точно виконувати угоду, тоді й інша сторона буде коректно виконувати свої зобов'язання. Отже, ви не тільки не віддасте Клічки жандармам, а навіть напишете підтвердження, ще й із фабричною печаткою, що він пішов від вас за власним бажанням і на роботі виявив себе як кваліфікований працівник. Ви вже зрозуміли навіщо ще? Щоб він міг безперешкодно влаштуватися десь в іншому місці. Ну хоча б на укріпленнях. Може, навіть на ділянці надпоручика Мальця. Там будівництво провадить військове управління і тому робітників підбирають вимогливіше, ніж у приватних фірмах.

Курт втупив погляд у ямку на товстому підборідді Клобочніка, ця ямка чомусь дратувала його навіть більше, ніж повні тріумфу очі.

— Ви б самі могли до цього додуматись, якщо вже вам не пощастило з надпоручиком на танцях!

— Звідки ви це знаєте?!

«Знову я дав йому козир. Прокляття, невже я не виберусь із цього глухого кута?» — подумав Курт. На губах у Клобочніка майнула поблажлива усмішка.

— Я завжди знаю трохи більше, ніж ви думаєте. Від цього б вам і треба було танцювати, ви ж учений чоловік, інтелігент. Хоча, як на

мене, то цій ученості гріш ціна. Не використати того, що ви притисли до стінки власного працівника та ще й чеха, це... Краще я промовчу, пане Вернер... Коротше кажучи: після ваших промахів буде, мабуть, найкраще, коли я, звичайний чоловік, покажу, що нам треба робити у таких випадках.

«...Що нам треба робити...» О боже, затримай мою руку, бо я так дам цьому суб'єкту в пику, що він покотиться аж у Олтаву!»

— Будь ласка, як вам завгодно...— Задушлива жовто-фіолетова лють підступила йому до горла. Нарешті за поворотом, як порятунок, виринула сіра будівля паперової фабрики. Клобочнік скося зиркнув на нього примруженими очима.

— Охоче вірю, що наша зустріч не була для вас особливо приємною, але все ж таки прийміть мою добру пораду: цією розмовою справа далеко не вирішена. Настане час, — а він, гадаю, не за горами, — коли я змушений буду передати вам запрошення наших згоржелецьких друзів приїхати до них із звітом. А в гості, пане Вернер, не їздять із порожніми руками, це ви знаєте краще за мене, ви ж освічений...

Курт мобілізував рештки самовладання.

— Якщо я сам візьму на мушку Мальця, це зовсім не означає, що ви можете забути про друге завдання. Провал з листівками міг би стати для вас фатальним, це ви, мабуть, самі розумієте...

Вони вже підходили до фабричних воріт, і Клобочнік спинився. Курт відчув, що перед ним вже зовсім інша людина. Голос майстра теж звучав інакше:

— У нас зараз два замовлення, і коли я питаю пана хазяїна, він сказав, що обидва однаково термінові: обгортковий папір для Устя і креслярський для Ліберців. Тільки ж я не бог, щоб робити чудеса. Що робити в першу чергу, пане шеф?..

9

Був уже початок на десяту, грабарі й бетонники тюпали один за одним лісовою доріжкою на нічну зміну. Часом хто-небудь світив ліхтариком на стежку, з якої то тут, то там випиналося коріння. Та кому охота чалапати від гуртожитку хоч і зручною, але набагато довшою звивистою дорогою, якою вантажні машини возять на будівництво щебіньку, цемент і цистерни з водою? Ось між деревами посвітлішало, за спиною робітників з-за хмар визирнув місяць. Над напоєним дощем лісом піднялося сіре клоччя туману, поповзло вгору по схилах, наче тихі згорблені привиди.

Робочий майданчик освітлювали прожектори, деякі з них були прикріплені просто до стовбурів ялин: навіщо ставити стовпи, коли будівництво оточене високим лісом? Десь далі видно було язички полум'я: опівночі під час перерви бетонярі смажитимуть на вогні ковбаски. Тепло багаття розбуркало нічних комах; коли бетономішалка на хвилину переставала гуркотіти, було чути, як нічні метелики безладно атакують скло яскравих ламп. Десь далеко в глибині лісу заревів олень, інший, вже ближче, сердито відповів йому.

Робітники, які вагонетками підвозили бетон і укладали його на дні вузьких, як могили, щілин поміж стінами опалубки, передавали зміну

без перерви; робота не повинна зупинитися й на мить протягом тридцяти шести годин безперервного бетонування. Яскраві конуси світла виривали з чорної, як смола, лісової темряви весь цей маленький і діяльний «світ для себе» — з глухим шумом щебінки, яку згори висипають із тачок, гуркотом бетономішалки, чоловічими голосами і сміхом, з привітним тріском багаття.

Павел Перна у вузькому проміжку між опалубкою обценьками перекусював дріт, яким була зв'язана додаткова арматура в майбутній передній стіні дота. Звільнені залізні пруті з брязкотом падали йому до ніг; коли їх набиралася дюжина, Павел похмуро подавав арматуру нагору своєму тимчасовому напарникові Клічці.

— Кожен школяр знає, що коли немає під рукою заліза потрібної товщини, то береться кілька тонших прутів. Це ж кожен дурень знає! Тільки пан надпоручик робить вигляд, що не знає. Свиня репана!

— Помовч, бо ще почує,— Клічка озирнувся на висячий поміст, чи не видно начальства.

— Хай чує, падлюка,— не вгавав Павел.— Ти бач, щоб між пруття не потрапила трамбовка! Краще б не сунув туди свою лляну головешку! Що ми тепер із цим бруктом робитимем? Ти це уявляєш, чоловіче? Ти знаєш, що таке знову вирівнювати арматуру? Той тип її розгинати не буде! Поки ми тут її розгинатимемо, він загинатиме якусь дівку! — Павел драбинкою виліз на поміст, люто витер об штани руки, червоні від іржі, ногою зацідив по купі арматури.

Потім вони носили брязкітливий вантаж, сталеве пруття ритмічно вигиналося посередині, на кожному кроці їм ніби додавали на плечі зайвих півцентнера. Залізо вони кидали на купу біля стола для вигинання арматури. Павел сів на соснову колоду, знайшов у кишені суху шкоринку і, скривившись, почав її жувати.

— А Санька не поспішає нас змінити! — Клічка уже вкотре позирнув на годинник, але відповіді не дочекався. Спина боліла з незвички, наче перебита: досі він не дуже втомлював себе тяжкою працею.

Павел зручно вмовстився на низенькому бруску, брезентові штани його натяглися — ось-ось луснуть. Він, трохи заспокоївшись, мовчки спостерігав сто разів бачену картину: робітники з повними тачками розбігалися від бетономішалки вгору; серед них багато взятих на перепідготовку запасників у забризканій уніформі; цивільні робітники здебільшого в самих сорочках. Тачки вони котили по помосту, підвішеному із зовнішнього боку навколо стін доту. Там, де бетоняр, що працював унизу на укладанні бетону, викидав над опалубкою рейку з прапорцем, вони перевертали тачку, і гранітна щебінка з гуркотом сипалася до підмурків майбутнього укріплення.

Павел спинив погляд на худих щоках Клічки; під випнутими вилицями у нього пролягли глибокі тіні, і в світлі електричної лампи, що висіла над столом, Клічка скидався на мертв'яка.

— Ружена Клічкова у нашому буфеті — це твоя родичка?

— Не. Просто однакова хвамілія. Відколи живу, я її не бачив.

— А чого ти, власне, пішов од Вернерів?

— У вас можна більше заробити, відколи почали галопом будувати ці фортеці. Та ще й... мав я одну дурну пригоду... позичив був моторчик, а на мене лягла підозра, ніби я хотів його замаxorити. Хоч воно й брехня, та я вирішив піти звідти... Тільки тепер і не знаю, чи лишатися тут, як у вас такий погонич...

— Їй його ще взнаєш. О, він уміє викидати коники, наш білявенький фертик із синенькими очима.

Клічка витяг плескату пляшечку, ковтнув і простягнув Павелу.

— Із отим залізом сьогодні вийшло справжнє свинство. Якщо оце при відрядній роботі розгинати залізо, то й без штанів зостанешся. — Клічка розгорнув паперовий пакунок, розрізав навіпіл шматок хліба з хопченим салом, половинку подав Павелу. — Може, що-небудь придумати цьому хлопчині, щоб трішки збити з нього пиху?

— Оце діло кажеш, друже, — пожвавішав Павел. — Якогось жука йому підсунути не завадить на додачу до того, що він уже має...

І Павел докладно розповів історію з п'ятьма тисячами крон, вкраденими у готелі.

— Оце здорово! — Клічка ляснув себе по коліну.

— Можеш уявити, що то для нього значить — отак підтягти ремінець! Для фраєра, який звик задирати носа. Ловити рибку в каламутній воді й упадати за дівчатами. А тут іще третя золота зірочка. Та зірочка теж чогось варта. Отак, чоловіче.

Клічка знову подав Павелу пляшку із сливовицею.

— Не бійся, друже! Невже ми удвох нічого путнього не вигадасмо! Він і не здогадається, звідки вітер віє.

— Привіт! — із темряви виринула Саньчина буйна чуприна.

— Де ти ходиш? Цілу вічність вже чекаємо! — сердито вигукнув Павел.

— Зустрів був Ружену, трішки побалакали.

— Добре, що не заснув після такої балачки під ялиною. Як минулого тижня...

Ружена Клічкова — утіха хлопців з «Матільди». Будівництво в прикордонних районах вигнало з цього краю привид безробіття, збудило життя у глухих куточках, породило підприємництво різного типу — буфети у безпосередній близькості від будов, візництво тощо; воскресило у чеських дівчат надію вийти заміж — вони засиділися вдома за завісою відчуженості, яка весь цей час повільно опускалася за неписаним наказом рейху.

Павел осідлав старий, ще батьків велосипед, і поїхав додому. Дорога була неблизька. Він проминув два однакові доти, ще недобудовані. Біля третього пригальмував: двоє теслярів у світлі прожектора відбивали тут опалубку. Та ось удари сокир і грюкіт дошок, що їх скидали на купу, стихли за спиною; далі йшов уже готовий відрізок оборонної лінії. Місяць намагався пробити стіну хмар, у його мерехтливому світлі часом виринав десь збоку приземкуватий заокруглений силует бункера з темним похмурим оком амбразури.

Дорога пішла вгору, і Павел зліз з велосипеда. Глиця глушила кроки, далі спав у нічній тиші, лише зрідка подавала голос якась пташка. Десь вдаліні гавкнула лисиця. Нараз він зупинився й прислухався: людські голоси. Укріплення на цій ділянці готові, ґрати при вході у доти на замках, лишається натягти маскувальні сітки й встановити всередині кулемети. Отже, навряд, щоб це були робітники.

Неподалік виднівся силует хреста з дашком над заскленою іконкою діви Марії. Це місце тут називають «Під образом».

Павел зупинився. Знову приглушені голоси. Якби це були наші, вони б не боялися розмовляти голосно. Павел поклав велосипед на мох і обережно підійшов ближче. Хмари на мить розступилися, і на голові

одного з незнайомих він побачив формений кашкет. У Павла аж руки засвербіли: знову ці кляті фашисти безкарно мандрують через кордон, та ще й в районі будівництва, де чужим взагалі нема чого вештатися! Але ж їх троє, і пістолет, мабуть, у кожного... Сповнений безсилої люті, він обминув те місце, ведучи велосипед трав'янистою дорогою.

Ліс перетинала просіка. Коли з-за хмар вплив місяць, Павел озирнувся і побачив, як чоловік у формі штурмовика підважив собі на спину рюкзак. Потім усі троє потиснули один одному руки, штурмовик і один цивільний пішли до кордону. Ти бач, Parteigenossen, серед ночі вам лінь піднімати праву лапку на честь фюрера?

Якийсь час нічого не було чути. Ті двоє вже відійшли, мабуть, далеченько. Але де третій? Хто він такий, власне?.. А що, коли Павел знає його? Хіба тепер, у цей клятий час, мало таких, що вміло міняють личину? Удень вони — лояльні громадяни, навіть лають Гітлера, коли самі з чехами. А вночі...

Нарешті на дорозі почулися кроки. У Павела напружились м'язи: іде сюди... Цей паразит не підозрює нічого, інакше б давно утік куди-небудь, адже він тепер залишився сам. Один на один! Павел відчув себе певніше; якимсь на танцях у сусідньому селі йому довелося разом із сином тамтешнього коваля викинути з корчми цілий гурт коричневих, що зібралися за одним столом. З того часу ці типи хоч і не терплять Павела, але принаймні шанують. Цим фашистам, щоб почувати себе героями, потрібен натовп, вони мусять знати, що хтось охороняє їх ревище. Наодинці вони бувають скромніші і, якщо поблизу немає своїх, скоріше показують зад, аніж лице.

Кроки наближалися, часом було чути, як цокають об камінь підківки черевиків, м'яка глиця на кілька секунд приглушила ті звуки, та ось знову підосви зарипіли на піску. Павел виступив на середину дороги.

— То що, грибочки збираємо? — промовив він по-німецьки.

— Хто ви?! — вихопилося у того з несподіванки.

— А тобі що до цього? Краще викладай, що тут шукаєш — серед ночі в забороненій смузі?!

Рука незнайомого потяглася до задньої кишені штанів. Е ні! Цього тобі не треба було робити, гад. Два швидких кроки вперед, хук правою, чолов'яга відлетів убік, порослий густим мохом крутий схил на повороті дороги відкинув його назад, ніби канати рингу, і він опинився з Павлом у клінці. Суперники голосно хекали один одному в обличчя. «І звідки в цьому худому парубкові така моторність? — подумав Павел. — Аби відірвати цього типа від себе — прямий у щелепу його трохи заспокоїв би...»

Місяць визирнув між дерев, на мить залив дорогу синюватим світлом.

— Um Gotteswillen — unser Paul! ¹

Павел скам'янів: Петер Форманн, його «двоюрідний брат»!

— Що ж це таке... Як ви сюди потрапили?.. — Павел навіть забув, що дома вони були «на ти».

Форманн помацав щелепу.

— У вас... у тебе досить дивні манери.

Павел нарешті отямився.

— Авжеж, дивні... А правити теревені з фашистами із рейху потайки, серед ночі, — це порядок, га?

¹ Боже мій. наш Павел! (нім.).

Місяць знову зайшов за хмару і Форманнове обличчя зникло в темряві.

— Це все... непорозуміння...

— Я б не сказав,— Павела знову душив гнів.— Оце витріщить батько очі, взнавши, кого привів до хати... Якого благородного гостя... — Він підняв велосипед, хотів сісти, але від хвилювання зачепився ногою за раму й мало не впав разом із машиною...— Якого гада! — ...озирнувшись, крикнув він у темряву.

— Стривай! — почулося за спиною. Але Павел, трусячись від люті, вмотився нарешті в сідлі і так натиснув на педалі, що аж камінці полетіли з-під шин.

За годину перед ним виринули з темряви обриси Пернова. Павел глянув на годинника: так швидко повернутися з роботи додому ще ніколи не щастило! Та ще й після отієї бійки «Під образком»! Хмари тим часом розвіялись, плоскогір'я лежало в синювато-молочному світлі. На їхньому полі, де в кінці схилу дивилася в небо криничка, білів плескатий пиріг срібного туману.

Гальма в буді почула свого, приглушено гавкнула з радощів і вибігла Павелу назустріч. Але сьогодні він навіть не поскуб її дружньо за вухами, а, прихиливши велосипед до ганку, влетів просто до кімнати.

— Вставай! Послухай, що я тобі скажу! — затермосив він батька за рукав.

Якуб Перна звільна розплющив очі, сонно закліпав на сина. Чи в цього дурня стріха зайнялася над головою, що він будить серед ночі? Чи, може, набрався десь у корчмі?

— Чого тобі? Розбудиш матір, а вчора у неї знову боліло серце.

Павел закури в кухні сигарету, свічка тремтіла у нього в руці.

— Тобі цікаво, кого ти до нас привів? На відпочинок...— Він коротко змалював зустріч із «родичем».

Перна скрушно зітхнув. Рано чи пізно цього можна було чекати... Якусь хвилину він розгублено підшукував слова.

— Ти б краще дивився, щоб не було неприємностей на роботі. І не стромляв би носа в речі, до яких тобі нема діла...

— Не роби з мене дурня! Чолов'яга, який у нас живе, ночами вештається із штурмовиками по кордону, а мені до цього нема діла?!

Перна потер долонею заросле підборіддя, підвівся, набрав у сінях кухоль води, випив майже до дна.

— Ти коли-небудь бачив «Продану наречену»? — він витер губи тильним боком руки.— Авжеж бачив, їздив на виставу до Чеської Липи разом із Лізою. Так пригадай: там на сцену виходить ведмідь. Тільки ж то зовсім не ведмідь, просто в його шкуру заліз Вашек!

Павел на мить завмер, намагаючись зрозуміти, потім схопив стільця і сів на нього верхи.

— Але ж Форманн не схожий на дурня Вашека!

— Але він і не ведмідь. А далі вже не псуй мені настрою і не заважай спати, якщо я взагалі засну...— Він узяв у Павела з руки сигарету, кілька разів затягнувся і почовгав до кімнати.

(Закінчення в наступному номері)

З чеської переклав
Олег МИКИТЕНКО

П'ЄР ДЕ РОНСАР

(1524—1585)

•   •
•
Як тільки творчий дух Камена запалила
В мені, з'явилася та благородна сила,
Що змусила буйніш завирувати кров,
Збудивши в серці пал і вогняну любов.
Обрав у двадцять літ прекрасну я подрўгу,
Рішив повідать їй свою сердечну тугу,
Та в мові Франції я не знаходив слів,
Щоб виразить могли снагу моїх чуттів.
Тоді, щоб піднести, звеличить рідну мову,
Я зважився на труд краси додати слову.
Творив слова нові, а давні поновляв;
Народ вподобав їх, до неба прославляв.
За древніми йдучи, старався кожную хвилю
Дать силу реченням і світлі барви стилю, —
Так дав я віршу лад, і з волі добрих муз,
Як римлянин і грек, великим став француз.

•   •
•
Ані троянд ясних весінне квітування,
Ні дух п'янкх лілей над берегом струмка,
Ні щебет ранніх птиць, ні ліри трель дзвінка,
Ні золото камей, окраси одіяння;

Ні лагідний зефір у хвилю повівання,
Ні корабля хода погордлива й легка,
Ні німфа у танку, граційна і струнка,
Ні серця буйного солодке завмирання;

Ні поле бойовищ, де дзвонять меч і спис,
Ні мохом вкритий грот, ані зелений ліс,
Ні чарівних дріад з сільванами кохання,—

Ні все, що з волі примх красується навкруг,
Не радує мене, як цей прекрасний Луг,
Де в'януть без надій усі мої бажання.

До того, як любов у світ прийшла
І теплим сяйвом всесвіт освітила,
В ній плавала планет незмірна сила
Без ладу, і без форми, й без числа.

Так і душа несміливо жила,
Без ладу й форми у мені бродила,
Поки любов її не озорила,
Коли з очей ти сяйво розлила.

І, скорений любові верховенством,
Дух у мені наповнився блаженством,
В думках моїх вогонь запломенів.

Любов дала життя, і рух, і силу,
І душу відродила посмутнілу:
Її любовний племін відігрів.

На лузі раз Наяду я зустрів,
Вона в простім убранні, між квітками,
Букет тримаючи тендітними руками,
Сама, мов квітка, йшла поміж кущів.

Мій розум мов туман густий повив.
Задуманий, сумний ходжу ночами,
І мої очі сповнені сльозами —
Наяди погляд в цьому завинив.

Я відчував у тій блаженній хвилі,
Як очі солодко мене труїли
Й на тиху душу клали ніжний гніт.

Як та лілея в щедрий час розмаю
Під літнім сонцем в'яне, знемагає,
Так гасну я і в'яну в цвіті літ.

Я хочу сам три дні читати «Іліаду»,
Тож двері замикай, мій Корідон тямкий,
А як порушить хто мій тихий супокій —
П'ємщусь я на тобі, як за найгіршу зраду.

Служниці накажи, хай не наводить ладу,
Ви не потрібні теж — ні ти, ні хлопчик твій;
Я хочу сам три дні пожити в полоні мрій,
А там знайду я знов у любовощах розраду.

Та як Кассандра нам, бува, пришле гінця,
Проси уклінно в дім, будь гречний до кінця,
Дай знать мені скоріш, хто жде коло порога.

До посланця її в ту ж мить я вийду сам;
А з'явиться хай бог неждано з неба нам, —
Дверей не відчиняй і для самого бога.

Як очі любої засудять до вигнання,
За їхнім вироком помру я в цвіті літ,
І Парка понесе у потойбічний світ,
Де Флегетону хвиль почую вирування;

Печери і луги, прийміть моє благання,
Ви, тіняві гаї, мій сховок від обид,
Розкиньте ширше тінь своїх розлогих віт,
Щоб я під ними мав довічне спочивання.

І, може, з'явиться колись поет новий,
І, сам закоханий, талант згадавши мій,
Вкарбує напис в клен з печальними словами:

«Співець вандомських рік, гаїв, ясних озер
Зневажений тут жив і від скорботи вмер:
Його звели в труну прекрасні очі дами».

ГАСТІНСЬКОМУ ЛІСОВІ

Тобі, Гастіне, голосні
Виспівую хорали,
Так Ерімант у давні дні
В Елладі уславляли.

Бо, вдячний, я не затаю
Перед людьми й грядущим:
Ти долю вигоїв мою
Бальзамом запахущим.

Мій молодечий дух не гас
В тремтливому промінні.

Стрічавсь я з музами не раз
В твоєму безгомінні.

Як душу клопоти сумні
Сушили юнакову,
То вів у сизій гущині
Я з книгою розмову.

Хай будуть тіняві гаї
За сховище коханим.
Тут жарти б виявить свої
Наядам і сільванам.

Оселя музам тут би дати
В зеленім безбережжі.
Щоб святотатської не знати
Тобі повік пожежі!

Узброєнням бику дала природа ріг,
Рибині — плавники, зайцям — нестримний біг,
Могутні пазурі — цареві звірів леву,
Рисистому коню — в копитах міць сталеву,
Орлу для льоту ввись — невтомні два крила,
Повзучому гаддю — отруту для жала,
А розум мудреця мужчинам дарувала,
А тим, що для жінок нічого вже не мала,
Дала їм лиш красу, щоб слугувала їм,
Замість меча й списа, узброєнням страшним.
Перед красою їх безсилі ми в двобої:
Вона сильніш богів, людей, вогню і зброї.

Церері — буйне збіжжя нив,
Сатирам — тінь густих гаїв,
Зелений ряст — квітучій Флорі.
Гінкого лавра — Феб владар,
Плоди олив — Мінерві дар,
Кібелі — сосни темнокорі.

Зефірам — бистрокрилий літ,
Помоні — саду зрілий плід,
Наядам — рік прозорі хвилі,
І Флорі сяючій — квітки.
Лиш Цітереї — сліз річки,
Солодкий біль, тривоги милі.

ДО ГЛОДУ

Зрослий в хащі лісовій,
Глоде мій,
Квітнеш ти понад рікою,
І на тлі зелених шат
Виноград
Весь оплів тебе стіною.

Круг твого тонкого пня
Комашня
Стала ніби таборами,
І знайшов бджолиний рій
Сховок свій
Під тінистими гілками.

Весняних владар ночей,
Соловей,
Лиш теплом повіє в світі,
Вдвох з коханою летить,
Щоб ізвить
Знов гніздо в густому вітті.

На вершку твоїм хиткім
Гарний дім
Мохом стелений, шовками;
В нім і висидять пташат,
Солов'ят,
Щоб радів я їм без тями.

Тож у хащі лісовій,
Глоде мій,
Квітни з кожною весною,
Щоб ні град, ні дощ, ні грім
В буйстві злім
Не глумились над тобою.

ГАСТІНСЬКОМУ ЛІСОРУБОВІ

Стій, лісорубе, стій! Впини блюзнірську руку!
Бо ти ж не деревам страшно готуєш муку.
Хіба не бачиш? Глянь — з кори струмує кров,
То кров гаряча німф; ти знищив їхній схов.
Коли ми вішаєм маленького злочинця,
Що вкрав нікчемну річ, зашкодив на мізинця,

То як карать того, хто губить дерева?
Вбиваймо і палім убивцю божества!

Палаце гордих птиць! Вже під шумливе гілля
Не прийде ані лань, ні олень на привілля.
Не звабить мандрівця густа зелена тінь
Сховатись в день жаркий від сонячних промінь.
З собакою пастух сюди вже не загляне,
Не сяде на траві духмяної поляни,
Не гратиме в дуду, опершися на пень;
Жаннеті про любов не заспіва пісень.

Все заніміє тут, не заgrimить луною,
Замість гаїв — степи проляжуть далиною.
Де був зелений вир і все цвіло навкруг,
Розорють цілину і рало, й гострий плуг.
Утрапиш ти красу, позбудешся принади
Від тебе утечуть сатири і наяди.

Прощай, старий, прощай! Де бавився зефір,
Де вперше ліри струн я слухав перебір,
Де радощі спізнав і перші неспокої,
І Фебової чув політ стріли дзвінкої,
Де Калліопи чар п'янив із юних літ,
Де радо я прийняв богині заповіт,
Коли вінок з троянд вона мені наділа,
І молоком своїм Евтерпа напоїла.

Прощай, старий, прощай, з святинями узлісь!
Барвистий килим трав, шанований колись,
Зневажений поліг; байдужі пішоходи
Не знайдуть на путі п'янкої прохолоди,
Не сядуть відпочити в зеленій гущині;
Губителів твоїх клястимуть в літні дні.

О дубе-велетню, Зевеса вірний друже,
Короною вінчав ти не одного мужа,
Живив голодний люд, йому давав свій плід.
Але забув тепер невдячний людський рід
Усе добро твоє. Народ низький і грубий
Кормителя батьків прирік до мук і згуби.

Нещасний і жалкий хто родиться на світ!
Тож істину повів філософ давніх літ,
Що речі світові прямують до загину,
Щоб форму полишить і іншу взять на зміну.
Там здійметься гора, де мріє простір піль,
Широкий ляже діл, де був Афонський шпиль,
І зашумлять жита, де лютували шторми.
Матерія — жива, лиш смертні в неї форми.

КАРДИНАЛУ ШАТІЛЬЙОНСЬКОМУ

... Щасливий, хто життя прожив, не змарнував...
Хто сіє навесні й милується жнивими,
Що повні колоски зросли його трудами;
Хто бачить зміну літ не в зміні королів,
Але з природою звіряє плин років;
Хто Бахусові ллє вино у дзбан глибокий,
Співає Сонцю гімн, що обертає роки;
Честь Пану віддає, страховищу людей,
Шанує Феба й муз, дріад і ніжних фей,
Що дім собі знайшли в тіні, під деревами;
Хто спить під дзвін струмків, що плинуть між лугами,
Кому їх музика миліша, ніж труба,
Ніж гул кривавих битв і з смерчем боротьба.

Щасливий той, хто йде у полі по дорозі,
Де ні сенатора в червоній пишній тозі,
Ні принців, ні вельмож, ні владних королів,
Ні двору, де обман усіх і все повив.
Нещасний служнику, іди і падай в ноги,
За волю продану вимолюй чин убогий!
А, вільному, мені миліший у стократ
Мій вирощений хліб і виплечаний сад,
Приємніш до струмка припасти днем пекучим
І милуватись рим вибагливим співзвуччям.
Пустотливих Камен підслухувати спів,
Любіше зустрічати увечері биків,
Дивитись, як спішать, вистрибують ягнята,
І з ранку до смерку миліш мені орати,
Ніж серце віддавать безплідній суєті,
Служити королю в довічнім каятті.

ПРИНЦЕВІ ФРАНЦІСКУ, ЩО ВХОДИТЬ У ДІМ ПОЕТА

Ні злотом, ні сріблом не сяє дім у мене,
З порфіру й мармуру не ставив я колон,
Розкішний горельєф не скрашує фронтон,
У залах не висять портрети й гобелени.

Та зодчий Амфіон явив свій дар натхненний:
Тут ліри дивний дзвін усіх бере в полон,
Тут бог живе один, як в Дельфах Аполлон,
Царюють над усім чаруючі Камени.

Учітесь, принце мій, багатства зневажать,
Бо в людській приязні усі скарби лежать,
А інше все в житті — ошука і омана.

Зичливість, доброта, і правда, і закон
В печерах і лісах споруджують свій трон.
І кожна з тих чеснот в палацах — річ незнана.

ПОЕТОВА ЕПІТАФІЯ, СКЛАДЕНА НИМ САМИМ

Тут опочив Ронсар. З-над Гелікона муз
Привів у рідний край відважний цей француз.
Він лірою служив владиці Аполлону,
Та музи не спасли від смертного полону.
Сховала смерть його у гробовій імлі.
У небі — дух співця, а тіло — у землі.

*З французької переклав
Феофан СКЛЯР*

ЖОАШЕН ДЮ БЕЛЛЕ

(1522—1560)

СОНЕТИ

Не слави прагнучи, не в пошуках скарбів
Я в мандри вирушив із батьківського дому,
Щоб долю суджену знайти в краю чужому,
По той бік сніжних Альп і вічних льодовців.

Найвища честь, яку не вкриє прах віків,
Що вічно житиме у падолі земному,
Лишила стільки благ у серці молодому,
Що скарбу більшого й не хочу від богів.

Для служби щирої я перейшов хребти,
Щоб тут, в Італії, три роки провести,
Де я живу й тепер — ні, не живу: томлюся.

Я для обов'язку пройду ще безліч гір,
Змінюю Францію на Індію, Алжир, —
А треба — кину й рай, і в ад переселюся.

Нещасний рік і день, нещасна хвиля й мить,
Коли, обдурений надією пустою,
Розстався легко я з вітчизною святою
І з дорогим Анжу, щоб тут за ним тужить.

Я знав: недобрий птах мені тропу значить,
І не знаходив я жаданого спокою,
Бо чув я згубний вплив, бо знав, що надо мною
Догнав Сатурна Марс — і вкупі з ним блищить.

Сто раз наслідувать хотів я добрій раді,
Та доля кожний раз ставала на заваді, —
І, не обмарила б вона думок моїх,

Мене б пригода та напевне збила з пливу,
Коли, рушаючи в дорогу нещасливу,
Поранив ногу я, ступивши за поріг.

О Франціє, мистецтв, одваг, законів мати!
О годувальнице, турботнице моя!
Тепер повторюю я скрізь твоє ім'я
Плачливим голосом бездомного ягняти.

Якщо своїм не раз мене воліла звати,
Чому ж мовчиш тепер? Мій дім, моя сім'я,
О Франціє, озвись! Але даремно я
Вслухаюсь: голосу не хочеш ти подати.

Тут пажерні мене оточують вовки,
І тне мене зима — у спину, у боки —
І хоче підкорить своїй колючій владі.

Для всіх отар твоїх доволі паші є,
Ні звір не зводить їх, ні дощ, ні град не б'є...
Чи то ж найгірша я вівця в твоєму стаді?

Своїх вірителів щоденно улещати,
Банкірам кланятись, піддурювати їх,
Забути Франції вільготну мову й сміх,
Над кожним дотепом подовгу розмишляти;

Питтям, наїдками здоров'я не псувати,
Собі вибагливих не купувати втіх,
Не розголошувать, де схочеш, дум своїх,
Словами скудними з чужинцем розмовляти;

Вивчати настрої, вважать на сан і чин,
Бо тут, що більше пільг, то більше є й причин, —
О друже мій Морель! — собі нажить мороки;

Вважай на кожного, з усяким жити вмій —
Оце й наука вся (на лютий сором мій),
Що в Римі я здобув за три минулі роки.

Я не торкатимусь Венеції й Верони,
Мину Феррару я, Флоренцію й Мілан,
Неаполь, Падую, селян і городян,
І всю торгівлю їх, озброєння й закони;

Скажу про церкву лиш, де ледарству поклони
Щодня одважає нова юрба прочан,
Де гонор, злоба, фальш розкинули свій стан
Під гордим золотом потрійної корони.

Знай, друже мій, що тут усякі є турботи,
Є смутки й радощі, пороки і чесноти,
Науки й неучтва є досить, Пелетьє;

Коротше: ладу тут не бачу я ні в чому,
Тут все заплутане, як в хаосі старому —
Всі добрі й злі діла, і все, що в світі є.

О, як спротивилось мені це панство, боже!
Ці мавпи-дворяки, що тільки байди б'ють

Та знай бундючаться, великих удають
І носять убрання, на королівське схоже.

Всміхнеться метр — і всі всміхнуться разом; отже
І збреше, то йому брехні не завдають,
Підтакнуть, що зірки із заходу встають
І сонце з місяцем вночі світити може.

А як ласкаво ще на когось позирне,
До того лащаться (хоч злоба душу тне),
А зганить — всі тоді стороняться від того.

Найбільше ж не терплю, як перед королем
Стоїть шахрай такий з облесливим лицем
І сміхом давиться, хоч сам не знає, з чого.

Коли на пастирів дивлюся, чий наказ
Сповняє гамором приймальні мармурові,
Як важко йдуть вони, зухвалі в кожному слові,—
Я думаю: боги зійшли з-над хмар до нас.

А як святий отець зненацька плюне в таз —
І, раптом збліднувши, сумні, на все готові,
Вони вдивляються, чи там немає крові,
І слабо, вдавано сміються напоказ, —

Тоді я думаю: які ж вони малі,
Оці напінджені духовні королі!
Невже вся велич їх залежить від дрібниці?

І справді: вбивча сталь, тяжкої скелі злам
Щодня загрожує цим пресвятим панам,
Бо щастя їх давно висить на ветхій нитці.

Як радісно тому, хто може збути вік
Серед таких, як сам! Хто без пихи пустої,
Забувши заздрощі, тривоги й невпокої,
Маєтку вбогому виводить лад і лік!

Нещасне прагнення — горнути все під бік —
Ні трохи не гнітить його душі живої,
І всі думки його — не про війну й двобої,
А про вітчизни лан, про власний двір і тік.

Він не втручається у клопоти чужії,
Лише на себе він складає всі надії,
Він сам собі король, він сам бере й дає,

Він у чужих краях добра не проїдає,
Не йде за іншого на смерть — і не жадає
Багатства більшого, ніж те, що в нього є.

Блажен, хто, плававши далеко, як Улісс,
Чи той, хто в рунові кохався золотому,
Набравшись мудрості, вертається додому,
Щоб вік дожити там, де народивсь і зріс.

Коли ж побачу я своє село, свій ліс,
Димок над хатою — і в дворищі тісному
Під дахом затишним своє житло, в якому
Знайшов я цілий світ, що так мій дух підніс?

Мені стократ миліш моїх батьків будова,
Ніж Рима гордого величність мармурова,
Миліш горід сільський, ніж плац, де я ходжу,

Луари гальський плеск — ніж Тіброва латина,
Дрібне Ліре моє — ніж обшир Палатіна,
Й за всі вітри морські — солодка тиш Анжу.

Як літом не страшні річки мандрівникам,
Що взимку казяться, напасниці шалені,
Грабують борозни й прихилища нужденні,
Біду віщуючи сільським трудівникам;

Як звірі боязкі, покірні батогам,
Рвуть лева, що лежить півмертвий на арені
І кориться тепер шакалові й гієні,
Не можучи себе оборонити сам;

Чи як над Гектором, полеглим біля Трої,
Змагалися колись менш доблесні герої,—
Так той, хто по слідах блискучих колісниць

Вступав рабом у Рим, що святкував звияту,
Тепер наважився серед старих гробниць —
Раб, гордим цезарям явить свою зневагу.

Святі руїни, вславлені горби,
Що носите святе наймення Риму,
Де й в попелі живий перед очима
Великий слід великої доби!

Ви, тріумфальні арки, ви, стовпи,
Здивованих небес підпора зрима!
Зробила сила часу незборима
З вас тільки звук, поживу для юрби.

І хоч подекуди й тепер не згас
Грім битв морських, але щодня поволі
Всі імена й творіння гасить час.

Утішся ж, серце, не протився Долі:
Бо, як усе він гасить без жалю,
Погасить він і біль, що я терплю.

Печальні духи, привиди смутні,
Що в давні роки власними руками
Звели під небо ці палаци й храми,
Де тільки пил і пуста в наші дні

Зосталися, скажіть, скажіть мені
(Бо й мертвий Стікс, що дев'ятьма кругами
Вас оточив по той бік пекла брами,
Вас не сховає на своєму дні),

Скажіть мені (бо, може, хтось із вас
Серед руїн ховається в цей час),
Чи не пече вас мукою новою,

Коли ви з римських бачите шпилів,
Що ваша праця, слава ваших днів
Тепер лежить пустелею курною?

Хто закохається, оспівує любов,
Хто хоче почестей, той думає про славу,
Хто при дворі стремить — про усмішку ласкаву,
Хто біля короля — про подвиги та кров,

Хто в дружбі з мудрістю, той прагне до основ,
Хто сяє цноту, спішить на першу лаву,
Хто любить гульбища, шукає пляшку й страву,
Хто має вільний час, віршує з різних мов,

Хто любить наклепи, в брехні знаходить смак,
Хто злом не тішиться, смішитиме друзяк,
Хто сміливий, тому смакують горді пози,

Хто любить сам себе, співає про своє,
Хто любить лестощі. й чортам поклони б'є, —
Мені ж, нещасному, судились тільки сльози.

Не хочу ворухити того, що є й було,
Ані душі шукать у безмірі природи,
У глиб не прагну я, в провальні переходи,
Не кваплюсь хід планет утілити в число;

Не прийме пишних барв мого малюнку тло,
Не крою віршів я за витівками моди,
А тільки списую свої й чужі пригоди,
Все вряд, як трапиться, чи то добро, чи зло.

Я в віршах не тужу, коли і єсть над чим;
Я ними тішуся, звіряю тайни їм,
Як друзям дорогим, що завжди віри гідні;

Я не причісую рядків цих аніже, —
Для мене бо вони не вивіска, лише
Щоденні записи, нотатки принагідні.

Вже ніч загнала у свою кошару
Стада зірок з небесних полонин
І, поспішаючи на відпочин,
Жене під гору чорних коней пару.

Вже обрій Індії жахтить од жару,
І Об, що заплела в свій білий плин
Без ліку чистих блискіток-перлин,
Косичить золотом рівнину яру.

На заході ж, немов жива зірниця, —
О рідна річко! — німфа яснолиця
Усміхнено виходить з комишу.

І, присоромлений її красою,
Вітає день подвійною ясою
Два різні ранки — з Індії й Анжу.

ЗВЕРНЕННЯ ВІЯЛЬНИКА ДО ВІТРІВ

Це вам, о легковії,
Що крилечка живії
Розкинувши, мчите
Поверх сільських садочків,
Гойдаючи листочків
Мереживо густе, —

Підношу я в подяку
Пучок фіалок, маку,
Лілей, троянд, гвоздик —
Всього, що тільки може
У літечко погоже
Зростити садівник.

Летить над лісом, ланом,
Понад моїм гарманом,
Де курява встає,
Де я від спеки млію
І, хекаючи, вію
Свій хліб, добро своє.

*З французької переклав
Василь МИСИК*

ПАРТІЙНА КРИТИКА ЮГОСЛАВІЇ В ІДЕОЛОГІЧНІЙ БОРОТЬБІ

Протягом останніх кількох років у суспільно-політичному житті Югославії відбуваються важливі події, які викликають значну активізацію марксистської критики. Питання партійності й класовості культури, науки і мистецтва опинилося у центрі уваги Союзу комуністів, який рішуче виступив проти політики «невтручання», внаслідок якої за останнє десятиріччя «в мистецькому, культурному і науковому житті, в галузі теорії, в системі освіти і засобах масової комунікації дійшло до відродження націоналізму, буржуазного лібералізму і обивательського анархізму, технократичної ідеології, бюрократичного догматизму і соціально-демагогічної фальшивої лівизни, аж до відкритих контрреволюційних дій. Дедалі агресивнішому наступові антисоціалістичної ідеології сприяли лібералістські тези про невтручання Союзу комуністів у культурне і наукове життя та надання цій діяльності стихійного розвитку»¹.

У грудні 1971 р. у Белграді відбулося XXI засідання Президії Союзу комуністів Югославії, на якому було гостро критиковано політичне становище в країні², а в січні 1972 р. Голова СКЮ Й. Броз Тіто і Виконавче бюро Президії СКЮ звернулися до комуністів з листом під назвою «Сучасний етап революції має вирішальне значення у спрямуванні, розвитку і долі соціалізму в Югославії», зобов'язуючи їх на основі положень, викладених у цьому документі, критично оцінити свою діяльність, усвідомити власні обов'язки й активно приступити до впровадження політики СКЮ у життя.

«Союз комуністів, — писав після опублікування листа белградський тижневик «НИН», — повинен вийти з дилеми: втручатись чи не втручатись... Період так званого невтручання у теорію фактично був періодом найбільшого проникнення опортунізму всіх кольорів у нашу науку... Союз комуністів мусить втручатися — в інтересах робітничого класу...»¹.

БОРОТЬБА З НАЦІОНАЛІЗМОМ

Виходячи з того, що головною політичною платформою антикомуністичної контрреволюційної діяльності ворога є націоналізм, комуністи повели з ним гостру боротьбу. Націоналістичні групи, що зайняли позиції в деяких культурних і наукових установах, окремих журналах і газетах, розпалювали ворожнечу між народами і народностями країни, нав'язували націоналістичну інтерпретацію культурної спадщини, організовували цькування марксистів і прогресивних культурних діячів².

Виступаючи 4 липня 1971 р. на закритому засіданні Виконкому ЦК Союзу комуністів Хорватії Й. Броз Тіто казав: «Становище у Хорватії нездорове... Хорватія перетворилася у ключову проблему в країні у зв'язку з розгулом націоналізму. Схожі явища є в усіх республіках, але найгірші справи у вас. Необхідно надати інший характер боротьбі проти націоналізму. Проводити самі лише наради не досить, залякування промовами на зборах нічого не дає. Це питання

¹ «Комуніст», 18 лютого, 1974, стор. 3—4.

² Див: Йосип Броз Тіто, Избранные статьи и речи. Изд-во политической литературы, М., 1973, стор. 460, 488, 505.

¹ «НИН», 10 лютого 1974, стор. 16—17.

² Політика і задачі у області културе і науке, «Комуніст», 18 лютого, 1974, стор. 10.

класової боротьби, питання, хто переможе — соціалізм чи націоналізм...

Під прапором національних інтересів об'єднується все, що завгодно — націоналізм, всілякі різношерсті течії аж до контрреволюції. Всі вони заодно у боротьбі проти соціалізму...

Так далі тривати не може. Не досить виголошувати промови і виступати у пресі. Преса часто діє наперекір нашому курсу. Тут необхідна рішуча боротьба.

...Ми повинні показати робітничому класу, що ми відстоюємо лінію класової боротьби та інтересу робітничого класу»¹.

На початку 1971 р. націоналістичні елементи в Хорватії намагалися дезорієнтувати трудящих і організувати «масовий рух», використовуючи старовинну культурно-літературну установу «Матиця Хорватська», перетворюючи її на натхненницю національної ворожнечі. Ідеалізація історичного минулого була одним із засобів націоналістичної пропаганди, яка провадилась серед молоді, зокрема серед студентів Загребського університету. Лише після втручання партії у становище, яке «могло бути рівноцінним катастрофі» (Й. Броз Тіто), в республіці відбулися докорінні зміни, одна з яких — відстоювання партиїності в культурі та мистецтві.

У вирішальний час, коли націоналісти пробралися в Спілку хорватських письменників, критики й письменники поводитися досить пасивно. Причини цієї байдужості стали в центрі уваги письменників-комуністів, які в лютому 1972 року вперше по кількох роках мовчання зібралися як об'єднана сила для боротьби з націоналізмом².

Симптоми нового правого ухилу і його «регенерації», про що свого часу говорив Мирослав Крлежа, тепер були вже не симптомами, а реальністю. Таке становище вельми негативно позначалося на культурному і мистецькому розвитку.

Під впливом «націоналістично політизованої культурної атмосфери», — говорив критик Іво Смолян, — письменники повітязували старі реkvізити-тамбури³, які вже давно стали непридатними, щоб грати на них для обивателя. І замість того, щоб пуб-

ліку наблизити до письменника, ми самі наблизилися до обивательських дилетантських верств».

Маючи на увазі фетишизацію історії, і спроби націоналістичної переорієнтації сучасного суспільства, один із критиків писав: «Кожне покоління — кожна епоха — шукає власної оцінки минулого... Але в нашому житті і в нашому суспільстві... зустрічається чимало елементів, які належать минулому, XIX століттю, національній романтиці, до якої додаються елементи нашого сучасного світогляду, сучасного розуміння світу... Націоналісти синтезували елементи XIX століття і проникли з ними у наші сучасні проблеми... Вони пропагували концепцію «унітарної хорватщини...»

Намагаючись з'ясувати, як могло статися, що ціла література своєчасно не виставила весь свій арсенал проти масової націоналістичної епідемії, хорватські письменники говорили про необхідність творити високоідейну літературу. Мова йшла і про важливі завдання марксистської критики, покликаної відмежувати справжні цінності від фіктивних.

У Сербії «націоналізм виявився у вигляді агресивного і нетерпимого ставлення до інших народів і народностей Югославії, висувалися навіть «тези» про те, що з окремими народами в Югославії спільне життя неможливе. У певній фазі сербський націоналізм, почав переходити у паразитизм»¹.

Відомий письменник Оскар Давіч, виступаючи проти націоналістичних концепцій «самозваної еліти сербської культури», писав у тижневику «Комуніст»: «У нас ось уже протягом десяти років здійснюється певний різновид дешевої культурної диверсії, натхненники якої звертаються до минулого і тільки до власного подвір'я, і тільки до національної слави, і тільки до власного смітника, навколо якого зводяться мури, щоб відгородити його від універсальної природи культури, від її загальнолюдського значення. Вони проповідують злочасний міф про винятково національну цінність творчості, і жертвами цього міфа стають митці з творами недалекоими, в яких немає сучасності, немає справжньої ідейної відповіді на імпульси епохи і середовища...

Для активної боротьби з цим божевіллям треба глибоко розробити

¹ Йосип Броз Тіто. Избранные статьи и речи. Изд-во политической литературы, М., 1973, стор. 633—637.

² Тут і далі посилення на статтю «Письменники і націоналізм», «НИН», 6 лютого, 1972, стор. 33—36.

³ Струнный народный инструмент.

¹ «НИН», 16 січня 1972, стор. 14—18.

тактику і програму, яка охопила б усе суспільство... Це мусить бути позитивна програма соціалістичної культурної боротьби за марксистські ідеали... Треба не допустити повторення того періоду, в якому дійшло до приниження ідеології у творчій свідомості, коли настав час абсолютної деідеологізації»¹.

Рішучу боротьбу проти націоналізму комуністи-митці розпочали влітку 1973 року. Вони почали викривати реакційні угруповання. Як писала преса, націоналісти під гаслом боротьби за національну культуру окупували таку авторитетну культурну установу як «Сербська книжкова за друга», видавництва й періодики, яка нерідко перетворювалася у націоналістичну трибуну.

Як наслідок лібералізму з'являлися шкідливо тенденційні книжки, серед них такі, як колективна праця «Історія народів Югославії» (1960 р.), яка, за словами критики, своїм «конструюванням минулого» пропагувала реакційні ідеї, «Післявоєнна сербська література» П. Палавистри, який захищував до цієї літератури четницьких зрадників і... деяких письменників інших національностей. Белградська і загребська критика гостро реагувала на книжку новосадського лінгвіста П. Івича «Сербський народ та його мова» (1972). Як відзначив загребський критик А. Назор, позиції, з яких автор підійшов до історії сербської мови, не приносять користі ні сербам, ні хорватам, а «хорватським націоналістам ця книжка дає добру духовну поживу».

Проти модернізму, елітаризму та націоналізму рішуче виступили комуністи Боснії та Герцеговіни. Елітаризм особливо шкодив розвитку культури республіки.

«Ці сили, — писав про теоретиків «еліти» «Комуніст», — підступно і злісно намагалися підкинути соціалістичні ідеї та політичні позиції не тільки чужі, але й антикомуністичні»².

Комуністи рішуче відкинули гасло апологетів чистого мистецтва «культура — культурним дічам», дали відсіч спробам розвивати хорватський, мусульманський та сербський націоналізм.

Культурне життя у Чорногорії останніх років було особливо інтенсивним. Там велася підготовка до заснування Академії наук і мистецтва, університету — і громадськість рі-

шуче засудила спроби використати ці установи для націоналістичної пропаганди.

Лист Керівництва СКЮ мобілізував і македонських письменників, які після тривалого застою почали критично переоцінювати свою діяльність. «На цей момент ми чекали вже давно... Письменники-комуністи повинні зрозуміти свої обов'язки і відповідальність», — писала «Політика», підкреслюючи, що проблеми македонського культурного життя слід вирішувати лише за принципових партійних позицій¹. Влітку 1973 р. парт-актив письменників м. Скоп'є, розглянув становище в культурному житті і констатував, що в культурну «через «праві» та «ліві» відхилення проник обивательський дух, націоналізм, літературний та інтелектуальний елітаризм і догматизм». Було викрито і засуджено факти неправильної поведінки письменників — членів СКЮ, які перекручували програму Союзу комуністів і «вносили у свої твори антикомуністичні елементи»².

Хоч форми вияву націоналізму у республіках були різні, він мав одну спільну рису — проповідники його виступали як класові вороги і намагалися витіснити партію з усіх керівних позицій.

«Відкрито висловлювалася думка про те, що Союз комуністів не потрібний, що він пережив себе, що потрібен якийсь загальний широкий національний рух, — говорив у одному з виступів президент країни. — Мені це здається дуже небезпечним, схожим на те, що в минулому призвело до катастрофи не лише в Європі, але й в усьому світі»³.

Виступаючи на масовому мітингу, присвяченому 30-річчю битви з фашистськими окупантами на Козарі, в якій пліч-о-пліч боролися бійці з усіх республік країни, Йосип Броз Тіто сказав: «Я хочу і тут сказати кілька слів про те, що собою являє цей націоналізм, на чий кошт він існує і за чим приховується. Йдеться тут про класову боротьбу. Націоналізм — це вид опору класового ворога, ворога самоврядування і нашого прогресу. Одним словом, для нього це ґрунт, на якому, як він вважав, можна найлегше розвинутися... Ми повинні викоренити із свого середовища цю гнилизну, що отруює наше здорове ядро, нашу єдність і що послаблює

¹ «Комуніст», 28 листопада 1971, стор. 28.

² листопада 1971, стор. 24.

³ «Комуніст», № 2, 1974, стор. 20.

¹ «Політика», 29 жовтня 1973.

² «НИН» 11 листопада 1973, стор. 50.

³ Йосип Броз Тіто, Избранные статьи и речи. М., 1973, стор. 60.

нашу соціалістичну югославську співдружність. І тут повинні відіграти свою роль наш революційний дух і диктатура пролетаріату, яка живе і яка мусить бути. Це повинні забезпечити наш робітничий клас, Союз комуністів Югославії і Соціалістичний союз трудового народу Югославії¹.

Інтернаціоналізм, як зазначала критика, повинен стати провідною силою літератури «Комуніст» пише:

«Об'єктивний науковий підхід, марксистська суспільна думка і критика відіграють велику роль у... збагаченні сучасної культури усім тим, чого досягли наші народи в їх віковій боротьбі за свободу... Повернення у минуле і схилення перед консервативним і реакційним часто використовується націоналістичними і антисоціалістичними силами в їхній реакційній діяльності. Тому Союз комуністів мусить енергійно виступати проти некритичного звеличення минулого... національних міфів і всілякого зловживання культурною спадщиною у реакційно-політичних цілях. Націоналістична інтерпретація принижує і знецінює культурну спадщину...»

Необхідно продовжувати рішучу, безкомпромісну і цілком конкретну боротьбу проти всіх видів націоналізму у культурі, проти претензій на культурну зверхність, як і проти штучного обмежування і замикання у власних національних межах².

БОРОТЬБА З БУРЖУАЗНИМ ВПЛИВОМ У МИСТЕЦТВІ

Націоналістичні та антисоціалістичні сили «відчинили двері різним формам буржуазної та дрібнобуржуазної ідеології, вони примирливо і співчутливо ставилися до контрреволюційних виступів. Це супроводжувалося комерціалізацією культурного життя, поширенням псевдонауки і псевдокультури, проникненням буржуазної ідеології. За цих умов дійшло до появи «чорної хвилі» в кіно, частково в літературі, театральному мистецтві. У деяких творах під маркою мистецтва і нібито в ім'я «демістифікації» робилися неприховані спроби знецінити революцію та її досягнення³.

¹ Йосип Броз Тито. Избранные статьи и речи. М., 1973, стор. 643—644.

² «Комуніст», 18 лютого 1974 р., стор. 16.

³ Там же.

На початку 1972 р. на сторінках люблянської газети «Дело» з критикою культурного становища у Словенії виступив президент Словенської Академії наук Йосип Відмар. Його статті, як повідомляв «НИН» у коментарі «Йосип Відмар звинувачує», схвилювали всю словенську громадськість і викликали широку полеміку.

Він констатував, що в культурному житті «настав жахливий вакуум... Сучасне становище у культурі нагадує мені похмурий і нездоровий, базарний галасливий хаос».

В іншій статті він критикує мистецтво, в якому запанувало наслідування західним модам, критику, «порожню і поверхову», авангардистський театр. Й. Відмар з боєм пише про «нешасливу молоду генерацію, найчастіше студентів, які перейняли погляди й смаки своїх вчителів, а через них і сучасне європейське занепадництво...» Президент Словенської Академії наук та мистецтва запропонував організувати «форум, який би іменем цілого нашого суспільства мав право притягати до відповідальності цілий ряд осіб, відповідальних за культуру».

В одному з інтерв'ю Й. Відмар послався на досвід світової історії, який підтверджує те, що «завданням справжньої і дійсно корисної культури було піднесення рівня свідомості людини. Якщо культура штучно і неприродно відділяється від базису і перетворюється на «власність» вузького кола «привілейованих», вона втрачає свій внутрішній зміст, тобто перестає бути культурою у своєму справжньому людському значенні, перетворюється на декорацію».

На початку січня 1974 року, як повідомляв «НИН» у статті «Чорна хвиля живопису»¹, група белградських художників-комуністів піддала аналізу деякі негативні явища, що мали місце в мистецтві в останнє десятиліття. У висновках зазначалося, що образотворче мистецтво було притулком «правих агресивних політичних тенденцій», представники яких виставляли і публікували шкідливі та ворожі праці. Все це здійснювалося під вивіскою свободи творчості. «Але свобода творчості, — писали художники-комуністи, — не означає некритичного переймання всього того, що приходить ззовні... Вона означає звільнення творчості від мо-

¹ «НИН», 6 січня, 1974, стор. 48.

нополії тих, що нав'язували «чорну хвилю», культуру песимізму, націоналізм, мракобісся і релігійний містицизм, антигуманність і деструкцію...» Мистецтву класовому, етичному протистояли групи художників, які орієнтувалися на «фіктивний гуманізм... як філософську і творчу позицію», на «псевдолівизму і анархізм».

«Культура песимізму» у сербському живописі починається у 60—70-х роках і пов'язана з групою «Медіали».

Представники цієї групи пропагували відрив від дійсності, ідилічне перенесення у світ символіки або намагались уразити глядача цинізмом, страхіттями руйнування і агресії, потворністю зображеного предмета. При цьому вони аж ніяк не шукали прикладів жорстокості в діях імперіалістів, у жакхливій «пацифікації» В'єтнаму, Анголи, Алжіру, Чилі. Критика ж підтримувала цей песимізм, зустрічала овацією носіїв «чорної хвилі» і нападала на творчу молодь, яка не бажала приєднуватися до цих течій.

Але молодь виявляла дедалі більший інтерес до реалістичного мистецтва. Симптоматичною у цьому відношенні була виставка під назвою «Відновлення малюнка», яка відбулася в січні 1974 року в Белграді. Художники нової генерації відкидали нігілізм, апатію та інші характерні ознаки югославського малярства останнього десятиліття. Прагнення до красивого, актуального, оптимістичного, відхід від методів поп-арту були лише деякими рисами творчості цієї молоді. Журнал «НИН» називав цю виставку найжиттєвішим феноменом у сучасному живопису, «майбутнім малярства» Югославії¹.

Привернули увагу публіки і ряд виставок художників-комуністів старої генерації.

Так, інтерес викликала ретроспективна виставка (січень 1974 р.) хорватського художника Крста Хегедушича, який ще у 1929 р. заснував групу художників «Земля» та Хлебінську школу, виступив проти естетизму, формалізму, за бойове, революційне і соціалістичне мистецтво.

До останніх днів свого життя він «відкидав різні строкаці псевдоновини», — писав про Хегедушича Мирослав Крлежа. Художник працював над монументальними фресками, які будуть розміщені в музеї, на місці героїчної битви партизанів з окупантами на річці Сутесці.

Приклад високоідейного і партійного мистецтва являла собою і вистав-

¹ «НИН», 20 січня 1974, стор. 44—45.

ка творів Джорджа Андреєвича-Куна, відкрита на травневі свята 1974 р. в Белградському музеї революції.

На початку 1974 р. газета «Борба» звернулася до видатних митців країни з проханням висловитися з приводу ситуації в галузі культури.

Боснійський художник Ісмет Музинович відповів, що після війни чимало талановитих митців занапастило свій талант, потрапивши на гачок до естетів, які твердили, що «справжній митець завжди проти революції», і перекручували тим самим правду історії. У п'ятдесятих роках до художника приїздили деякі «місіонери», пропонували йому «модернізуватися», обіцяючи нагороди і виставки. «Ті підмови, навіть тиск, — згадує він, — викликали у мене огиду. Для мене це означало зраду ідеалів, які я шукав, відкривав, полюбив, з якими я зріднився, і які стали основою мене самого... Творча свобода — це свобода не для антигуманних і не для антисоціалістичних діянь».

Музиновича підтримав і сараєвський художник, член Академії наук і мистецтва Боснії і Герцеговіни Войо Димитриєвич. «Всі мої твори ґрунтуються на одному — вірі в людину», — заявив він.

Підтримуючи критику реакційних явищ в образотворчому мистецтві, тижневик «Комуніст» писав, що партія виступає проти догматів у мистецтві, але це не означає, що вона не має права запитати свого члена-художника, чому він зловживає мистецтвом, свободою творчості, перетворюючи їх на засіб боротьби проти соціалістичного суспільства. В таких випадках, зазначає тижневик, «ідеться не про живопис, а про ворожу ідеологію»¹.

З партійних позицій критикувалася і «чорна хвиля» в кіно. Преса писала: «Сербська кінематографія вже тривалий час виявляє ознаки глибокої кризи... Становище, в якому сьогодні опинилося сербське кіно, вимагає швидкого, невідкладного втручання...»².

«Кризу югославського кіно», симптоми якої виявилися в таких фільмах, як «Пластичний Ісус», «Містерія організму», обговорювали белградські кінематографісти — члени Союзу комуністів влітку 1973 року. Вони зазначали, що фільми «чорної хвилі» з'явилися «внаслідок зловживання свободою»³. Не випадково саме фільми, антисоціалістичні за змістом,

¹ «Комуніст», 28 січня, 1974, стор. 20—21.

² «Книжечне новине», 1 березня 1973.

³ «НИН», 11 березня 1973, стор. 33—35

фільми, що «поривали з революцією», мали успіх у капіталістичних країнах. Стрічка «Пластичний Ісус» примусила замислитися над питанням ідейної орієнтації певної частини творчої молоді, яка «вийшла з-під впливу соціалістичного суспільства і підпала під чужі впливи»¹.

Буржуазна ідеологія проникла і на театральну сцену. Якщо постановки таких «антидрам» і мюзиклів, як «Волосся», «Калькутта», «Ісус Христос-суперзірка» і т. п., мали свідчити про те, що режисери «не відстають» від західноєвропейського чи американського репертуару, то п'єси місцевих авторів, як-от «Роль моєї сім'ї у світовій революції» або «Охоче йде серб у солдати», ставилися під гаслом «свободи творчості», й нерідко мали ледь приховану антисоціалістичну й націоналістичну спрямованість. Авторі і постановники таких драм, як «Багаття», «Гамлет у Нижній Мрдуші», перекручували історію народно-визвольної боротьби, оббрихували перші роки соціалістичної перебудови суспільства. Антирадянський зміст мали вистави «Раковий корпус» та «Ялто, Ялто».

«Епідемія «паніки і жаху», започаткована п'ять-шість років тому на Белградському міжнародному театральному фестивалі (БМТЕФ), нерідко визначала сценічну кон'юнктуру. То була беззастережна капітуляція творчого духу, розгул спотвореної моралі й антигуманістичної ідеології», — зазначає письменник Мілан Ніколич². Безплідність і безжизність модерністського театру впадали в око. «Цей театр, — пише в статті «Сьомий БМТЕФ, або Бучне вмирання авангарду» поет і драматург Йован Христич, — безповоротно застарів. Його тління, яке ми бачили цього року, ще раз підтверджує істину, що авангард — це не стиль, а тимчасове явище»³. Йосип Відмар, який ще в 60-х роках засуджував модерністський театр як явище аморальне, антилюдяне, каже про сучасний югославський театр: «Якщо в Парижі, у вельми другорядних театрах, іде якийсь там Аррабаль і молодий Йонеско, то ми їх прагнемо перевершити й довести свою «прогресивність», поставивши і того, і того, а крім них, ще й Беккета, і Пінтера...» А тим часом, ці п'єси «не мають ніякого змісту, ніяких думок і

позбавлені будь-якого смаку, вони закликають до розбещеності, проповідують навіть самогубство...»¹.

У боротьбі з антисоціалістичними тенденціями в театрі значну роль відіграли рішення комуністів — театральних працівників, які влітку 1973 року, керуючись принципами партійності, виробили нову програму репертуарної політики і зняли з репертуару белградських театрів ряд ідейно-шкідливих вистав.

ПАРТІЙНА КРИТИКА — НАСТУПАЛЬНА ЗБРОЯ

Напередодні Х з'їзду Союзу комуністів Югославії, який відбувся 27 травня 1974 року, комуністи підбивали підсумки широкого наступу на антисоціалістичні тенденції, констатуючи, що в цій галузі досягнуто значні успіхи, про що і сказав в інтерв'ю «Комуністу» за 17 травня 1974 року Йосип Броз Тіто. Успіхи виявилися перш за все у значному зміцненні ідейно-політичної єдності Союзу комуністів Югославії, підвищенні мобільності та дієздатності його рядових членів і керівних органів².

У прийнятій з'їздом ідейно-політичній платформі були визначені завдання комуністів у галузі культури та науки. Зокрема вказувалося, що, незважаючи на швидкий розвиток окремих галузей культури, ще існують такі явища, як елітарність і водночас недостатня розвиненість культурного життя у робітничому середовищі. Процент неписьменних усе ще великий, не вистачає газет, журналів, книг, бібліотек, читалень, кінотеатрів, будинків культури.

Як зазначалося в документі, Союз комуністів виступає в першу чергу за класову орієнтацію культури і зобов'язує своїх членів боротися проти всіх видів діяльності, ворожих інтересам соціалістичного суспільства — за соціалістичну спрямованість культури, за відданість здобуткам і цілям соціалістичної революції.

У пропаганді марксизму і в боротьбі з буржуазною ідеологією в культурі, мистецтві, філософії провідна роль надається марксистській критиці, яка повинна стати одним з могутніх видів наступальної зброї робітничого класу.

Евген ПАЩЕНКО

¹ «НИН», 28 січня 1974 р., стор. 41.

² Мілан Ніколич, Югославський театр на розпутьті, «Всесвіт», № 1, 1974, стор. 188—193.

³ «Книжественост», 11, 1973, стор. 473—477.

¹ «НИН», 7 червня 1972, стор. 17—18.

² Висший форум югославских коммунистов, «Правда», 27 травня 1974.

ГЕРОЇЧНИЙ ЕПОС НАРОДІВ ЮГОСЛАВІЇ

У середині минулого століття Вук Караджич відкрив для всього світу доти незнану скарбницю людського духу — фольклор югославських народів. Тим самим він дав бажаючим можливість проникнути у своєрідний і чарівний світ південнослов'янських епічних і ліричних пісень, прислів'їв, загадок, скоромовок, казок, голосінь. Інтерес до цих духовних багатств не зменшується: від Гете, Я. Грімма та інших великих сучасників Караджича до видатних письменників наших днів майже кожен, хто виявляв інтерес до духовного життя Балкан, залишив якийсь свій відгук про діяльність Вука. Вже написано багато оглядів, книг, дисертацій, і все ж таки спадщина Караджича, як будь-яке видатне явище, дає можливість усе нових і нових тлумачень. Безліч бібліографічних одиниць — це лише доказ того, що ця духовна споруда і досі випромінює яскраве світло.

І в епоху, коли середовище, в якому виникла згадана література, вже зникло, цілком можна зрозуміти ентузіазм Лесі Українки, що написала кілька поезій у дусі цієї народної традиції. І сьогодні світлом, що його випромінюють записи Вука Караджича, повняться твори найвідоміших

югославських письменників, зокрема Іво Андрича.

Дослідження, від загально-культурних до структуралістських, що провадилися вченими різних країн, зосереджувалися й на епіці народів Югославії, даючи можливість глянути на неї під новим кутом, розчленивши її, проаналізувати її генезис. Визначним внеском у цій галузі є й збірка есе професора Светозара Колевича «Наш героїчний епос» (Белград, 1974).

Двома попередніми книжками («Гумор і міф», «Тріумф інтелекту») Колевич зарекомендував себе як добрий знавець світової літератури, переважно англосовітської. Отож його книга «Наш героїчний епос», з одного боку, — несподіванка, а з другого — цілком логічний етап у творчості вдумливого, зрілого дослідника.

Підхід Колевича до фольклору, зокрема до героїчного епосу, зібраного Вуком Караджичем, багато в чому і новий, і цікавий.

Перш за все, дослідник вважає героїчну поезію справжнім літературним явищем з притаманними йому внутрішніми та зовнішніми ознаками й закономірностями і, виходячи з цього, дає свою інтерпретацію народної літератури. По-друге, він тлумачить героїчний епос як особливий поетичний феномен, як «тотальність» (Шіллер), у якій відбивається і історія певного народу, і усвідомлення ним цієї історії (звичайно, художньо оформленої), і все його духовне життя взагалі. Саме такий підхід до народної літератури як до цілісного художнього явища, вирізняє цю книгу з-поміж інших, у яких передусім досліджується «історичність» чи «неісторичність» лише окремих текстів.

Це не означає, що книга Колевича претендує на вичерпність, яка в даному випадку взагалі, очевидно, неможлива. Але книга ця, безперечно, є новий крок у вивченні фольклору й випідно відрізняється від підпорядкованих «чистій» естетиці монографій, автори яких не брали до уваги

соціологічної та історичної основи досліджуваних літературних фактів.

Раніше від Колевича, торкаючись значення історичних джерел у своїх творах, Іво Андрич висловив думку, що поетичний феномен народжується тільки тоді, коли в історичних фактів «вирастають крила». Колевич спирається на цю думку, споруджуючи власну теорію про зв'язок художнього твору й історії; він формулює тезу, що в героїчному епосі історія набуває значення тільки тоді, коли переростає у свою вищу духовну форму — в свідомість історії, коли перед народним співцем виникає історична перспектива.

Ролі історичних фактів у героїчному епосі Югославії Колевич приділяє особливу увагу, досліджуючи цикл так званих передкосовських пісень¹, що їх деякі історики літератури вважають «неісторичними» або «міфологічними». Що ці пісні насправді глибоко історичні, Колевич доводить аналізом норм патріархального життя, яке в них відображено. Так, спираючись на вичерпні дослідження Йована Бркича² і на патріархальні норми та закони у Сербії і Чорногорії під час турецького панування, він доводить, що ці норми проєктуються у всі пісні «міфологічного» або «неісторичного» характеру. А звідси випливає, що всі пісні в більшій чи меншій мірі історичні і всі мають відправні історичні пункти. Тож Колевич показує, що терміни «історичні» й «неісторичні» в даному разі, м'яко кажучи, просто невдалі — особливо, коли йдеться про героїчний епос як літературне явище. Можливо, такі терміни потрібні в деяких фактографічних аналізах, але Колевич переконливо довів, що їх не можна застосовувати в серйозному літературному аналізі героїчного епосу.

Пісні з «міфологічним» і «неісторичним» змістом він називає піснями про «рід і природу», тому що вони відбивають перш за все родові відносини чи, точніше кажучи, всю суму патріархальних норм, а також ставлення людини до природи, почуття єдності з нею.

Таким чином, фольклорний герой Банович Страхи́ня не тільки входить у певні реальні рамки, а, отже, і в загальну історію; він сам стає носієм своєї історії, як належить літературному образу. І ми починаємо стежити за тим, як свідомість співця перетворює реальну постать якогось давнього феодала на героїчний образ Бановича Страхи́ні, — найблагодініший і, можливо, найскладніший образ усього югославського епосу. Тому не так уже й важливо, яким він був насправді; набагато важливіше осмислити суть такого образу і такого світосприймання.

Після короткого вступу «Справжня історія» Колевич розглядає проблему генезису героїчного епосу, маючи на увазі передусім десятискладовий епос, тобто епічні пісні, записані Вуком Караджичем.

Дослідник доводить, що вже в найдавнішому п'ятнадцятискладовому співі, що передував десятискладовому, викристалізувалися певні стильові прийоми та мовні формули, які мандрували крізь віки й були остаточно відшліфовані Вуковими співцями. Останні застали вже готовий мовний матеріал, який вони у відповідний історичний момент, у період перед повстанням та під час самого повстання¹, найбільш вдало використали. «Наші епічні пісні по-справжньому народні, — пише він. — Це творіння поколінь співців різних народів Югославії, які віками використовували не тільки те, що мовно оформили їхні попередники, але й усю народну мудрість, втілену в мові,

¹ Тобто пісень, що виникли до Косовської битви (1389), яка закінчилася перемогою турків над сербським військом; після неї сербська держава майже на 500 років втратила свою незалежність.

² Й. Бркич — сучасний югославський вчений-етнолог.

¹ Тут йдеться про так звані перше та друге сербські повстання проти турецьких поневолювачів 1804 та 1815—1817 рр.

і, таким чином, створили... єдину скарбницю тем і пісенних форм, черпаючи з якої, найщасливіші з них творили велику поезію. Найбільш щасливими серед цих найщасливіших були, звичайно, Вукові співці!...» Всі мотиви, що з'являються в п'ятнадцятискладових піснях, можна знайти у поезіях Вукових співців. Лише у них сформувався до кінця цілісний погляд на історію і остаточне осмислення роду й природи. Ось чому передковські пісні не можна точно пов'язати з добою до Косова, як неможливо визначити й дату їхнього виникнення та історичну вірогідність змальованих у них подій. Вони передковські тільки в силу того, що відображають атмосферу, яка передувала Косовській битві і належать скоріше до пісень про «рід і природу». За Колевичем, вони — «поріг і обрій» героїчного епосу, бо вже в них намічені ті сплетіння відносин і ситуацій, які будуть до кінця розвинені і втілені в піснях про Косово, про Марка Королевича, про гайдуків і ускоків¹ та в піснях про боротьбу за свободу. Що ж тоді обумовлює цілісність героїчного епосу? Насамперед те, що народні співці, співаючи «у ретроспективі», виробляють єдність поглядів на світ і на історію. При цьому, про що б не співав співець, він завжди в своїх піснях відбиває найвизначніші ознаки своєї доби і намагається пісню дати відповідь на найважливіші для його часу питання. Таким чином, єдність мотивів, безліч спільних стилістичних ознак створює внутрішню цілісність епосу, що й дає Колевичу право сказати: «Якщо розуміти цикли як частини єдиного повстанського погляду на давнішу і ближчу історію, як міфи, пов'язані і формою розповіді, і спільністю поетичного «коду», в якому вони виражаються, то і най-

визначніші пісні Вукової збірки виглядатимуть як частини єдиного, хоча й часткового недобудованого епосу».

Перша історична ситуація, навколо якої групується певна кількість пісень, характеризується мотивами «кінця світу» і «правди бога істинного». Це цикл «передковських пісень», що розповідають про родинне патріархальне життя, про єдність людини і природи. Така єдність постає як ознака землеробської цивілізації. До цієї групи Колевич вводить і пісні про будівництво та про «вельмож». В даному циклі він бачить «поріг і обрій» всієї Вукової епіки. Над піснями цього циклу немовби ширяють дві тіні: перша — страх перед карою за порушення норм патріархального укладу (відчуття «правди бога істинного») і друга — передчуття «кінця світу», тобто близької загибелі сербської державності внаслідок турецької навали. Ці дві ознаки і дають загальну тональність пісням циклу разом з вірою в те, що все ж таки колись справедливість переможе. Ця віра дає сили пережити майбутню катастрофу і зберегти своє національне обличчя.

Багато літературознавців, що займалися цією проблематикою, схильні були вбачати в піснях про «вельмож» передусім викриття їхньої розгнущаності і марносластва. Такі дослідники забували, що всі ці реальні властивості вельмож для народного співця є темним тлом, на якому особливої чистоти і виразності набувають ідеї про неминуче торжество правди і покарання за гріхи.

Друга ситуація, яка об'єднує навколо себе велике число пісень і яку можна розглядати як «глибинну структуру» цілого епосу, — це Косовська битва. Колевич окреслює трагіко-драматичні рамки цієї групи пісень, в яких і розглядає її героїв. Тут постають дві взаємопов'язані ситуації, які Колевич назвав «на хресті честі» та «під тінню смерті». Ці ситуації мають лише одну альтернативу: або смерть з честю, або —

¹ Ускоки — історична назва жителів Югославії, які вже з початку XVI ст. тікали («ускакували») з-під турецької влади у Боснію та Герцеговіну, селилися у Хорватії, що була під владою Австро-Угорщини, і звідти нападали на турків.

ганьба підневільного життя. Обираючи перший шлях, герой набуває міфічної сили...

Ще до виходу своєї книги Колевич надрукував нарис про Марка Королевича і відкрив у ньому можливості нового тлумачення цього винятково складного образу народної поезії. Роблячи гумор знаряддям самозахисту, Марко ціле життя жартує, відганяє думку про своє ганебне васальне становище, але й не забуває, що в усякій ситуації треба боротися за збереження ідеалу. Простежуючи зв'язок між Марком Королевичем і Мілошем Обіличем, Колевич визначає відношення між комічним і трагічним ідеалами, які в однаковій мірі допомагають зберегти справжні цінності людського духу.

Цикл про гайдуків і ускоків, на відміну від попередніх, Колевич вважає неоднорідним: гайдучина зображена в цих піснях то як єдиний життєвий вибір, то як прийняття погляду ворога на життя і насильство, то навіть як один із видів підробітків. Літературно цінними, на думку Колевича, є пісні, що розповідають про гайдучину як про єдину можливість життя взагалі.

На закінчення кілька слів про останній цикл пісень, в яких оспівується боротьба за визволення від турецького поневолення. Те, що даному циклу бракує злету, який перетворює реальність на «золото найвищої поезії», Колевич пояснює тим, що тут ідеться про реальні події, вже досить близькі, — пісні ці створювалися у безпосередньому контакті з історією, і процес художньої обробки був занадто коротким.

Хоча Колевич вважає пісні Вукових сербських співців найважливішою складовою частиною всієї епічної будови, слід підкреслити, що він водночас показує і спільну участь усіх югославських народів у створенні героїчного епосу.

Тодор ДУТИНА

Сараєво.

ЧОРНОГОРСЬКИЙ ЦИКЛ МИХАЙЛА ЛАЛИЧА

Сербського прозаїка Михайла Лалича в Югославії та за її межами знають передусім як автора романів та оповідань, присвячених Народно-визвольній боротьбі. Активний учасник руху Опору з перших днів війни, в'язень четницької тюрми в Колашині і грецького концтабору для військовополонених, а після втечі з нього — боєць інтернаціонального партизанського загону, Лалич широко використовує у своїх творах багатий життєвий досвід, набутий під час тяжких випробувань.

Партійна переконаність письменника-комуніста зумовила поєднання здорової тенденційності й глибокого психологічного аналізу, що й становить характерну особливість його романної поетики.

«Чорногорія в роки Народно-визвольної боротьби» — так стисло можна визначити місце і час дії в романах М. Лалича «Весілля» (1950), «Непогожа весна» (1953), «Розрив» (1955), «Лелейська гора» (1957, другий варіант — 1963), «Облава» (1960), «Пасмо темряви» (1970).

Чорногорія — батьківщина письменника. Тут він народився 1914 року, тут він навчався і зустрів війну, тут брав участь у Народно-визвольній боротьбі, тут минули й перші роки його повоєнної журналістської діяльності.

Новий роман Михайла Лалича «Воєнне щастя» (1973) також присвячений Чорногорії, але його хронологія виходить далеко за межі другої світової війни й охоплює період 1905—1941 років. У «Нагадуванні» до роману автор зазначає: «Один із засновників і організаторів чорногорської університетської молоді в Белграді та її колись відомого Клубу 1905—1910 років Пейо Груйович залишив чотири зошити нотаток, у яких спогади, навіть дитячі, чергуються з щоденниковими записами, зробленими через п'ятдесят років. Це перший із тих зошитів». Отже, «Воєнне щастя» — це перша частина задуманої тетралогії. Форма щоденникових записів дозволяє вільно оперувати величезним історичним та етнографічним матеріалом, пов'язаним з Чорногорією. Наявність у романі двох часових планів створює переконливу історично-художню перспективу зображуваних подій. За своїм науковим коефіцієнтом «Воєнне щастя» — найбагатший роман Лалича. Як же вдалося авторові поєднати наукові факти, проблемно-дискусійний матеріал і власне художнє начало?

Хоч сюжетні лінії роману пов'язані з розкриттям головного образу, безпосередня його характеристика з боку автора відсутня: погоджуватися чи вступати в суперечку з героєм повинен сам читач. Лалич відмежовує себе від оповідача. Таким чином, читач може дискутувати з міркуваннями, гіпотезами, припущеннями героя.

Спогади ведуть читача спершу в Цетине — чорногорську столицю, згодом у Дубровник, Загреб і, нарешті, в Белград, де Пейо навчався в університеті. Особисті переживання чергуються з картинками суспільного життя — читач бачить агонію патріархального укладу в Чорногорії, болісне зіткнення народу з капіталістичним способом життя.

Гостра сатира нерідко межує з сарказмом у рядках про цетинський двір чорногорського владика Ні-

коли — хвалька й лихваря — і його воевод (міністрів). То пародійною антитезою, то влучним народним прислів'ям герой твору висміює державну владу Чорногорії. Але й боротьба чорногорської молодіжної організації проти князя була неефективною, подіячому наївною. Пейо Груйович і тут не тішить себе ілюзіями, розуміє, що гучними деклараціями не вибороти справедливості. З гіркою іронією він констатує: «Все у нас мале й мізерне... — коники, садки, корівки, нивки, левадки і хатинки, — малі владки й ще менші опозиціонери...»

Виходець із чорногорських селян, Груйович любить рідний край, але не ідеалізує його історію і тоді, коли намагається осмислити походження чорногорського народу і тих «сімдесяти семи народів, що передували йому на цій території», і тоді, коли відмовляється писати дослідження про своє плем'я брзаків, оскільки вважає, що «те племінне минуле наше треба приховувати, а не відкривати, тому що воно переобтяжене культом героїства з його чотирма варіантами: двобій, крадіж худоби, загибель і помста».

Водночас Груйович намагається всебічно зрозуміти причину багатьох явищ у культурному минулому свого народу. «Вук Караджич каже, що епічні пісні чорногорські залишилися бідними й занедбаними в поетичному розумінні, тобто, що в них більше історії, ніж поезії... Якщо це так, то чому це так, а не інакше?» — пише Пейо і відповідає: — «Ті наші пісні лишалися ув'язнені в тісних межах села, братства чи племені, немов у темниці. Вони не могли перейти через гори, через ріки, бо там були інші племена, не могли поширитися в народі... Так у занадто тісних межах наша поезія часто в'янула, не встигнувши розквітнути».

Пейо не раз подумки поринає в глибину віків — аж до пелазгів, кельтів, іллірійців, давніх слов'ян. У розділі «Великий насип» він розповідає епізод із своєї молодості, коли ра-

зом з друзями «атакував» «Великий насип», — могили, залишену якимсь прадавнім народом, — щоб дізнатися, «яка таємниця криється під оцим камінням». Та коли хлопці розрили могилу, то «ніякого заповіту, ані загадки чи таємниці не знайшли... Лише кістяк — один-однісінький — у скорченому положенні та черепки й уламок меча». Глечик і меч — промовисті атрибути мирної праці й воєн — набувають символічного значення в устах Пейю, бо в той час уже гриміли залпи нової війни...

Символічна зустріч героя твору з молодим комуністом Тадією Чемеркичем, що везе на схованку зброю королівського війська, яке капітулювало. Ця зброя знадобиться бійцям керованої комуністами нової Народно-визвольної партизанської армії Югославії для боротьби з фашистськими окупантами.

Цей епізод несе ще одне смислове навантаження: ним роман «Воєнне щастя» включається в загальний цикл романів Лалича про партизанську боротьбу в Чорногорії. Адже Тадія Чемеркич — головний герой першого великого твору Михайла Лалича «Весілля».

Оцінюючи новий роман Михайла Лалича як «безсумнівно мудру і незвичайно добре написану книгу» (Д. Стоянович), югославські критики зазначають: «Завдяки своїй багатомірності «Воєнне щастя» стає поряд з романами-хроніками Андрича (Р. Таутович); «Михайло Лалич дав у «Воєнному щасті» глибокий аналіз патріархального світогляду, патетичний та іронічний одночасно». (П. Зорич); «Лалича, очевидно, можна залічити до найкращих письменників югославських літератур» (В. Мінич).

П'ятитомний роман Мирослава Крлежі «Прапори» визнано епопеєю Хорватії ХХ століття; новий роман Михайла Лалича є блискучим початком епопеї Чорногорії.

Надія НЕПОРОЖНЯ

ТОМАС МАНН

Тіло західної культури потроху мертвіє — клітина за клітиною, донедавна повна життя, відмирає... Але водночас зростає і мистецтво, сказати б, духовної анестезії. Тамтешні університетські доценти з академічним спокоєм читають курси лекцій про «занепад Заходу», «присмерки Європи», «смерть культури». Філософи рангу Сартра вголос (власне, на шпальтах журналів, що виходять мільйонами примірників) розмірковують про майбутній західноєвропейський дублькат китайської «культурної революції» і вже прирікають на автодафе Джоконду і мистецтво взагалі, пропагуючи натомість «високий позитивний потенціал» сексуальної революції...

Це якийсь шабаш цинізму, політичної глупоти, інтелектуального марнославства, на якому торговці «нігілятиною», намагаючись перекричати один одного, вихваляють свій товар. Ось Мартін Хайдеггер (у докторській мантиї, під якою — уніформа штурмовика, що її він поспішив надягти в 1933 році) віщує «світову катастрофу» — неминучу відплату за гріх «метафізики», якому західна культура підпала, мовляв, починаючи... з Платона. Ось проповідує «фабричний терор» Жан-Поль Сартр — у китайській глухій куртці (кабінетний двійник Федьки Каторжного з «Бісів»!). Ось Ернст Юнгер доводить «перевагу» автократії над демократією, війни над миром, озброєного ландскнехта над беззбройним бюрге-

ром, створюючи, так би мовити, «естетику СС». Ось Кейдж, один із лідерів музичного авангарду, освідчується в своїх симпатіях до «культурної революції», в якій революції не більше, аніж культури...

Так культура перетворюється на свою протилежність, на слухняний інструмент реакції і лжеревольюції. Щира чи удавана радість, яка супроводжує згадані нігілістичні діонісії, — одне з найтяжчих видовищ на цьому страхітливому антикарнавалі. Тут слово вже не стільки за культурологією, скільки за танатологією — медичною дисципліною, яка вивчає ознаки клінічної смерті.

На цьому понурому тлі особливо виразно вимальовуються ті ділянки європейської думки, що їх не зачепила нігілістична чума.

Носії цього гуманізму не культивують сумнівне мистецтво духовної анестезіології — Роллан заздрив індійському мислителю, який фізично відчував біль від удару батоном, завданого іншій людині.

Серед тих, хто залишався живим у блискавичі і мертвих елізіумах пізнобуржуазної культури, хто зберіг «високий больовий поріг» (Ернест Хемінгуей) в епоху, коли згаданий Ернст Юнгер висунув моторошну утопію «абсолютної байдужості» («Тотальна мобілізація», 1931 р.), а третій рейх її реалізував, — був Томас Манн. І пішов він з нігілістичного ярмарку не з порожніми руками, як це трапилося з багатьма епігонами ранньобуржуазного гуманізму, що шукали панацею в ліберально-демократичних закликаннях, запозичених з просвітницької міфології. Якщо гуманізм, скажімо, Германа Гессе перебуває в стані облоги (славетна Касталія цього романіста, де обрані бавляться віртуозною інтелектуальною акробатикою, — лише острівцею духу в океані бездуховності, острівцею, який ось-ось накриє дев'ятий вал цієї бездуховності), то світогляд Томаса Манна — це передусім озброєний гуманізм, який знає і розвідку боєм, і стратегію наступу. Молодість Томаса Манна — це саме розвідка боєм: майбутній автор «Доктора Фаустуса» побував у всіх колах того духовного пекла, яке історики культури називають «fin de siècle» («кінець віку!»), перехворів усіма його недугами — від індивідуалістської емофазії до отождолення духу зі слабкістю. Так, Томас Манн справді торкнувся духовних трутизні, вироблених у філософських лабораторіях «fin de siècle»;

він на власні вуха чув як провокаційні питання, що їх Ніцше поставив перед європейською культурою, так і її недолугі відповіді у вигляді позитивістських банальностей; він ще юнаком зрозумів, що у цієї культури є не тільки респектабельний вікторіанський фасад, а й підпілля, звідки лунають голоси, разуче не схожі на ліберально-демократичне красномовство. Але саме посвячення Томаса Манна (як, зрештою, всього його покоління) в «пристрасті до Ніцше» спричинило явище, зовні парадоксальне — появу в молодій письменницькій крові протиіндивідуалістського та протирраціоналістського імунітету. Колись равеннські жінки, зустрічаючи на вулиці Данте, з повагою й острахом шепотіли одна одній: «Він був там...» Сучасний читач те ж саме може сказати і про Томаса Манна, який також побував «там» — у країні антиподів європейського гуманізму. Понура антилогіка цього «задзеркалля» культури, де чорне ставало білим, велике подібнювалося, а мале й вторинне гіперболізувалося, де підгрунття, на якому зійшли найбільші епохи європейського духу, навмисне й вміло псувалося, була відома молодому початківцеві справді з перших рук.

Західна культура століттями бавилася платонівським ідеалізмом, але майже ніколи не ставилася до ідеї як до буттєвої реальності — хай, мовляв, вона скніє там, в умовному «космосі», на книжковій полиці, в університетській лекції, в салонній *sauserie*, тобто у світі, далекому від грубої і зримої дійсності. Цей парадигматичний платонізм дорого обійшовся Європі ХХ століття.

...На швейцарських курортах невиліковно хворий відставний професор Базельського університету Ніцше мріяв про «художника-тирана», а в цей час в провінційній австрійській родині Шікльгуберів виростав юний маньяк, який, зловживаючи блискучими афоризмами цього професора, став спочатку художником-аматором, а потім тираном.

Тоді ж вулицями бундючної Христіанії тинявся молодий літератор Кнут Гамсун. Напівпритомний від голоду, він мав про пришестья «майбутнього Цезаря», «наддиктатора» і «ультратерориста», який підпалить цей «позитивістський Рим» з чотирьох кінців. На старості літ Гамсун сподобився аудієнції у «наддиктатора» і «ультратерориста», що справді «підпалив» — і не лише Христіанію, яка на той час називалася вже Осло.

Дім від цієї пожежі і досі роз'їдає очі людству...

І тоді ж у Колеж де Франс читав свої блискучі лекції «професор підсвідомого» Анрі Бергсон, який доводив переваги інстинкту над інтелектом, таємничого над раціональним. Не в останню чергу під впливом цих лекцій інженер-шляховик Жорж Сорель створив свої «Роздуми над насильством» (гангстерську концепцію революції) і тим самим проклав шлях для Беніто Муссоліні, який уже не роздумував про насильство, а здійснював його.

Що ж до Анрі Бергсона, то його зацькували «інтуїтивісти» в чорних мундирах.

Ми можемо згадати й Шпенглера, який з витонченої філософської лірики зривався на першокласний прусський плац-бас («Пруська ідея і соціалізм»), або Джованні Джентіле, який розпочав з фальсифікованої діалектики, а потім одержав портфель в уряді того ж таки Муссоліні.

Ірраціоналістські шляхи вели у фашистський Рим... У перші ж роки націонал-соціалістської диктатури архів Ніцше, яким завідувала його сестра, фанатична націоналістка, перетворився на придаток до геббельсівської пропаганди. У зв'язку з цим Шпенглер, ображений плебейським обличчям диктатури, несхожої на його цезаристські галюцинації, бавлячись в опозиційність, сказав, що віднині треба вибирати між архівом і філософією Ніцше. Можна говорити скільки завгодно, що А. Розенберг, автор фашистського корану — «Міфу XX століття», — всього-на-всього мутант німецької неоромантики, її звироднілий нащадок, проте ця книжка сочиться тією ж отрутою, що й трактати більш відданих і ретельних учнів автора «Заратустри».

Томас Манн зрозумів одним із перших, що в XX столітті будь-яка, навіть найабстрактніша і наймалокровніша реакційна ідея може обернутися реальністю, і зрозумів тоді, коли ще можна було б погратися в пізньоромантичний бісер. І він пішов з «ярмарку» задовго до того, як той перетворився на погромницький табір. Так, уже в новелі «У пророка» відчутна тривожна інтонація: естетська фронда, нішечанство тут ще тільки інтелігентський, салонний ритуал, спрямований на умовне розвінчання «пересічного», «усередненого», що не дотягує до норм і еталонів, впроваджених «Заратустрою». Новий «Зара-

тустра» тут тільки говорить — але що ж буде, коли він почне діяти?

Треба було багато втратити, щоб повірити у плоский міф про одномірність слова, соціально нібито безсило-го, нейтрального, нездатного до суспільної долі і ролі. Томас Манн не повірив у цей міф. Він своєчасно зрозумів, що будь-яке слово відкриває «безодню простору» (Гоголь) у вигляді то квітучих, то мертвих піль людського духу. Слово для нього не стільки знакова, скільки життєва проблема, не так ключ до реальності, як сама реальність. У повісті Гоголя букви наливаються кров'ю — так само вони наливаються кров'ю у Томаса Манна: тут ідея, повертаючись із захмарної подорожі на землю, на твердий ґрунт повсякдення, по-братерському зустрічається з матерією побуту, збагачує і висвічує її.

Отож цеховий герб Томаса Манна, його фахове кредо — віра в життєву активність слова, в його буттєву повноту. В сучасній буржуазній письменницькій практиці така віра — рідкість. Тут стихії літератури і життя не просто роз'єднані — вони протистоять одна одній. Автономність, а то й цілковита суверенність літератури — одна із основних засад письменства Заходу. Це — капітуляція слова, що амундсенівським «Фрамом» застряло в крижаних масивах відчуження, що втомилося від життя і, усамітнівшись, перебуває в самотинних стилістичних вправах. Але перерозвинена формальна «мускулатура», скажімо, «нового роману» неспроможна подолати мури відчуження: по суті, енергія її спрямована на зміцнення цих мурів.

О. А. Потебня писав, що, чим архаїчніший фольклорний жанр, «тим звичайніша і міцніша віра в здатність слова однією своєю появою вчинити те, що ним означено»¹. Томас Манн зберіг фольклорну віру в життєву дієвість слова. На новому витку історико-культурної спіралі він поновлює цю віру, втрачену більшістю його західних колег. Слово, яке зазнало катастрофічної девальвації у майстернях алхіміків від літератури, він і надалі очінує як найкоштовніше золото Буття. Він знає, що ним можна викликати Духа Землі (див. початок геттєвського «Фауста»), відтворити саму землю, — і тоді в магічному кристалі роману постане переконливий до га-

¹ А. А. Потебня, Объяснение малорусских и сродных народных песен, т. 2. Колядки и щедровки, Варшава, 1887, стор. 59.

люцинації пізньоганзейський Любек («Будденброки»), або альпійський санаторій, де інтелектуали сперечаються про останні строки Європи («Чарівна гора»), або аравійська пустеля, де відбувається містерія олюднення людини («Йосиф та його брати»).

Але він знав і те, що необережне, а тим більше безвідповідальне поводження із словом викличе справжню сейсмокатастрофу, і з'явиться демон, побачивши якого, заклинач вжахнеться і скаже:

— Страхітливе лице!

(«Фауст», дія перша).

Або:

— Треба вибирати між архівом і філософією Ніцше.

Або, вкрай пригломшений, просто промовчить, як промовчав Бергсон, що не впізнав у Віші свою утопію «відкритого суспільства» — общини, «відкритої» інстинкту, — хоча, за Бертраном Расселом, Віші ґрунтувалося саме на антиінтелектуалістичному філософському цементі бергсоніанства¹.

Маннова віра в слово розкривалася й здійснювалася в трьох взаємопов'язаних вимірах — соціологічному, етичному й естетичному.

Томас Манн, на відміну від своїх колег, не забував про потенційного масового адресата слова, який під його впливом може прийти у колосальний, майже геологічний за своїми масштабами рух.

Саме тому він дотримувався напроцуд високої дисципліни слова, не дозволяючи собі беззаконної, а точніше самозаконної естетської гри з ним. Знаменно, якщо молодий Томас Манн ще проблематизував соціальний потенціал літератури, то згодом він визначив усі його ознаки й характеристики у «Лотті у Веймарі», яка, на нашу думку, є найповнішим і найґрунтовнішим підручником з соціології літератури, а за словами Манна — відбиває «зустріч поета з духовним життям народу»². В романі подана багата діалектикою гра художнього «тексту» і «позатекстової реальності»; старенька Шарлотта Кестнер — колись Вертерова Лотта, а тепер мати дев'яток дітей, приїздить у Веймар, зустрічається там з оточенням Гете, а невдовзі і з самим «таємним радником Європи».

Своє слово Томас Манн організує і представляє особливим, справді унікальним чином, обов'язково пов'язуючи його з попередньою культурною традицією. Зрозуміло, що такий зв'язок сам по собі обов'язковий для будь-якого художнього тексту: вже використуючи ресурси рідної мови, вже звертаючись до словника, митець звертається до надособистих стихій, вступає в свого роду діалог із соціумом, колективом, общиною. Томас Манн за допомогою особливої художньої техніки ще виразніше підкреслює і посилює той одвічний «комунізм душ» (Гельдерлін), який супроводжує будь-яку повноцінну художню творчість. Вся його спадщина перенасичена прихованими і неприхованими цитатами з тисяч і тисяч авторів. Напевне, потрібні зусилля не одного покоління літературознавців, щоб розкрити багатючі історико-культурні коди Маннових героїв. У пізнього Томаса Манна будь-яке слово взагалі потрапляє з інших текстів, сказати б, уже «завізоване» іншими авторами й іншими традиціями. «Доктор Фаустус», наприклад, — це гігантська мозаїка «чужих слів» (М. М. Бахтін), кожний сантиметр якої викладений тим, що вже сяяло в храмах європейської культури — перетвореною фавбулою Шекспірової п'єси, ремінісценціями з біографій Ніцше і Гуго Вольфа, алюзіями з музикознавчих трактатів Адорно, добірними німецькими лексемами доби Лютера і Рейхліна і т. п. Ця, за словами автора, «фантастична механіка» цитат, їх нескінченний, «паралельний» і «вертикальний» монтаж — це зовсім не стилізація, що їх так багато в art nouveau, починаючи з символізму та постімпресіонізму, що започаткували мистецтво (власне — псевдомистецтво) імітації чужих і віджилих культурних традицій. Якщо більшість таких стилізацій — всього-на-всього майстерні фальсифікати, естетичне рантьєрство на художніх дивідендах минулого, байдужі варіації на чужій темі, то художні витвори Томаса Манна немов мічені двома знаками власності — авторської і суспільної культури. Тут поєднується «своє» і «чуже», тут говорить не лише сам Томас Манн — тут через нього промовляє сама культура. Його «пародії» — це особливий спосіб увійти в останню, своєрідна грамати́ка духу, яка дозволяє переповісти в теперішньому часі «тексти», написані в давноминулому.

Зрозуміло, що мистецтво, орієнтоване на таку систему етичних й естетичних цінностей, не могло мати нічого спільного з будь-якими анти-

¹ Бертран Рассел, История западной философии, М., ИЛ, 1957, стор. 714.

² Thomas Mann Gesamelte Werke, Bd. 11, Aufbau-Verlag, Berlin, 1956, стор. 363.

інтелектуальними авантюрами, з тим контрастним, що його на зламі століть розпочала філософська реакція, донедавна стримувана духовною і політичною спадщиною французької революції.

Така відданість своєму созеренню — людському духові — з боку його добровільного васала Томаса Манна мала особливе соціальне підґрунтя, на якому варто зупинитися, бо тут зішлись найдовші і найвторованіші шляхи європейської культури.

Відомо, що життєдіяльність середньовічної людини обов'язково текла в тому чи іншому родовому річищі. Тоді особисте збігалось с надособистим, вимірювалося однією й тією самою мірою. Але потім настав новий час, і міра поступилася місцем безмірності. Цю перемену добре віддає гетевський «Фауст», герой якого, «зруйнувавши віджилу середньовічну міру і вийшовши до технічного активізму, опиняється перед небезпекою втратити будь-яку міру взагалі» (С. С. Аверинцев). Але якщо, за словами того ж дослідника, Гете, рятуючи свого героя, «поспішає привести його до вільної і розумної міри — Софії» й знімає трагічну напругу Фаустової долі красою стилізованої католицької літургії, то насправді новоєвропейська людина рятувалася від згаданої безмірності, культивуючи ту чи іншу — реальну — соціокультурну міру. Її еталони були виготовлені ще на зорі буржуазної епохи, в приємках середньовіччя. Так, уже флорентійський бюргер Джотто, який, власне, і започаткував новоєвропейську образотворчу традицію, у своїй канцоні про бідність висловлюється проти будь-яких «крайнощів» (*estremità*). Його гіпотетичний приятель Данте в третій канцоні «Бенкету» говорить про те, що *habitus electivus*, тобто здатність до вільного життєвого вибору, «гра вільних сил», яка тільки й веде до істини, перебуває «посередина речей».

Минали віки, і ця міра ставала дедалі дрібнішою і крихтішою, деградує разом з іншими сучасними цінностями. У перетвореній, а то й просто пародійній формі вона виявляє себе, скажімо, у назвах ліберально-демократичних парламентських угруповань минулого століття — найвиразніших сигналах їхньої політики: *juste milieu*, *centre* і т. п. Поряд з цим німецький історик і літературознавець Гервінус¹, що вибудував своє

життя на «правді, скромності, мірі й любові до праці», тобто на першозначках тогочасного бюргерського етосу, вважав, «що основне значення Шекспіра — в приборканні «сильних пристрастей»... Далі такої глухоти до культури й життя йти вже нікуди. Напевне, саме вона, представлена ще кількома тисячами німецьких професорів, і спровокувала явище Ніцше — цей перший скандал у доті респектабельному німецько-професорському клані.

І все ж такі поняття міри, її, скажімо, б, ідеальний еталон відіграли величезну роль у створенні культури Нового часу — вони замінили родовий надособистий імпульс середньовічної життєдіяльності. Саме тому Томас Манн ще на порозі своєї стрімкої літературної кар'єри після недовгих вагань обрав таку міру, зрозуміло, в її дистильованому вигляді, дбайливо очищену від вульгарної патини — в тому вигляді, в якому вона відбилася в найкращих зразках німецько-бюргерської культури (наприклад, у творчості й постаті Гете, Маннового недосяжного ідеалу).

Що таке категорія бюргерства в духовному господарстві Томаса Манна? З одного боку, вона тут виразно історична — бюргерство впродовж століть справді конденсувало в собі духовну енергію німецької нації і стало, метафорично кажучи, скарбником німецької культури. Коли Мюллер-Фрайенфельс говорив про «дрібнобуржуазність» Канта, то це була передусім соціологічна характеристика сина й онука кенігсберзьких лимарів, що впроваджував у філософію той спосіб мислення, який панував в особливому соціальному мікрокосмі тогочасного німецького буржуазного міста. 1926 року Томас Манн писав: «Коли я говорив, що як митець я залишаюся громадянином Любека, то мав на увазі, — і я це усвідомлюю, — що в літературі, в поезії я тепер репрезентую і втілюю патриціанськоміське, традиційно любекське начало, і про це свідчить не тільки мій любекський роман «Будденброки». Додамо: про це свідчить уся творчість німецького письменника.

З другого боку, духовний портрет бюргерства у Томаса Манна, безперечно, ідеалізований — сюди не ввійшли такі його риси як соціальний консерватизм, схильність до безпринципних політичних компромісів, становий егоїзм.

Отож, захищаючи бюргерську «міру» Томас Манн іноді втрачав міру історичну і, м'яко кажучи, перебіль-

¹ Автобіографія Гервінуса, М., 1895, стор. 106.

шував її суспільну ефективність, її реальні можливості в сучасному світі, вкрай не схожому на «допрусський» — патріархальний і патрицианський — Любек. Письменник іноді гальванізував бюргерський міф, цілком анахронічний уже за часів останніх Будденброків.

Проте згадана міра, незважаючи на всі її соціально-історичні пороки й провали, зберігала своє значення ідеального етичного зразка в епоху, коли буржуазія вже обрала зовсім інший, агресивний і brutальний спосіб життя. З афоризмів початку XX століття — на кшталт «утопаючого втопи» — із різного роду шовіністичних і мілітаристських міфів потроху визрівала катастрофа 1933 року. Томас Манн почав розробляти бюргерську спадщину, відмежовуючись від банди цих нових «міфотворців». Хору декадентів і нігілістів треба було негайно протиставити якийсь авторитетний голос. І Томас Манн ухопився за те, що мав під рукою: за бюргерство з усіх його ознаках — умовних і дійсних.

Томас Манн обрав бюргерську «точку зору» ще й тому, що вона давала можливість спостерігати... численні відхилення від неї, ті нескінченні порушення «міри», які характеризують новоєвропейський — буржуазно-індивідуалістський — світ з самого його виникнення. А ці порушення та їхні наслідки є, сказати б, першопроbleматикою Томаса Манна, центром його енциклопедичних інтересів. Німецького письменника понад усе цікавила доля сучасної людини, яка стоїть перед дилемою: або твереза міра з її «антикрайнощами», або безмір буржуазно-індивідуалістського «власного хотіння» (Достоевський). Це і є лейтмотивом його творчості, обов'язковим ідеологічним стрижнем усіх його новел і романів. Томас Манн оголив найчутливіший нерв тієї культури, що виникла в епоху Ренесансу й Реформації, а сьогодні агонізує на наших очах. Він ніби уклав довідник з етикету — в широкому розумінні цього слова — західнобуржуазної людини, «словник» її поведінки. Його герої або намагаються знайти й закріпити контакти з іншими людьми, з суспільством та історією, або, порушуючи будь-яку міру, прямують «у безцільну даль авантюри».

В часи так званої Веймарської республіки, коли ще діяла ліберально-демократична інерція минулого століття, коли імперіалістичні орії, здавалося б, урівноважувалися пактом Келлога, угодовством Ратенау, Ерріо

й Масарика, Томас Манн так багато й красномовно говорив про бюргерство та про вироблену в його конторах і вітальнях «міру», що вже не лишалося сумніву: це не стільки соціально-історична, скільки умовна і риторична модель бюргерства. Це була свого роду соціальна педагогіка, особлива тактика, яка мала за мету нейтралізацію «інтелігентського» фашизму, який тоді вже потроху завойовував артистичні салони й університетські аудиторії. Проте як би там не було, а тогочасний Томас Манн, вважаючи себе духовною довіреною особою бюргерства, по суті ще замовчував істину, яка, напевне, давно вже відкрилася йому як авторові «Чарівної гори» з її жорстокими інтелектуальними герцями, в яких конали всі міфи, псевдофакти і напівправди.

А істина була та, що буржуазний світ на одних своїх ділянках, зокрема, на тих, що їх обробляло німецьке бюргерство, культивував «міру», вироблену впродовж століть і століть своєї життєвої практики, а на інших — безнастанно її порушував. Пригадаємо знову легенду про Фауста, свідомого носія «антиміри». Порушення і руйнація «міри» стає його девізом, життєвим покликанням і навіть фактом, його етикою і естетикою. В незлічених літературних трансформаціях легенди її першооснова зазнає досить різкої аберації, радикального ідеологічного перетворення. Так, у багатющій європейській традиції «фаустиада» дорівнює подвигам людського знання — не більше, тоді як насправді у ній з самого початку (в так званих «народних книгах») просвічує те, що значною мірою знецінює Фаустові подвиги: етично безбарвні, вони ведуть в «безцільну даль авантюри» — і тільки. Тут більше «власного хотіння», холодного кипіння егоцентричної примхи, ніж будь-чого іншого.

В одному із найдавніших народно-німецьких текстів ідеться про те, що доктор-чорнокнижник загинув під час якогось наукового експерименту: тогочасна масова свідомість дивним чином відчувала небезпеку науки без етики — тієї науки, що призвела до Хіросіми.

Ми заперечуємо «мистецтво для мистецтва» — відірване від життя, воно обов'язково заблукає і загине в своїх комфортабельних катакомбах. Ми заперечуємо «науку для науки» — ми вже чули слова Енріко Фермі: «Атомна бомба — погана етика, зате яка фізика!» До цих категорій належить, очевидно, і Фаустів подвиг заради подвигу — самоцінна, безпред-

метна і безорієнтирна активність, на яку так багата буржуазна історія.

Ніцше збирався висловити себе у «досконалій книзі», що мала бути написана «з розрахунком на кінцеву катастрофу». Проте з таким розрахунком писалася не лише «досконала книга» Ніцше, а й буржуазна «книга життя» взагалі. Тільки згадана «міра» була протитрутою — але не завжди ефективною.

Томас Манн веймарських часів, вихваляючи ту частину буржуазного («бюргерського») досвіду, що відкладалася в «мірі», вважав за краще мозкати про її порушення — від доктора Фаустуса до професора Ніцше. Але це була лише вимушена «бюргерська» пауза в творчості одного із найправдивіших в історії літератури письменників, який і до цієї «паузи», і після неї поводився зовсім інакше. Ще майже дебютантом він збирався написати про новітнього Фауста — про художника «fin de siècle», який продає душу дияволу, рятуючись від творчого безсилля. Задум був грандіозним і десятки років залишався нездійсненим. Потрібна була півстолітня інтелектуальна одисея, щоб виник «Доктор Фаустус», який розгорнув цей задум у небачених і нечуваних масштабах.

Томас Манн тут дослідив особливий — соціальний, ба навіть соціологічний вимір «фаустіади», що століттями залишався поза увагою її інтерпретаторів — за винятком Гете.

Чи не з самого початку своєї творчості Томас Манн зупинився на порушенні бюргерської «міри» пізньобуржуазним інтелектуалом, на порушенні, яке, по суті, ґрунтувалося на кількавковому ліберальному переконанні, що, мовляв, у кабінеті науковця, з артистичному ательє, у філософському трактаті «все дозволено». Таке переконання ґрунтувалося, в свою чергу, на новоевропейській невірі в суспільну дійовість філософської та художньої думки. На відміну від більшості своїх сучасників, які байдуже, а то й схвально дивилися на інтелектуальні дionісії «fin de siècle», на філософську клоунаду великих і малих заратустр, Томас Манн ще зовсім молодого людиною зрозумів небезпеку кабінетної, камерної «фаустіади», теоретичного нехтування «мірою», спіритуалістичних сеансів, на яких вертіли же не столом, а життям мільйонів «унтерменшів». Він зрозумів, що новітній Фауст, одержимий «власним хотінням», здатен вичакувати в своїй робітні таких духів і таких гомункулусів, що в порівнянні з ними по-

тойбічні персонажі гетевської поеми видаватимуться школярками на конфірмації.

Тут не час зупинятися на особливих соціальних механізмах імперіалістичного світу, завдяки яким кабінетні фантоми, вичарувані Фаустовими спігонами, стають суспільною реальністю: західні інтелектуали ось уже понад півстоліття з естетських міркувань відкривають брами різних бестіаріїв, випускаючи звідти йонесковських псорогів, а то й самі на них перетворюються. Майбутні історики ще напишуть, скільки зусиль доклав Карл Гаусгофер, щоб віденський люмпен Шікльгрюбер став «фюрером Адольфом Гітлером»: ідеал «германського вождя», «нового Армінія» був створений саме за допомогою цього рафінованого ерудита-орієнталіста. Так само напишуть вони, як Джованні Джентіле, цитуючи Гегеля, доводив, що викрадення і вбивство парламентаріїв, — в інтересах не лише «дуче», а й «абсолютної ідеї».

Отже Томас Манн своєчасно вгледів, що майстри ірраціоналістського цеху, закладаючи пізньобуржуазних демонів, — від «надлюдини» до ідеології «пруського соціалізму», — добре відають, що творять. Уже в 900-х роках він писав про це в новелі «У пророка» — найвиразніші її пасажі ввійшли в роман «Доктор Фаустус», цілком присвячений фіналові європейської «фаустіади».

«Дивну історію Адріана Леверкюна» (перша назва роману), який, знемагаючи від буттєвої неповноти, продає душу дияволу і добровільно згорає в холодному полум'ї естетичного лжеентузіазму, романіст ототожнює з напівдобровільним сходженням німецького народу в націонал-соціалістське пекло.

Отже, естетичному тут акомпанує соціологічне. Письменник, осмислюючи, здавалося б, вузькомистецьку проблематику, разом з тим відтворює судорожні спроби пізньобуржуазного світу стерти зі свого обличчя передсмертні риси чи принаймні схвати їх під молодечим гримом...

Ці метафори реалізуються і в ранньому ескізі Томаса Манна до «Доктора Фаустуса» — в новелі «Смерть у Венеції». Вона побудована саме на спробі героя-художника штучно «омолодитися». Густав фон Ашенбах, автор вимучених псевдореалістичних книг, опинився в самісінькому епіцентрі життєвого землетрусу і на власні очі побачив, як руйнуються гуманістичні «ліберально-демократичні» декорації його світу. Настає ката-

строфа, і герой поринає в стихію до-культурної грубої еротики і первісної вітальності. Але це всього-на-всього імітація життєвої повноти — Густав фон Ашенбах так і залишився кволим паростком кволої епохи..

«Смерть у Венеції» — надзвичайно містка культурологічна метафора, своєрідна рентгенограма доти малопомітних недуг, які підточували організм «ліберальної демократії» («бюргерства» — у термінах Томаса Манна), жорстока притча про їх не-вдале лікування. Виразний соціологічний наголос новели (Дьєрдь Лукач назвав її сигналом про небезпеку майбутнього фашистського варварства, і Манн цілком з ним погодився) має особливе значення: адже вже тоді буржуазний світ приступив до тих «косметичних операцій», які мали загримувати його старечі зморшки і які згодом обійшлися людству в мільйони життів...

Ці операції, зрозуміло, вже не мали випадкового характеру, як у Густава фон Ашенбаха, — піднесені до рангу державної політики, з участю міністерств, партій і генеральних штабів, вони готували велетенський сеанс «омолодження» у вигляді фашистської вакханалії. Знаменно, що основна дія «Смерті у Венеції» відбувається в драматичні тижні так званої «Агадірської кризи», що була безпосереднім прологом до першої світової війни...

І саме в ті дні нікому не відомий мюнхенський рантьє на ім'я Освальд Шпенглер розпочав роботу над історіософським трактатом «Ліберальне і консервативне» — апологетикою «консервативного», власне, передфашистського. Невдовзі ідеї цього ненаписаного трактату виливаються у філософсько-публіцистичну книгу «Занепад Заходу», де тема колючої Європи особливим чином поєднується з «цезаристськими» настроями, з «планами штучного тонізування буржуазної Європи» (С. С. Аверінцев). Невдовзі ці плани уточнюються і кон-

кретизуються, подальші дослідження Шпенглера («Прусска ідея і соціалізм») майже цілком викладаються в офіційну доктрину нацизму.

Ось чим закінчився естетський експеримент, започаткований Густавом фон Ашенбахом... І, нарешті, в «Докторі Фаустусі» відтворена катастрофа буржуазно-індивідуалістської цивілізації, трагічні наслідки індивідуалістської егоцентрики у всіх її вимірах — соціально-політичних, духовно-філософських, мистецьких...

Значення Томаса Манна в тому, що, на перший погляд, видається елементарним, — він не втратив голову в ірраціоналістських мальстремах епохи, чорне він називав чорним, а біле — білим. Так мало і так багато...

Його вчитель і попередник Достоевський вже різко переосмислив сутність «фаустіади». Справді, якщо безмежне «свавілля» європейської душі, яка щойно вичленилася із середньовічних вимірів, до певного часу компенсувалася напруженою культурною творчістю, то в XIX столітті воно виходить на вкрай небезпечні стежки. Чорнотропи фаустівського егоцентризму, негатив індивідуалістської активності демонструє вже гетевська поема. Зрештою, якщо Гете, свідок Вальмі, наполеонівської політичної творчості і перших індустріальних сенсацій ще розглядає Фаустову діяльність у «софійному» контексті, то Достоевський вже засвідчує та обґрунтовує тотальну катастрофу буржуазного індивідуалізму. Після такої компрометації «власного хотіння» треба було негайно робити відповідні соціальні висновки. І Томас Манн, незважаючи на бюргерські «паузи», їх зробив.

Подана ним моторшна «фаустіада» ставить буржуазний світ перед альтернативою: або небуття, або принципово нова, колективістсько-комуністична реорганізація людських відносин.

Вадим СКУРАТОВСЬКИЙ

НОВІ УКРАЇНСЬКІ ПЕРЕКЛАДИ М. ЕМІНЕСКУ

М. Емінеску. Поезії, Київ, «Дніпро», 1974.

15 січня 1850 року в родині Георге Еміновича народився майбутній румунський поет Михаїл Емінеску. Його назвуть останнім з романтиків європейської поезії, його знатимуть далеко за межами Румунії.

Знайомство українського читача з творчістю видатного поета почалося в 1903 році з вірша «Чого гнешся, гаю мій» у перекладі Василя Щурата, який було надруковано в збірнику «Поезія XIX віку» у Львові. В 1952 році на Україні вийшла збірка віршів М. Емінеску з передмовою М. Садовяну. Перекладали М. Емінеску в повоєнні десятиріччя М. Рильський («Надворі осінь», «Роки пройшли, багато літ мине...»), В. Сосюра («Що таке любов»), М. Усенко, В. Швець, А. Кацнельсон, Т. Масенко.

Напередодні ювілею, який широко відзначається нинішнього року на батьківщині поета, в Києві вийшла нова збірка його поезій з передмовою А. М'ястківського.

До нової збірки ввійшли найпопулярніші твори поета: філософські поеми «Ангел і демон», «Імператор і пролетар», «Луцафер»; вірші «Життя», «Розтлінні молодики», «Наша молодь», спрямовані проти тих, хто жорстоко експлуатував поета, його працю; любовна й пейзажна лірика — «Біля тополь самотніх», «Така ти ніжна», «Озеро» та ін.

Увійшли до збірки й досі невідомі на Україні вірші — «Міфологічне», «Синя квітка», «Я не вірю ні в Єгови...», «Ямб», «Вже вузьколобі в генії пішли», чудовий, сповнений любові й ніжності вірш «О, мамо» (слід відзначити вдалий переклад цього вірша А. М'ястківським).

Вперше як перекладачі творів М. Емі-

неску виступають А. М'ястківський, В. Коломієць, М. Ігнатенко, Н. Матвійчук. Але вдруге здійснені переклади вже відомих віршів, на жаль, не завжди кращі від попередніх варіантів. За приклад може правити вірш «Буковині»: давній переклад В. Швеця ближчий до оригіналу, краще передає властиве поетові романтичне світосприйняття, ніж переклад В. Коломійця, який явно зловживає буковинською «екзотикою» в мові і стилі, гублячи дух оригіналу.

У новій збірці поезій М. Емінеску відчувається прагнення перекладачів надати віршам поета радіснішого, оптимістичнішого характеру, ніж ми бачимо в оригіналі. Така тенденція здається нам не досить переконливою. Емінеску все життя був самотнім і знедоленим — чи не тому багато його віршів вражають саме своєю тугою, романтичною мрією?

У вступній статті А. М'ястківського читаємо: «...Підростало покоління революційно настроєних людей, яких вабили й кликали до боротьби ідеали революції. До цього покоління і належав М. Емінеску... Уже в ранніх віршах поета основним мотивом була гаряча любов до батьківщини, готовність вірно служити їй, виборювати краще життя для народу...» Але звернімось до соціально-історичних умов тогочасної Румунії. Закінчилась буржуазна революція, пролетаріат у країні не сформувався ще остаточно як революційний клас, буржуазія стає дедалі реакційнішою. Перша програма робітничого руху з'являється у 1880 році, і лише в 1881—1883 роках соціалістичний журнал «Контемпоранул» починає популяризувати марксистські ідеї. На цей час літературна діяльність

М. Емінеску вже скінчилася — отже, поету довелося творити раніше, у найреакційніший період румунської історії. Поет спостерігає суперечності життя і наполегливо шукає ідеали й гармонію, які виражає з допомогою ретроспективної романтичної діалектики, протиставляючи сучасному славне історичне минуле своєї батьківщини («Епігоніи», «Послання третє» та ін.).

Без повного врахування умов, за яких формувався письменник, неможливо глибоко оглянути його творчість. А в трактуванні окремого твору без розуміння цих умов можна припуститися помилок. Перекладач, так само як літературознавець, повинен глибоко дослідити творчість письменника, всі основні чинники, які впливали на формування його світогляду, тобто все, від чого залежить правильне розуміння твору — його тематики, філософського спрямування, образної системи, стилю. Без цього переклад відбиватиме тільки думки й мотиви, що «лежать на поверхні», глибинні ж залишаться невідтвореними або викривленими.

Вступна стаття А. М'ястківського є, на жаль, прикладом недосить глибокого тлумачення творчості поета. Автор вважає Емінеску реалістом і тільки реалістом. Насправді, творчість цього геніального поета-романтика останньої чверті XIX ст., який знайшов нові методи відображення тих ідей та подій, що їх неможливо було передати романтичними засобами, не можна зводити лише до реалізму так само, як і до романтизму.

Основним мотивом його творчості є любов до батьківщини, готовність вірно служити їй, але поет не бачить довкола

сил, здатних до боротьби, він співчуває знедоленим, але не сподівається кращого майбуття для них.

Поезія Емінеску трагічна. Трагедію переживала країна, і поет, який дуже любив життя, красу, гармонію, досконалість, виражає почуття болю і гніву. Як підкреслював його сучасник соціал-демократ К. Доброджану-Геря, страждання віку здавалися йому «муками агонії».

Зовсім незрозуміло, на якій підставі А. М'ястківський твердить, що в поемі «Імператор і пролетар» «надто виразно відчуваються шевченківські інтонації».

Ніякого зв'язку з революційними поезіями Шевченка тут, звичайно, немає, а є вплив конкретних історичних подій, сучасником яких був Емінеску. Немає в цих віршах нічого спільного і з поезіями П. Грабовського, таке типологічне порівняння безпідставне. Для подібних паралелей потрібні більш умотивовані аргументи, ніж спільність тематики деяких творів.

Безперечно, заслуговує схвалення той факт, що поема вперше перекладена повністю. До цього часу перекладалась тільки перша її частина — промова пролетаря, яка, зрозуміло, не давала повного уявлення про твір.

Зрозуміло, це не остання зустріч українського читача з поетом багатих думок і почувань, яскравої образної мови. Потрібні нові переклади, які відповідали б сучасним вимогам, відтворювали б оригінал і давали б точніше уявлення про поета.

Олександрина ЧЕРНОВА

Чернівці.

Автопортрет (1912 г.).

ІВАН МЕШТРОВИЧ

У братерському єднанні художніх зусиль різних епох і народів вирізняється творчість великого югославського скульптора Івана Мештровича (1883—1962). За своїм художнім багатством найкращі його твори цілком дорівнюють безсмертним «косовським» пісням.

Феномен Івана Мештровича, за словами його вчителя й друга Родена, «найбільшого серед сучасних скульпторів», значною мірою зумовлений надзвичайною унікальністю його духовного і мистецького становлення. Син хорватського пастуха, він у дитинстві ще чув і навіть сам записував пісні сліпих гусярів про трагедію на Косовому полі, про нескінченні криваві сутички з османською деспотією. Слід додати, що Мештрович народився там, де слов'янський світ неодноразово зустрічався з Середземномор'ям, з романською культурою, породжуючи внаслідок цих зустрічей такі своєрідні явища, як, наприклад, дубровницька література. І, нарешті, молодий Мештрович із далматинського напівепосу потрапив у тогочасний Відень з його надвитонченою і ускладненою цивілізацією, у тамтешні салони й ательє, де вже шукали новий, доти небачений погляд на світ, спішно відмовляючись від академізму й ілюзіонізму.

Таким чином, Мештрович, дебютуючи, перебував водночас у кількох несхожих світоглядних і художніх вимірах. Але йому, дужому сплітському каменярєві, вдалося поєднати ці, здавалося б, протилежні культурні традиції, знайти їх щасливий синтез. Мештрович став глибоким знавцем світового мистецтва і задовго до Мальро вибудував свій власний «уявний музей світової скульптури», працюючи в ньому впродовж усього свого творчого життя. В його працях благородний примітив старовинного

далматинського різьбярства доповнюється структурною напругою грецької архаїки і стриманою патетикою Роде нових статуй. Мистецтво Мештровича стало тиглем, у якому відбувалося безприкладне за своєю художньою переконливістю поєднання мистецьких надбань.

Разом з тим Мештрович далекий від космополітичного псевдосинтезу. Художник завжди був сином свого народу в найвищому розумінні цього слова. Невипадково славетний «Портрет матері» відтворює не стільки індивідуальні риси селянки Мештрович, скільки «родові» узагальнюючі ознаки далматинської трудівниці, південнослов'янської Праматері...

«Портрет матері» — це пластичний вираз найсильнішого Мештровичового почуття — патріотизму. З особливою силою це почуття виявило себе в грандіозному проєкті скульптурно-архітектурного спомину про Косове поле — так званого Відовданського храму. Цей задум був надто грандіозним і лишився нездійсненим. Але його скульптура назавжди ввійшла в «уявний музей» — митець подав точний пластичний еквівалент південнослов'янського епосу і до того ж його найпатетичніших сторінок. Тут герої цього епосу Мілош Обілич і Марко Королевич знову починають своє інтенсивне художнє буття — тільки вже не в слові, а в бронзі й камені.

І, нарешті, Мештрович переповів мовою пластики низку найніжніших тем світової лірики і музики, геніально доповнивши їх «візуальною», зримою лірикою («Чекання», цикл зображень дівчини з музичними інструментами).

Мештрович — «слов'янський Мікельанджело», свідчення невичерпності духовно-культурних ресурсів народів Югославії.

Портрет матері (1908 р.).

Янголи, що радіють (фрагмент, 1916 р.).

Чеканья (1927 г.).

ДРУЗІ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВА

Інтерес югославських читачів до української народної, класичної та радянської літератури має багату традицію. Сьогодні серед дослідників і популяризаторів україністики в Югославії зустрічаємо імена як відомих письменників і вчених, так і молодих літераторів та перекладачів.

Сербська поетеса і перекладачка **Десанка Максимович** — великий друг нашої країни. Її твори перекладено багатьма мовами народів СРСР. Згадуючи про своє перебування в Радянському Союзі, Д. Максимович у книзі «Свята подорожувань» (1972) писала: «Я знову й знову поверталася думкою до схожості між народами. У Москві мені здавалось, що ми, югослави, схожі з росіянами, в Грузії думала, які ми близькі до грузинів, а в Азербайджані переконувалась, що ми схожі на жителів цього краю. Може, це було прагнення до братерства, може, югослави й справді мають риси багатьох народів, а може, просто не існує народів, які були б зовсім несхожими»...

Сьогодні Десанка Максимович — одна із найактивніших перекладачок з української поезії. «Українська мова нам, сербам, дуже близька. Я дуже люблю цю мову...» — говорила поетеса в одному інтерв'ю. Їй належать майстерні переклади поезій Т. Шевченка, її захоплює творчість Лесі Українки, з приводу ювілею якої вона схвилювано пише: «Сто років минуло від дня твого народження, велика українська поетесо. Через нашарування часу і землі ти не можеш почути мого голосу, але твій голос доли-

нув до наших днів. Долинули до мене й мого народу твої вірші й казки, драми, сповнені мудрості, оповідання й нариси...» Майстерні переклади творів Лесі Українки, і особливо поеми «Віла посестра», на сербськохорватську мову схвально зустріла югославська і радянська критика. Д. Максимович перекладала й вірші І. Франка, П. Тичини, М. Рильського.

Високоті оцінки здобули переклади поезій Т. Шевченка, зроблені **Любомиром Симовичем** і **Сергієм Сластиковим**. Вдумливо і з любов'ю підійшла до української класики відома поетеса **Йованка Хорвачанин**; її переклади з Шевченка і Лесі Українки вміщувались у збірках «Кобзар» (Белград, 1969), «Ломикамін» (1971) та в журналі югославських перекладачів «Мостови». До творчості Лесі Українки звертався поет і театральний критик з м. Крагуєваца **Мілан Ніколич**.

За останні роки з'явилися нові переклади і нові перекладачі: молодий белградський поет **Срджан Рашкович** (переклади з П. Тичини, О. Довженка, М. Бажана, І. Драча, Є. Гуцала); сараєвський поет і критик **Тодор Дутина** разом з **Радославом Пайковичем** переклав ряд творів Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, П. Тичини, П. Воронька та ін.

До друзів українського слова в Югославії належить і професор **Петар Митропан**. Йому, авторитетному знавцеві російської та української мов, належать переклади творів В. І. Лєніна, К. Федіна, Л. Лєонова, а також дослідження з української та російської літератур.

«Російська література, як сучасна, так і класична, має у нас велику перекладацьку традицію, — сказав він в інтерв'ю газеті «Руске слово» (24.3.1971). — Відомості про багату українську літературу у нас також немалі, але треба ще докладати чимало зусиль, щоб її багатства подати югославському читачеві, показати красу мови, силу художнього слова, велетнів української класики і сучасної літератури». Ідея видання «Кобзаря» (1969 р.), вибір творів, редагування та післямова належать П. Митропанові. За його ж ініціативою в Белградському університеті було проведено конференцію, присвячену ювілею І. Котляревського. Про свої плани Петар Митропан розповідає: «Хочеться репрезентувати югославським читачам кількох молодих поетів, перекласти дещо з сучасної української прози, дещо з класики. Роботи багато...» («Руске слово», 1974).

Доктор філологічних наук **Владан Недич** займається фольклористикою в Белградському університеті і водночас вивчає сербсько-українські літературні зв'язки. В центрі його уваги — фольклорні аналогії і питання з доби сербського та українського романтизму. Свої перші публікації він розпочинає в 1947 році, коли в одному з найстаріших наукових журналів «Летопис Матице српске» вміщує рецензію на зроблені М. Рильським переклади сербських народних пісень. Його перу належать, зокрема, розвідки «Один сербський мотив у Шевченка». «Зв'язки Вука Караджича з українцями», зауваження про дослідження Є. Гребінки, Я. Головацького, І. Франка в галузі сербської народної творчості. Цікаві міркування про вплив збірок народних пісень В. Караджича на творчість українських поетів В. Недич зробив на міжнародному семінарі сербістів, що відбувся у вересні 1972 р. Він переклав на сербськохорватську мову «Fata morgana», у вступному слові розповівши про життя і творчість М. Коцюбинського.

Українську літературу і, зокрема, творчість Т. Шевченка досліджує й викладач Белградського університету доктор філологічних наук **Стоян Суботин**. Учений систематично інформує наукову громадськість про нові дослідження з питань українсько-сербських літературних зв'язків в радянському літературознавстві. Він переклав монографію М. Гуця «І. Я. Франко та сербська народна пісня», пише статті про українських письменників для ряду югославських енциклопедичних видань. С. Суботин написав кваліфікований огляд української літератури від давніх часів до сучасності для семитомної «Історії світової літератури», що виходить у загребському видавництві «Лібер». Перу С. Суботина належить і переклад роману Ю. Яновського «Вершники» (Белград, 1965 р.) з теплою післямовою про творчість письменника.

Сьогодні розвиток україністики у сучасній хорватській славистиці нерозривно пов'язаний з ім'ям професора Загребського університету **Йосипа Бадалича**. Будучи секретарем Товариства хорватських письменників, заступником президента Міжнародного комітету славистики, Й. Бадалич своєю діяльністю значно сприяв популяризації славистики в наукових центрах Європи та Америки. Твори Й. Бадалича виходили і в Радянському Союзі; серед них — дослідження про Т. Шевченка — у збірнику «Шевченко и мировая литература» (М., 1964), «Русские писатели в Югославии» (М., 1966) та інші.

У Загребському університеті, який підтримує зв'язки з Київським університетом, запроваджено вивчення української мови і літератури. Кафедра славистики, яку професор Й. Бадалич очолює понад тридцять років, готує до видання хорватсько-сербсько-український словник.

Учень Й. Бадалича, критик і перекладач **Александр Флакер**, викладає російську та українську літератури в Загребському університеті. Серед перших праць А. Флакера з україністики

була критико-бібліографічна монографія «Тарас Шевченко — борець і революціонер», що увійшла до збірника «Світова велич Шевченка» (Київ, 1964 р.). Наукова розвідка А. Флакера «Українська література у Хорватії» («Croatica», 1970) є вагомим внеском у вивчення ще малодослідженої теми. До «Лексикографічної енциклопедії» та «Літературного лексикону іноземних письменників» (Загреб, 1968) він подав портрети багатьох українських письменників. Крім того, Александр Флакер познайомив югославських читачів з поезією М. Вінграновського, І. Драча, В. Коротича, Р. Лубківського та прозою В. Шевчука (альманах «Stvarnost», Спліт, 1968 р.).

Словенський україністиці 120 років. Про багату перекладацьку і наукову традицію в Словенії свідчить бібліографія україністики, укладена директором Слов'янської бібліотеки в Люблянні **Франце Добровольцем**.

Героїчна боротьба запорізького козацтва проти іноземного гноблення сприймалася в Словенії як візирець у боротьбі за незалежність. Одним із прикладів симпатії до української історії може бути заснування 1896 року так званої «Запорізької Січі» в Альпах групою передової словенської інтелігенції. «Побратими», члени цієї «Січі», сприяли поширенню відомостей про українську літературу в себе на батьківщині. Таку ж роль відіграло і «Братерство передових діячів», засноване видатним суспільним діячем, письменником-славістом і автором статей про українську літературу **Янезом Креком**. До цього товариства входили видатні письменники **Отон Жупанчич** та **Іван Цанкар**. Українські мотиви, які зустрічаємо у ранній поезії Жупанчича, навіяні саме зустрічами членів «Братерства», на яких Янез Крек говорив: «Друже, якщо ти не вмієш розуміти природу, навчися того з української пісні; в ній усе живе й дихає, все чує і перебуває в тісному зв'язку з життям: дерева, вода, гори, долини, квіти, птахи, зем-

ля і небо — все це найтіснішою любов'ю зв'язано з людиною¹. На цих зустрічах бував і талановитий словенський письменник **Й. Абрам**, перший перекладач «Кобзаря» словенською мовою (Любляна, 1907).

Франце Бевк (1890—1970), письменник-антифашист, в складних умовах італійської окупації переклав і видав твори Івана Франка з великою післямовою «Україна, українці, їх історія, українська література та Іван Франко».

До української тематики звертався відомий драматург, прозаїк, критик і славіст, президент Словенської академії наук і мистецтва **Братко Крефт**. Статті академіка Б. Крефта з питань української літератури відзначаються глибоким знанням культури та історії українського народу. Змістовно і тепло пише він про Т. Шевченка. Б. Крефт — один із авторитетних знавців життя й творчості І. Франка, якому присвятив нарис «Український письменник і поет Іван Франко». Б. Крефтові належать ґрунтовна післямова до словенського видання «Захара Беркута».

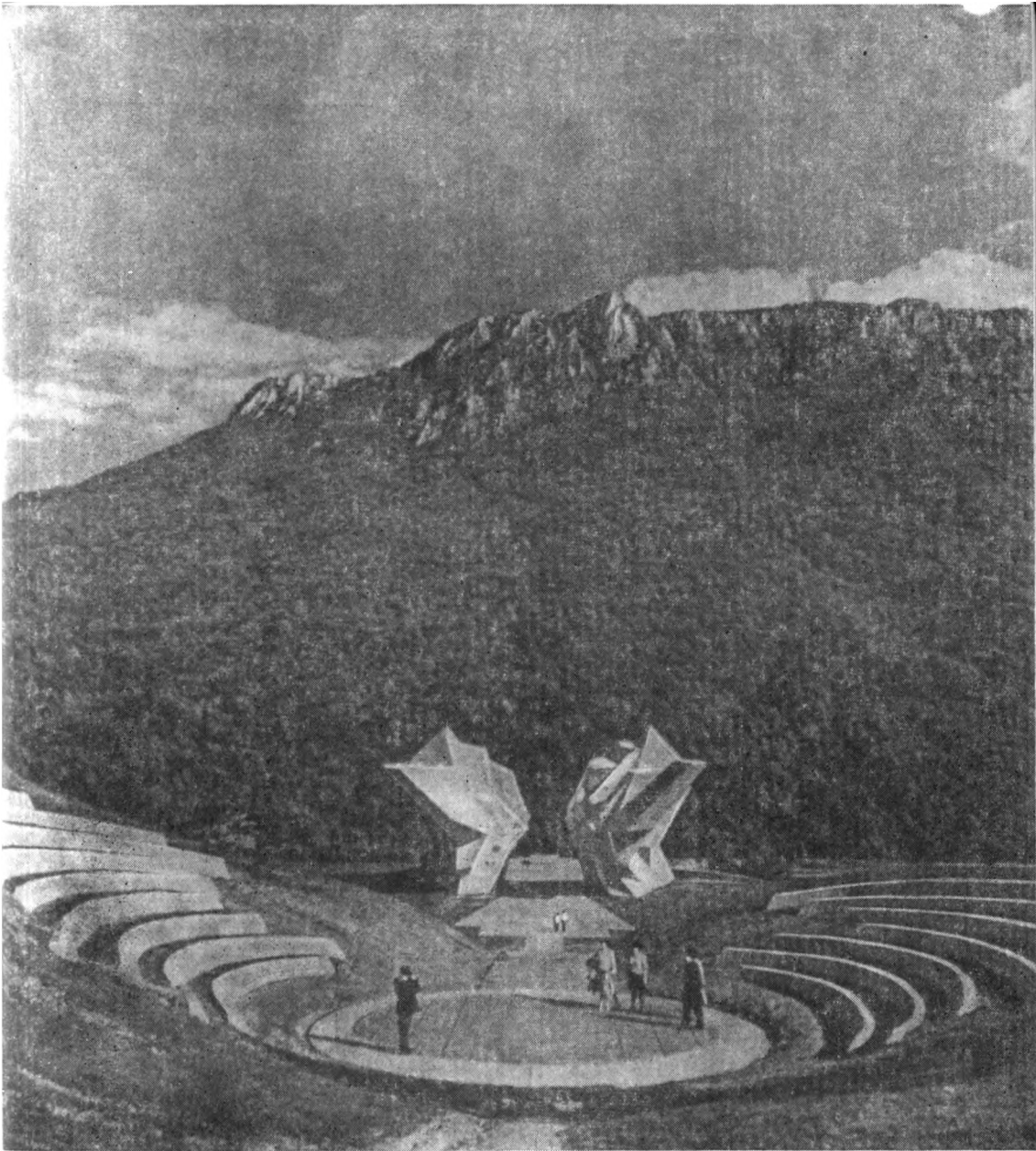
Франце Безлай — лінгвіст, славіст і критик, досліджує творчість Т. Шевченка та І. Франка, майстерно переклав вступ до поеми «Мойсей» І. Франка.

Про українську літературу в Словенії писав критик **Ян Шедіви**. Його розвідка про Ольгу Кобилянську становить певний інтерес для радянського літературознавства. Внески в югославську шевченкіану зробили поет і перекладач **Радко Бордон**, а також славіст-енциклопедист **Божида Борко**, який не тільки досліджував творчість Шевченка, але й перекладав його поезії.

У популяризації української літератури в СФРЮ значну роль відіграють також культурно-мистецькі товариства югославських українців.

Євген ПАЩЕНКО.

¹ Г. Вервес «За три моря» «Літературна Україна», 21. X 1969 р.

Монументальний пам'ятник у вигляді розсунутих скель, споруджений на Тьентіште, символізує про-
тив гітлерівського кільця. Тут, у червні 1943 року,
на боснійській річці Сутеска відбулася вирішальна
битва Народно-визвольної армії Югославії з фа-
шистськими окупантами. Ударні сили партизан
розбили вороже оточення й вийшли в Боснію.
Битва на Сутесці давно стала легендою, що надихає
молоде покоління.

«Битва на Сутесці» — фрагмент картини хорватського художника Крсти Хегедушича.

В ІМ'Я СВОБОДИ І НЕЗАЛЕЖНОСТІ

6 квітня 1941 року німецько-фашистські війська вчинили збройний напад на Югославію. Внаслідок зради й боягузтва правлячих кіл, штучний монархічний конгломерат розпався протягом якихось дванадцяти днів. Король і уряд втекли за кордон, уповноваживши своїх генералів підписати акт про капітуляцію. Та народ не капітулював. Він розпочав боротьбу, що тривала чотири роки, або 1460 днів... Це були довгі дні і ночі боїв, страждань і смерті, про-

тягом яких загинуло 1 700 000 чоловік. Кожен десятий югослав віддав життя в ім'я свободи й незалежності своєї країни. За числом полеглих у другій світовій війні Югославія посідає третє місце після СРСР і Польщі. Крім того 270 тисяч югославів було вивезено до німецьких концтаборів, 137 тисяч — до таборів Італії, 4700 — у Норвегію.

Із закликом про початок всенародного повстання проти окупантів ЦК КПЮ звертається до народу 4 липня 1941 року, а вже 21 грудня того ж року було сформовано першу пролетарську народно-визвольну ударну бригаду.

●

Історики вважають, що вирішальна битва народно-визвольної війни в Югославії сталася на Тьєнтиште, або точніше на маленькій боснійській річці Сутесці в червні 1943 року.

Затиснута в глухих районах Чорногорії й Санджака, головна оперативна група з Верховним штабом партизанської армії пробивалася в Сербію. Бійців було всього 19 700, з них 4 тисячі поранених і хворих. Німці намагалися перешкодити проникненню югославських військових частин у Сербію, сподіваючись згодом оточити їх у каньйоні річок Піви й Тари. Щоб уникнути знищення головної оперативної групи, верховне командування вирішило змінити план і пробиватися в Боснію.

Вирішальна битва цього прориву відбулася на річці Сутеска й горі Зеленій. Вона почалася 15 травня і тривала місяць. Партизани опинилися майже в безвиході: виснажені бійці, голод, епідемії, погане озброєння. Дехто з представників західних іноземних місій при Верховному штабі вважав, що в такому становищі єдиний вихід — капітуляція. Тіто відповів їм: «Спитайте в моїх бійців, що вони про це думають».

Бій на Сутесці тривав безперервно, вдень і вночі. Нарешті, партизанам удалося прорвати вороже кільце. Було знищено майже 3 тисячі гітлерівців, втрати партизанів теж виявилися значними. Але битва на Сутесці стала легендою, що надихає сьогодні молоде покоління країни.

Монументальний пам'ятник у вигляді розсунутих скель символізує прорив ворожого кільця людьми, що виявилися твердішими за граніт. На кам'яних брилах викарбувано назви військових частин. «Хто поліг тут, той житиме вічно», — сказав про героїв Сутески поет Б. Мількович. У меморіальному склепі поховано понад три тисячі борців — їхні останки розшуку-

вали після війни на гірському, непрохідному Тьєнтиште спеціальні частини Югославської армії. 300 квадратних метрів стін меморіального музею «Панорама битви на Сутесці» вкривають фрески художника Крста Хегедушича: «Кільце», «Від Дурмитора до Піви», «Страшна гора», «Кривава річка», «Через Зеленгору», «Кам'яна пастка», «Прорив кільця», «Відгук Сутески». Вони розповідають про шлях страждань, злигоднів і перемоги.

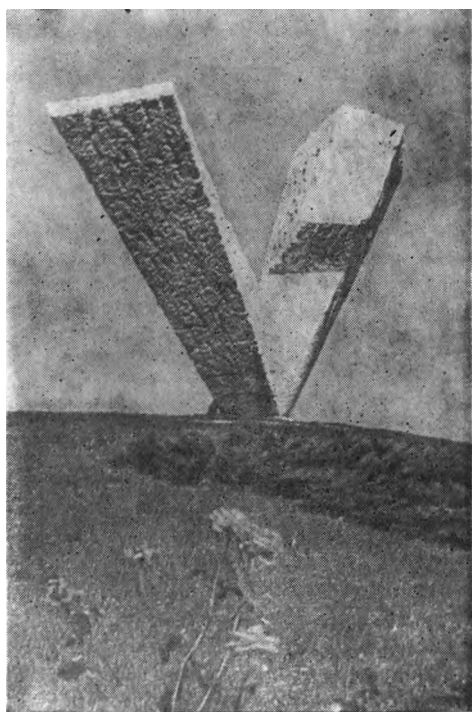
Колись дике Тьєнтиште сьогодні багатолюдне. Тут створено національний парк, куди прибуває молодь з усієї країни, чимало іноземних туристів. Радянські гості тут завжди бажані. Для школярів влаштовуються спеціальні уроки з історії.

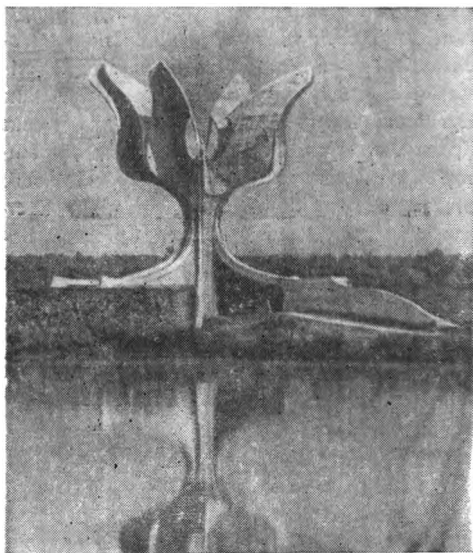
●

«Великий шкільний урок» щороку відбувається і в сербському місті Крагуєвац,

і

Мов крила зраненого птаха, злетіли вгору дві кам'яні брили на місці, де були розстріляні учні й учителі крагуєвацької школи.

Пам'ятник жертвам Ясеновацького концтабору. Архітектор В. Богданович.

де фашисти розстріляли учнів і вчителів п'ятих класів місцевої школи. На пагорбах що тридцять років тому були зрошені кров'ю, мов зламані білі крила, височіє монументальний пам'ятник, на якому вирізьблені обличчя дітей. На розкиданих брилах необтесаного каменю викарбувані написи, які свідчать про нескореність духу розстріляних — це останні слова вчителя: «Стріляйте, я однаково вестиму урок!», слова із зошитів п'ятикласників, слова з «Кривавої байки», присвяченої загиблим патріотам, поетеси Десанки Максимович. Розстріл у Крагуєваці — один із найжакливіших у списку фашистських злочинів. Разом з трьомастами учнів фашисти розстріляли того дня, 21 жовтня 1941 року, ще 7000 городян. Безпорадних, зв'язаних людей виводили групами з бараків і ставили під автомати. До самого вечора ті, яким пощастило уникнути смерті, чули автоматні черги. Було розстріляно кожного шостого мешканця міста. У долині між двома струмками сьогодні можна бачити 33 братські могили, де поховані робітники, селяни, інтелігенти, люди майже всіх національностей Югославії. У музеї меморіаль-

ного парку зберігаються 12 листів, написаних за п'ять хвилин до розстрілу. Вони звинувачують убивць нещадніше за будь-які протоколи: «Передайте товаришам, щоб вони боролися до перемоги. Я вмираю, але їм заповідаю вбивати фашистських гадін. Хай живе КПЮІ». «Дорогі мамо й тату, шлю вам привіт востаннє — Любиша». «Заповідаю тобі: бережи дітей». «Діти, помстіться ворогові за батька — Стева»... Є в цих словах, наскрйбаних на клаптиках паперу в темних бараках, щось близьке з щоденником, який вела в блокадному Ленінграді дівчинка Таня Савичева, з написами на стінах Брестської фортеці, з написами на могилах полеглих воїнів. Ці клаптики паперу хочеться назвати пам'ятниками епохи, першими творами великої літератури помсти, провісниками перемоги над фашизмом.

Рівно через три роки, 21 жовтня 1944 року, Крагуєвац було визволено силами ударної дивізії Народно-визвольної армії та 113-ї дивізії Червоної Армії. Цей день, що водночас є днем пам'яті розстріляних, щороку відзначається по всій Югославії.

Недалеко від Ясеноваца, старовинного містечка в Хорватії, стоїть величний пам'ятник, схожий на розсічену кам'яну квітку. Це пам'ятник жертвам фашистського терору в ясеновацькому концтаборі, де було замордовано 700 000 чоловік мирного населення. Концтабір заснували усташі влітку 1941 року на зразок нацистських таборів смерті. Сюди кидали старих, жінок і дітей, яких виловлювали по лісах та хапали по селах. Майже всіх їх поспіхом знищили, коли гітлеризм був напередодні падіння.

У квітні цього року на місці концтабору відбувся багатолюдний мітинг, присвячений тридцятиріччю героїчної події — повстання 1100 в'язнів, які вирішили голими руками прорвати кордон озброєних до зубів нацистів і вирватися з катівні. Майже всі вони загинули — врятувалося лише п'ятдесят чотири чоловіки. У день мітингу вшановуючи пам'ять семисот тисяч замордованих, велика колона людей серед яких були й ті, хто вижив, а найбільше молоді, вирушила до монументу. Того дня біля

величній кам'яній квітці юнаки й дівчата довго декламували поеми й вірші, присвячені жертвам концтабору.

●

Про злочини німецьких фашистів і усташів розповідають книжки: «Живі слова» (спогади свідків кривавих подій), «Злочинці в пастці» — написана по матеріалах судових документів, «Табір у Ясеноваці» — по-

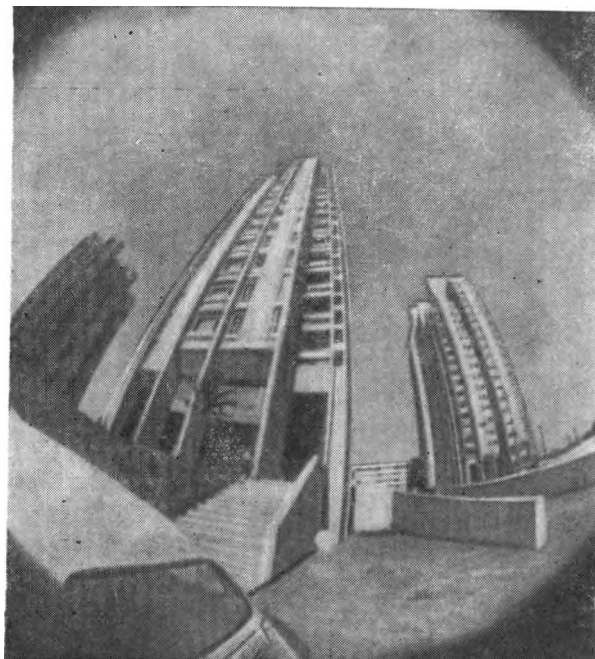
смертне видання Н. Павича, що загинув у Народно-визвольній боротьбі. Ці книжки зберігаються в Меморіальному музеї Ясеновацького концтабору.

Сьогодні, коли Югославія святкує 30-річчя проголошення Соціалістичної Федеративної республіки, до музеїв і пам'ятників на честь тих, хто віддали життя за свободу й незалежність батьківщини, приходять тисячі відвідувачів, щоб вшанувати пам'ять полеглих героїв.

Могила невідомого солдата в Тітограді.

ПОСТУП

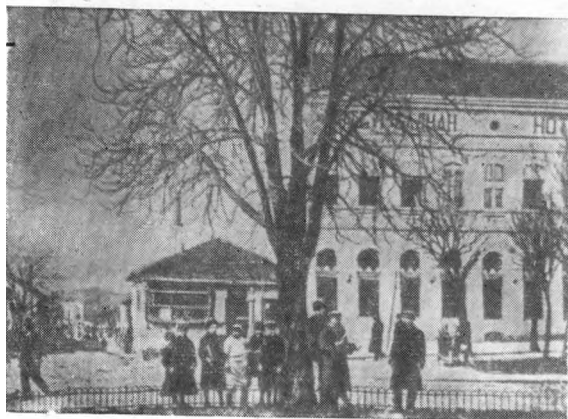

Белградці люблять говорити як про древність, так і про молодість свого міста. І це зрозуміло. Кожному, хто потрапляє до нього, насамперед впадають у око саме ці протилежні характеристики — древність і молодість.

Понад 2000 років тому в місці, де тиха Сава віддає свої води величному Дунаю, виникло перше поселення. Ця земля бачила кельтів і римлян, що звели тут місто Сінгудіум, готів, гуннів, візантійців, а в VII столітті н. е. її заселили слов'яни і нарекли місто Београдом. За довгі віки свого існування воно зазнало чимало ударів долі. Особливо тяжким було багатовікове турецьке панування. Та найстрашніших

БЕЛГРАДА

Вулиця Теразіє на початку нинішнього століття. (ліворуч). Теразіє сьогодні.

ран завдали Белграду гітлерівці. Розгром фашизму став початком відродження міста. 20 жовтня 1944 року після кривавих семиденних боїв Радянська Армія і частини Народно-визвольної армії увійшли в столицю Югославії. Місто з 280-тисячним населенням було у жахливому стані. За роки окупації тут було зруйновано 11 500 житлових будинків, знищено половину вулиць, усю промисловість, міський транспорт майже цілком вийшов з ладу, загинуло 50 тисяч чоловік.

Мабуть, не так уже й багато на світі міст, які б за якихось 30 років збільшили своє населення на мільйон чоловік. Потрібні були неабиякі зусилля, щоб кожного з цього мільйона забезпечити житлом, роботою, їжею, медичною допомогою...

Все почалося з плану. Плану, побудованого на точних розрахунках, об'єктивного і — грандіозного. Він був складений з перспективою розвитку міста до 2000 року і передбачав збільшення населення до 2-х мільйонів чоловік.

Реалізація плану почалася відразу ж після війни.

— Тоді, — згадує перший мер міста Нікко Петрович, — там, на лівому березі Сави було болото, і ми туди їздили полювати на диких качок... Необхідно було здійснити велику підготовчу та дослідницьку роботу. А це вимагало коштів. Але гадаю, всі наші витрати і зусилля виправдались.

Так, виправдалися. Сьогодні сотні автомашин мчать через новий міст на лівий берег до нового Белграда, де височать чіткі вертикалі оригінально-сучасного силуету міста, стоять адміністративні будівлі, широко розкинулися житлові квартали, відкриті зеленим килимом парків, помережані сіткою прямих вулиць... Тепер там живе вже

Площа Республіки.

150 тисяч чоловік, а незабаром кількість населення досягне чверті мільйона.

Один за одним виростали нові квартали на приміських пагорбах, які давно вже увійшли в межі міста. Баново, Канарево, Петльово, Шуміце, Звездара, Конярик... І якщо раніше в житловому будівництві дбали насамперед про кількість квартир — надто багато людей не мало нормальних умов для життя, — то тепер головна увага приділяється якості й красі забудови. Починаючи з 1968 року в Белграді щороку здають 10 тисяч квартир з високим рівнем комфорту і вигод.

Сім років тому було встановлено, що для повного забезпечення населення житлом треба збудувати 50 000 квартир. З того часу їх уже збудовано 70 000, а недавній аналіз показав, що треба ще 40 000.

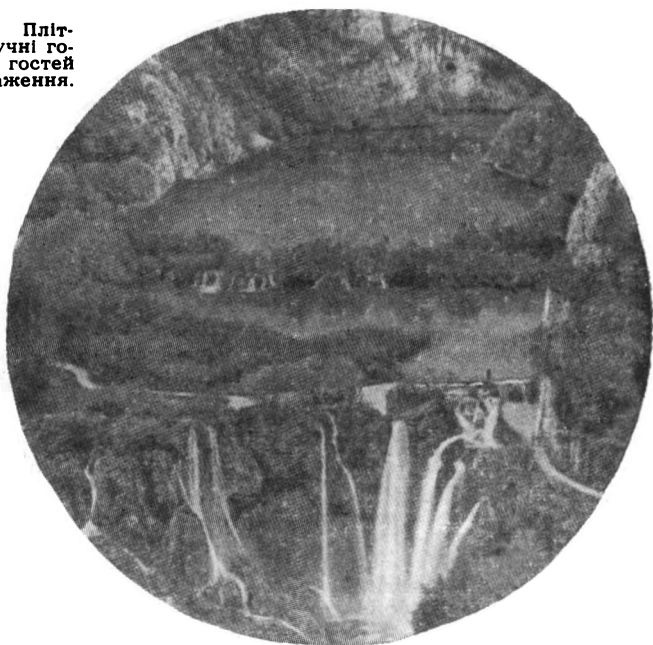
Так, місто росте небаченими темпами. І це наслідок бурхливого розвитку його економіки. Адже Белград — великий промисловий центр, тут 170 промислових підприємств, де працює 480 тисяч робітників. У приміських районах Зеле-

ун, Железнік, Раковіце, економічно зв'язаних зі столицею, розміщено металообробні, автомобільні та авіаційні заводи, завод сільськогосподарських машин, хімічний і текстильний комбінати. Широко відома продукція таких підприємств як «Іво Лола Рибар», «Ікарус», «25 мая», «Прва іскра», «Нікола Тесла» та інші.

Інтенсивним і різноманітним є наукове й культурне життя Белграда. Тут працює Сербська Академія наук, діють університет, 36 музеїв, Національний театр, філармонія, 46 кінотеатрів. Столиця соціалістичної Югославії стала місцем Міжнародних мистецьких фестивалів і конкурсів, таких, як кінофестиваль «Фест», музичний — «Белградська весна», художній дитячий — «Радість Європи», театральний — «Бітеф».

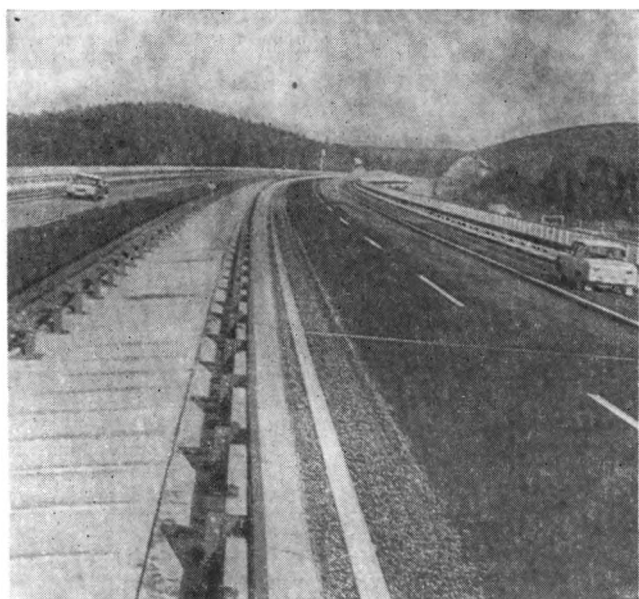
Сьогоднішній Белград — велика сучасна столиця — живе й розвивається бурхливо і динамічно. Лише дві річки, що зливаються посеред міста, як і одвіку, течуть розмірено та спокійно, вплітаючись блакитними стрічками у неповторний ландшафт столиці.

Мальовничі береги Плітвицьких озер і зручні готелі залишають у гостей найприємніші враження.

1929 року Бернард Шоу побував на Адріатичному узбережжі. Про одне з найкращих його міст — Дубровник він написав: «...якщо на землі існує куточок раю, то його треба шукати десь поблизу цього міста». Повернувшись до Англії, він опублікував у газетах листа, де закликав читачів відвідати Югославію. 1939 року до Югославії приїздило 276 тисяч іноземних туристів, тепер їх незрівняно більше, лише торік їх було вже понад п'ять мільйонів. Туризм перетворився на високорозвинену галузь, яка становить важливий фактор економічного потенціалу країни. Щедро обдарована

ЮГОСЛАВІЯ

природою, Югославія, з її чудовими кліматичними умовами, приваблює гостей як своїми курортами і пам'ятниками давнини, так і сучасністю.

Головний туристичний район країни — морське узбережжя. На берегах Адріатики збудовано 5 міжнародних аеропортів, які обслуговують 80 процентів приїжджих. Якщо довжина повітряної лінії понад берегом моря — 610 кілометрів, то довжина самого узбережжя становить 2092 кілометри. Внаслідок природ-

В Югославії будується все більше й більше зручних шляхів, які стають у пригоді численним авто туристам.

ного опускання суші тут утворилися численні мальовничі миси, затоки й бухти, всіяні тисячею островців.

Югославію відвідує чимало й автотуристів. Торік сюди в'їхало кілька мільйонів автомашин з іноземними номерними знаками. Ціна на пальне в Югославії нижча, ніж у Західній Європі. Гарні дороги — теж одна з передумов для збільшення кількості автотуристів. Уздовж узбережжя тягнеться сучасна автомагістраль, що зв'яже старовинні міста-курорти. У Пулі туристи можуть побачити римський амфітеатр, у Спліті — палац імператора Діоклетіана (III ст.), у Задарі — церкву святого До-

ната (IX ст.), ця ж дорога приведе їх до Дубровницьких порталів, фортець Будви, мініатюрного містечка-готелю Святий Стефан та до інших відомих міст.

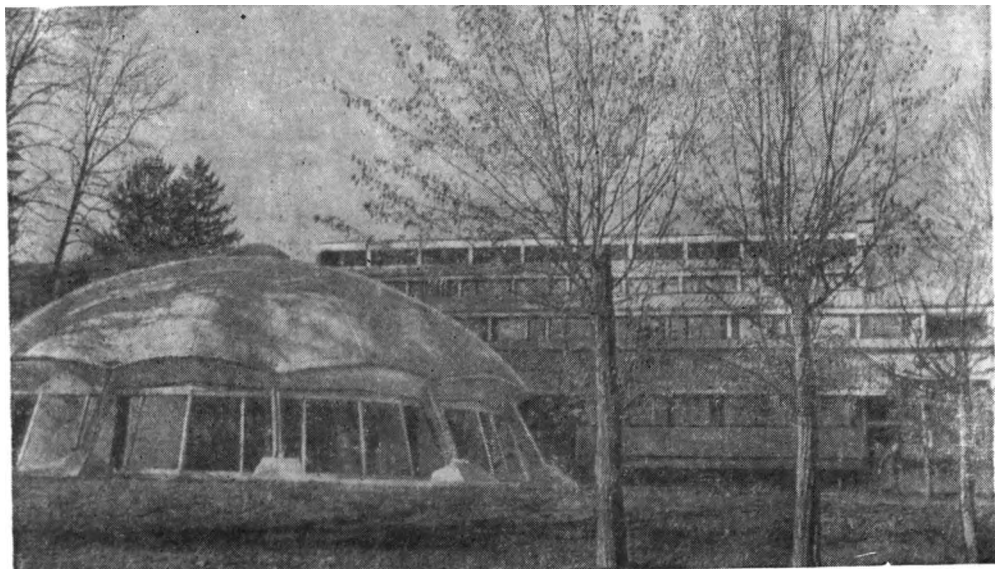
Югославія може одночасно прийняти близько 700 тисяч гостей у туристичних закладах і готелях, а 250 тисяч розмістити на приватних квартирах. Більшість готелів побудовано за останні роки, 10 процентів із них мають закриті басейни та спортивні майданчики, що дає змогу продовжити сезон і взимку. Однак гості віддають перевагу не дорогим готелям, а зручним кемпінгам, тому перед туристичними фірмами поставлено завдання прискорити

темпи спорудження нових об'єктів такого типу.

Туризм — це, звичайно, не лише краєвиди та готелі, але й високий рівень обслуговування, вміння добре організувати відпочинок гостей. Неабияке значення має вивчення психології туриста. Кожен іноземець — потенціальний пропагандист баченого у себе вдома. Тому треба забезпечити йому такий відпочинок, щоб наступного разу він знову приїхав та ще й зі своєю родиною. На перше місце ставиться сервіс. Кваліфікованих спеціалістів у цій галузі від кельнерів, портьє та гідів до теоретиків і психологів готує Вища школа туризму та економічний фа-

— КРАЇНА ТУРИЗМУ

Готель у курортній місцевості Самбор на 100 місць із закритим басейном, до якого подається вода з гарячого мінерального джерела. Влітку дах басейну розсувається.

Узбережжя Югославії порізане глибокими затоками та фіордами, що надають йому особливої краси й неповторності.

культет Загребського університету, який має кілька філіалів у великих приморських містах. Туризм тут вивчається як окремий фах. Про розширення матеріальної бази дбають головним чином місцеві туристські бюро, що виникають у всіх пунктах, де існують можливості для розвитку туризму. Одну з нових фірм було створено кілька років тому на Дунаї після пуску гідроелектростанції Джердап («Залізні ворота»), спорудженої спільними зусиллями югославських, румунських та радянських спеціалістів.

В Югославії налічується близько 300 озер, серед них такі відомі, як Плітвицькі озера в Хорватії, Охридське

озеро в Македонії; Сербія славиться своїми лікувальними водами, мінеральними й гарячими джерелами, пам'ятниками середньовіччя — все це потенціальна база для дальшого розвитку внутрішнього і міжнародного туризму.

Нинішнього року спочатку в Альпійській Словенії, а потім і в Сербії почали практикувати нову, але перспективну форму туризму — туризм на селі. Фірми вступають у контакт із сільськими «задругами» (кооперативами.— Ред.), як правило, з тими, що розташовані неподалік від промислових міст, і за невисоку плату робітники їдуть відпочивати в села, тим самим економічно підтримуючи сільське населення.

Великі туристичні фірми почали складати угоди з робітничими організаціями.

1974 року в готелях вищої категорії вже відпочивало 8 тисяч робітників, а число югославських туристів у готелях складало влітку 15 процентів, а взимку 41 процент. Нинішнього року кількість вітчизняних туристів зросла ще більше.

Туристичний Союз Югославії об'єднує 29 організацій, які приносять 80 процентів усього прибутку. Союз має 650 автобусів, 1300 автомобілів, 30 пароплавів тощо. Найбільші фірми — белградські «Юготурс», «Путнік» та «Інекс», загребська «Генералтурист», люблянська «Компас», сплітська «Далмаціятурист» — успішно здійснюють туробмін з «Інтуристом». Радянські гості, подорожуючи по континентальній частині Югославії або відпочиваючи на Адріатичному узбережжі, знайомля-

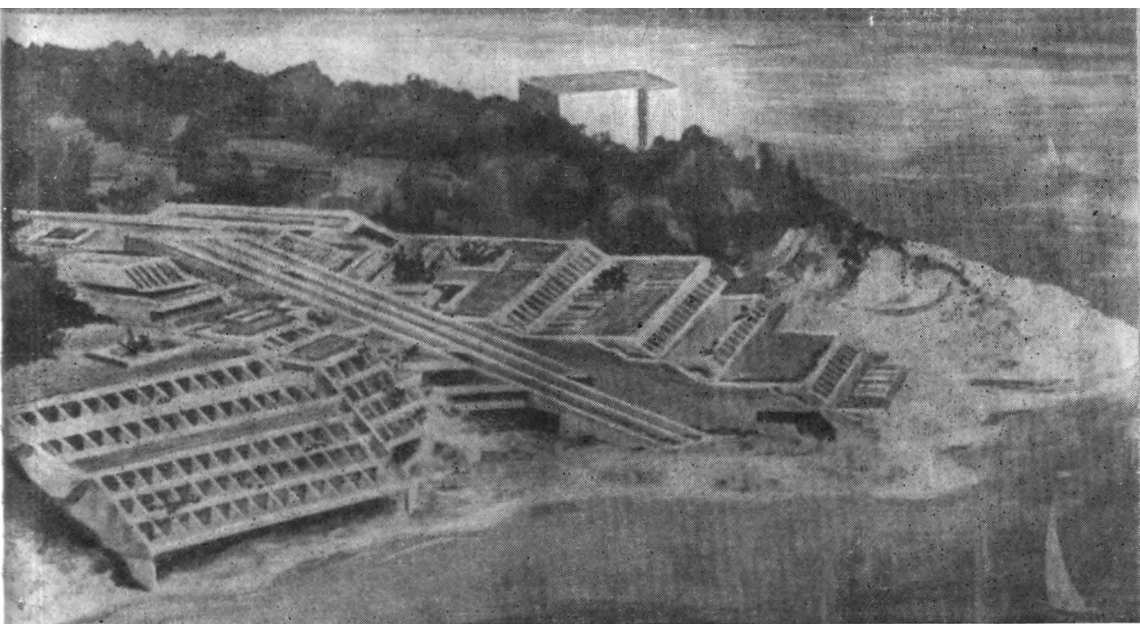
Щорічний театральний фестиваль у Дубровнику приваблює численних туристів і гостей Югославії.

ться з країною та її людьми. Практика підтвердила корисність такого співробітництва. Адже енергетична криза, підвищення цін на пальне, нестабільні курси валют, інфляція — всі ці та інші економічні знегоди, які так негативно впливають на розвиток туризму в капіталістичних країнах Заходу, розбиваються на рубежах країн соціалістичної співдружності. На 1974 рік туристичний обмін СФРЮ з країнами Ради Економічної Взаємодопомоги досяг 23 мільйонів чоловік.

Євген МЕЛЬНИЧЕНКО

Макет нового туристичного комплексу Бабин Кук біля Дубровника.

Нове Скоп'є.

МІСТО, ЯКЕ ТРИЧІ ВМИРАЛО

Сьогодні в Скоп'є вже ніщо не нагадує про жахливу трагедію, яку місто пережило 12 років тому. Величезної сили землетрус знищив його майже дощенту. Уціліла п'ята частина будівель. Без даху над головою

лишилось 200 тисяч чоловік...

Тепер тільки руїни вокзалу з мертвими стрілками баштового годинника, що спинилися того ранку о 5 годині 17 хвилин, не дають забути людям про пережи-

те стихійне лихо. Вирішено так і залишити їх назавжди як пам'ятку про те, на що було схоже місто того зловісного дня.

Скоп'є — місто старовинне. Згадку про нього можна знайти ще у Птоломея. Землетруси 518 та 1515 років двічі зрівнювали його з землею. Але щоразу воно відроджувалося.

Долина річки Вардар, де Скоп'є розташоване, завжди була ареною запеклої боротьби, що з давніх-давен точилася за панування на Балканах. «Залізний кан-

цлер» Бісмарк навіть колись сказав: «Той, у чийх руках долина Вардара, — господар на Балканах».

Скоп'є — адміністративний центр Македонії — було відбудоване зусиллями всіх народів соціалістичної Югославії. Крім державних асигнувань, кошти на його відбудову давав кожен громадянин країни. Істотну допомогу місту подало понад 80 держав і ряд міжнародних організацій. СРСР, наприклад, спорудив домобудівний комбінат і на прохання югославського уряду надав кредит у сумі 30 мільйонів карбованців. У відбудові міста брав участь інженерний батальйон Радянської Армії.

Сьогодні Скоп'є — велике сучасне місто з 300-тисячним населенням. Воно простяглося вздовж берега Вардара на 24 кілометри. Тут у гармонійне ціле злилися будівлі різних архітектурних стилів. Деякі будинки вражають поєднанням

зручності і краси. Досить сказати, що у створенні нового Скоп'є брав участь відомий японський архітектор Кендзо Танге, бразильські та італійські зодчі.

Численні мости, що з'єднують береги Вардара, добре сплановані квартали, досконало організований міський транспорт позбавили місто однієї з найпекучіших урбаністичних проблем — проблеми транспортних комунікацій. І все ж таки можна псчути, як літні люди з сумом згадують старе Скоп'є. Назавжди відійшла в минуле його неповторна атмосфера — затишні вузькі вулички та провулки.

Перед землетрусом у місті жило близько 20 процентів населення Македонії. Сьогодні тут уже 30 процентів. До війни місцева промисловість обмежувалася тютюновими фабриками. Тепер на околицях Скоп'є працюють гірничо-металургійний комбінат, завод автокарів, мебльова фабрика,

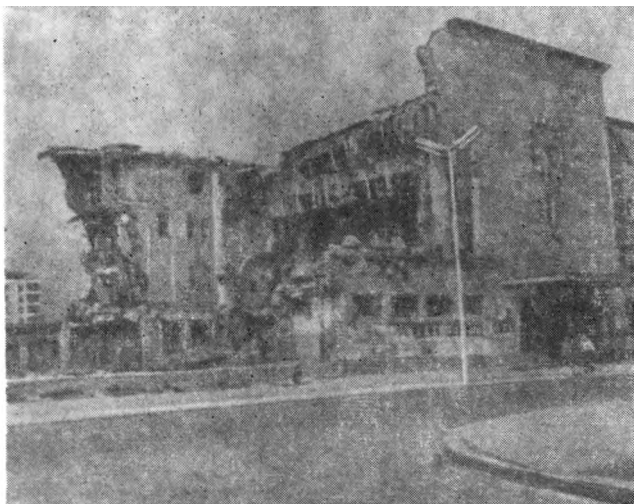
фармацевтичні підприємства, цементний завод, електростанція, фабрика по переробці овочів. Всі вони оснащені сучасною технікою.

Однак труднощі з кваліфікованими кадрами — досі одна з найпекучіших проблем міста, як і всієї республіки. Перед війною у Скоп'є налічувалося лише 500 фахівців з вищою освітою. Тут не було жодного вузу. Лець животів філіал філософського факультету Белградського університету (120 студентів). 1946 року в місті відкрито університет з 9 факультетами, на яких навчається понад 15 тисяч студентів. Якщо згадати майже суцільну неписьменність населення в довоєнні роки, стануть зрозумілі труднощі, що їх довелося подолати македонцям в організації народної освіти.

Тепер у Македонії запроваджена обов'язкова 8-річна освіта. Окремі школи відкрито для дітей, що розмовляють албанською та турецькою мовами.

Скоп'є — великий культурний центр. Тут діють Македонський національний театр, багато кінотеатрів, клубів, бібліотек. Гордість міста — музей сучасного мистецтва. Цей заклад не обмежується традиційними музейними формами роботи. Крім постійної експозиції живопису і скульптури, організуються виставки архітектурних проектів, дизайну, фотографії, карикатури. Для формування естетичних смаків громадськості влаштовуються виставки поза межами музею. Організовано обмін експозиціями з іншими країнами.

Руїни вокзалу, збережені на згадку про останній землетрус 1963 року.

АЛЖІР

У столиці країни відбувся X конгрес арабських письменників. Відкриваючи його, алжирський міністр інформації і культури Ахмед Талеб Ібрагімі так сформулював провідне гасло цього конгресу: «Боротьба на культурному фронті нерозривно пов'язана з іншими формами боротьби за незалежність і право на розвиток».

АНГЛІЯ

На щорічному музичному фестивалі в Олдборо був виконаний новий твір Бенджаміна Бріттена — музична сюїта «Колись». Твір цей з'явився після тривалої творчої перерви, викликаної хворобою 62-річного композитора. Сюїта складається з п'яти частин. В основу яких покладено англійські фольклорні мотиви.

БЕЛЬГІЯ

Ефективну форму популяризації театрального мистецтва обрав Бельгійський національний театр. Він постійно подорожує по містах країни. Вистави під час гастролей відбуваються у великому наметі. Тут протягом тижня театр показує одну класичну п'єсу, одну сучасну, експериментальний спектакль, п'єсу для дітей, один студійний спектакль, влаштовує вечір художнього читання. Мета цих гастролей — заохотити глядачів до відвідування театру в Брюсселі. І хоч таке турне із щоденною зміною репертуару вимагає від акторів і технічного персоналу багато сил, воно виправдовує себе, бо здобуває все нових і нових глядачів.

БОЛГАРІЯ

Вийшов з друку перший номер журналу «Болгарски фолклор» — орган Інституту фольклору Академії наук НРБ. Головний редактор журналу — академік Петр Динев.

ВЕНЕСУЕЛА

Соціолог Арнальдо Ітурбо підрахував епізоди з різними формами насильства, показані протягом тижня по венесуельському телебаченню. По каналу «А» демонструвалися телевізійні фільми, в яких налічувалося 18 вбивств, 25 крадіжок і 27 шахрайств. Канал «В» показав 14 вбивств, 38 крадіжок, 9 гвалтувань. Канал «С» — 14 вбивств, 7 гвалтувань і 84 бійки. Таким чином, вважає Арнальдо Ітурбо, венесуельське телебачення виконує, всупереч своєму суспільному обов'язку, різко антисоціальну роль.

ЗАХІДНИЙ БЕРЛІН

Відбувся XVI конгрес Міжнародного театрального інституту, делегати якого представляли п'ятдесят країн світу. Радянську делегацію очолював народний артист СРСР М. І. Царьов. На конгресі обговорювалися результати діяльності МТІ за минулі два роки (попередній форум цієї організації збирався в Москві), ухвалено плани подальшої діяльності. Генеральний секретар МТІ Жан Даркант (Франція) у своїй промові підкреслив важливу роль Міжнародного театрального інституту в справі активізації міжнародних театральних контактів.

ІТАЛІЯ

У флорентійському «Театро мунале» відбулася нарада представників провідних західноєвропейських та американських оперних театрів, на якій обговорювалися шляхи подолання тяжкої фінансової кризи, що привела ці театри на грань краху. Керівники великих оперних театрів Відня, Мілана, Стокгольма, Брюсселя,

Сан-Франціско, Мюнхена та інших міст закликали своїх колег покласти край здирству з боку відомих на Заході співаків та співачок. Ця, за виразом промовців, «опера мафія» править величезні гонорари, і її представники (в цьому зв'язку називалися, зокрема, імена Біргіт Нільсон, Джоан Сазерленд, Пласідо Домінго, Карло Бергонці, Лучано Павароті, Шеріл Мілнс) категорично відмовляються співати, якщо їм пропонують бойкот похвалливим солістам. На нараді у Флоренції лунали навіть заклики оголосити бойкот похвалливим солістам. Практичніші учасники дискусії, однак, слушно зауважували з цього приводу, що на Заході тільки «зірки» і заманюють тепер публіку в оперні театри.

Найбільшою літературною премією — «Стрега» — відзначено цього року письменника Томазо Ландольфі (нар. 1908 р.) за збірку оповідань «Випадково». Ландольфі відомий у себе на батьківщині не тільки як прозаїк, але й перекладач з французької та німецької мов, а також тонкий знавець творчості Пушкіна й Гоголя.

Після подорожі по Африці Альберто Моравія написав сценарій документального фільму про Чорний континент. Текст за кадром читатиме сам письменник.

Видавництво «Ейнауді» розпочало публікацію чотиритомної «Історії мультиплікаційного фільму» Джанні Рондольфо.

Нанні Лой знімає кінофільм «Безробітний», у якому головну роль — безробітного неаполітанця — виконує Джан Марія Волонте.

МОНГОЛІЯ

Кінематографія країни відзначила своє 40-річчя. Студія «Монголкіно» була створена в 1935 році в Улан-Баторі за допомогою радянських фахівців. Міжнародний дебют «Монголкіно» відбувся 1956 року, на фестивалі в Карлових Варах, де фільм Р. Доржпалама «Що нам заважає?» був відзначений дипломом.

НДР

У державному музеї міста Шверіна експонувалася виставка «Жінка і суспільство», присвячена Міжнародному року жінки. На виставці були представлені твори провідних митців республіки.

Сузанна Канд-Горн (НДР). Родина біля моря. Олія.

ПОЛЬЩА

Кінематографісти знімають продовження популярної телесерії «Ставка, більша за життя». В новій серії Клос (актор Станіслав Микульський) — наш сучасник, журналіст і співробітник спеціальних органів ООН, що вистежують і викривають гітлерівських воєнних злочинців. Дія багатосерійного фільму відбувається в Південній і Центральній Америці, в Західній Європі й Польщі.

Вийшов з друку черговий том «Хроніки життя і творчості Адама Міцкевича». «Хроніка» являє собою першу спробу в польському літературознавстві створення біографії такого роду. В ній день за днем, а подекуди й година за годиною подаються всі факти і події з життя поета. Опубліковано вже чотири томи.

США

Бостонське видавництво «Бікон пресс» надрукувало антологію прозових та поетичних творів «Тобі, Пабло Неруда, тобі, Чілі», присвячену пам'яті великого чілійського поета і Сальвадора Альєнде. Уклав антологію поет Уолтер Лоуенфелс. У ній представлені 140 письменників з двадцяти семи країн, серед них Л. Арагон, М. Астуріас, В. Хара, Н. Гільєн, Є. Євтушенко

Ентоні Квін зняв за твором Антуана Сент-Екзюпері кінофільм «Земля людей». Роль Сент-Екзюпері виконує італійський актор Франко Неро.

Після тривалої перерви Одрі Хепберн знову з'явиться на кіноекрані — в пригодницькому фільмі «Смерть Робіна Гуда» (режисер Річард Лестер).

Перебуваючи в Польщі, Ерскін Колдуелл дав інтерв'ю кореспондентові журналу «Панорама».

«Після дворічної перерви я сів за новий твір. — сказав письменник. — Це буде книжка про мої подорожі по Америці. У ній не буде вигадок. П'ятдесят своїх попередніх книжок я присвятив головним чином Півдню. Тепер я від цього відійшов, бо життя на Півдні невпізнанно змінилося. Він тепер не відрізняється від решти Америки».

У відповідь на запитання про виховну роль літератури письменник зазначив: «Американська молодь перебуває в тяжкому становищі, її роздирають протиріччя. Молоді люди втратили орієнтири, не знають, що їм робити. Живуть без визначеної мети... Література їм просто не потрібна. Вони прагнуть чогось такого, що діє відразу: музики, наркотиків, кіно. Література через це збіднюється, але цілком можливо, що саме із середовища цієї молоді народиться письменник, який її представлятиме. Не знаю, коли це станеться: через рік, два чи три. Може, через десять. Але рано чи пізно хтось з'явиться й напише на папері слова замість музичних знаків».

ФРАНЦІЯ

Асоціація театральних та музичних критиків назвала своїх лауреатів театральнo-концертного сезону 1974—1975 рр.

Найкращим спектаклем визнаний «Тімон Афіський» Шекспіра в постановці Пітера Брука. Лоран Терзієв і Анні Жірандо відзначені преміями як найкращі актори сезону, лаври найкращого режисера здобув Робер Оссейн за постановку «Злочин і кара» за романом Достоевського і «Ернані» В. Гюго.

ЧССР

Романіст Ян Отченашек вперше виступив як драматург. На сценах театрів з успіхом іде його комедія «Уїкенд серед тижня». «Це прекрасна, правдива п'єса про одвічну тугу людини за щастям, за коханням», — характеризує п'єсу тижневик «Творба».

Під час днів чеської і словацької поезії празький музей «Пам'ятники національного письменства» організував виставку з нагоди 75-річчя з дня народження Вітєзслава Незвала. Особливо широко представлені експонати, що характеризують В. Незвала як поета-громадянина: газетні статті, доповіді, фото. Особливий інтерес становить ряд документів, пов'язаних з антифашистською діяльністю В. Незвала у 30-х роках.

Театрально-літературне агентство «ДІЛІА» відзначило 25-річчя своєї діяльності. За цей час при його посередництві за кордоном видано понад шість тисяч творів чеських авторів. Агентство співробітничало з багатьма зарубіжними видавництвами і літературними агентствами. Особливо великий попит — на твори К. Чапека, Я. Гашека, Ю. Фучіка. Так, наприклад, книжка Ю. Фучіка «Репортаж, писаний під шибеницею» витримала за кордоном 80 видань.

1975 року «ДІЛІА» підготувала російською, англійською, французькою, німецькою мовами добірку творів чотирьох чеських поетів — С.-К. Неймана, Іржі Волькера. Вітєзслава Незвала та Вілема Завади

ЮГОСЛАВІЯ

«В українському журналі «Все-світ» югославські поети. Опубліковано панораму чорногорської і македонської поезії», — під такою назвою центральна белградська газета «Політика» від 12 серпня 1975 р. надрукувала велике повідомлення про переклади творів югославських поетів, уміщені в березневому й серпневому номерах нашого журналу. Газета розповідає про історію заснування «Все-світу», дає високу оцінку перекладам, зробленим «найкращими майстрами художнього перекладу в українській літературі». «Вперше, — зазначає рецензент, — іноземний журнал подає огляд югославської поезії по соціалістичних республіках Ця справа, без сумніву, сприятиме дальшому зміц-

ненню культурних зв'язків і зближенню літератур».

У Загребі відбувся десятий міжнародний огляд непрофесійних фольклорних ансамблів, на якому свої пісні, танці, старовинні інструменти та одяг демонстрували близько вісімдесяти селянських колективів з усієї Югославії та зарубіжних країн.

Селянки в національному вбранні на вулиці Загреба.

Премією імені Прешерна — найвищою премією в Словенії за успіхи в галузі мистецтва — відзначено: академіка Братко Крефта — за дослідження в галузі літератури і театрального мистецтва; композитора, піаніста і диригента Павла Шивича; художника проф. Збрана Дідека і Франа Мілчиньски-Ісжека за працю в галузі телебачення, кіно і радіо; піаністку Дубравку Томшич-Среботняк, яка нагороджена цією премією вдруге.

Фільм «Дервіш і смерть», знятий за однойменним романом М. Селімовича, став переможцем загальноюгославського кінофестивалю, який щороку проводиться у місті-курорті Пула. Журі відзначило фільм призами за режисерську і операторську роботу

Кадр з фільму «Дервіш і смерть».

Схвальну оцінку екранізації роману (режисер З. Велимирович, у головній ролі В. Миричо) дав і автор книги.

У македонському містечку Охрид відбулась традиційна зустріч письменників і суспільно-політичних діячів на честь «македонського Гомера» — видатного поета XIX ст. Григора Прлічева.

У Белграді була організована перша виставка грамофонних пластинок, яка стала й першою такою виставкою в Югославії. На виставці було обговорено зміст і якість продукції чотирьох фабрик грамофонних пластинок.

Рада Співки письменників Сербії відзначила Адама Пуслоїча премією ім. Мілана Ракича за збірку поезій «Релігія пса» та Мілутіна Петровича за книгу віршів «Зміни».

За ініціативою членів редакції тижневика «Єж» почато публікацію «Малої гумористичної бібліо-

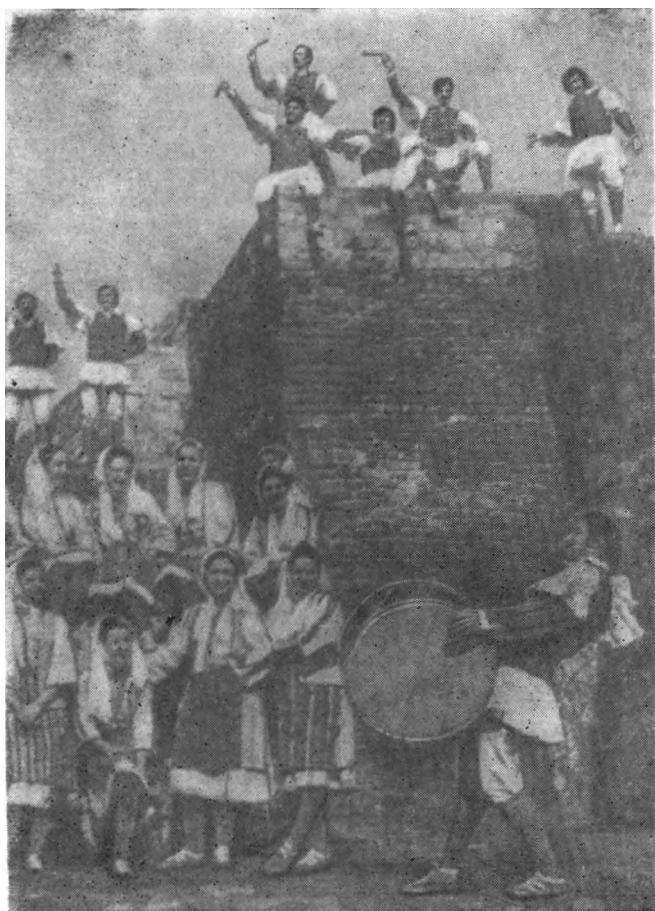
теки». Вже видано перший цикл, до якого увійшло десять книг. Видання ілюстроване відомими карикатуристами Югославії.

У Белграді відбувся кінофестиваль, на якому демонструвалося понад 80 кінокартин різного жанру з 38 країн. Югославська кінематографія була представлена фільмами «Дервіш і смерть», «Ужицька республіка».

Свою двадцяту річницю відзначила кіностудія «Загреб-фільм». Від часу заснування на студії знято майже 1000 кінострічок.

ЯПОНІЯ

Книжка для дітей «Босоногий Хен» Кейдзі Накадзави — про хлопця, який вирішив присвятити своє життя боротьбі проти війни й атомної зброї, — стала навчальним посібником у початкових та середніх школах Хіросіми. Кейдзі Накадзава — свідок атомного вибуху над Хіросімою 6 серпня 1945 р. Японська критика характеризує книжку «Босоногий Хен» як «антивоєнний буквар».

Македонський танок у виконанні студентського ансамблю.

ТАНЦІ МОЛОДІ

Їхніми виступами захоплювалися в Англії, Норвегії, Франції, Бельгії, Португалії та багатьох інших країнах. А молоді виконавці справедливо пишалися, що прилучають до мистецтва свого народу все більше й більше людей.

Студентський ансамбль пісні і танцю імені Жікіца Йовановича Шпанаца народився понад 20 років тому. Колектив був створений 1954 року в студентському міс-

течку Нового Белграда і йому присвоїли ім'я легендарного партизана, який першим 7 липня 1941 року відкрив вогонь по ворогові.

Сьогодні ансамбль налічує 400 чоловік. Крім танцювально-хорової групи, він має акторську студію, оркестр народних інструментів.

Майбутні юристи, економісти, лікарі та інженери свій вільний від навчання

час віддають улюбленому мистецтву. В їхньому репертуарі — пісні і танці всіх народів Югославії. І в цьому відчувається не тільки палка любов до своєї багатонаціональної батьківщини, але й висока професійна майстерність. Адже всім відомо, скільки яскравих барв, елегантності й темпераменту в самобутньому мистецтві словенців, хорватів, сербів, македонців, чорногорців, босняків. І в кожному танці, у кожній пісні треба виразити найістотніше, тобто душу народу, який створив їх.

Численні відзнаки на вітчизняних і міжнародних фестивалях, золоті медалі, одержані в Греції та Італії, свідчать, що юнаки й дівчата з Белграда прекрасно справляються з цим благородним завданням.

Студентський ансамбль пісні і танцю не тільки прилучає своїх учасників до скарбів мистецтва, а й служить для них великою виховною школою. «Керівництво ансамблю, — говорить студент економічного факультету Бранко Љурич, — завжди цікавиться нашими успіхами в навчанні. І це примушує нас ще серйозніше ставитися до занять. Після поїздок, які іноді тривають по кілька тижнів, ми всі сідаємо за підручники, і тоді для нас не існує нічого, окрім науки».

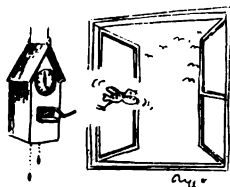
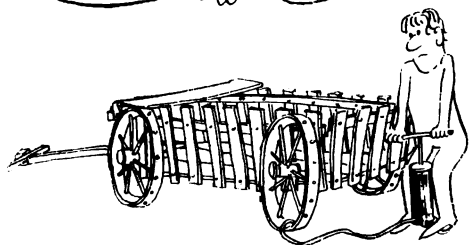
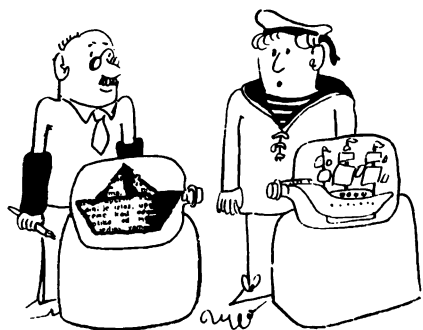
Коли ж після закінчення вузу колишні учасники ансамблю прибувають на нове місце роботи, вони організовують свої танцювальні і хорові колективи. Мистецтво народу, якому вони служили протягом студентських років, не відпускає вже їх, наповнює їхнє життя великою творчою радістю.

А перед деякими з учасників ансамблю відкривається шлях на професійну сцену, в кіно. Такі, наприклад, дола відомих нині в Югославії акторів Бекіна Фем'ю та Миші Янкетича.

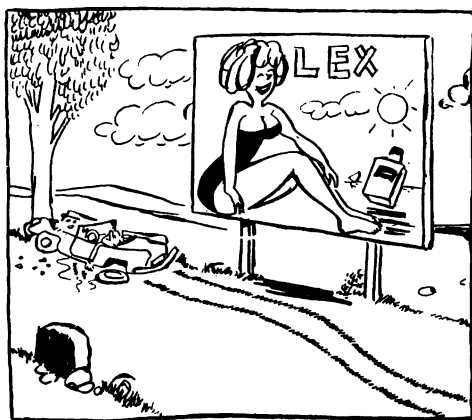
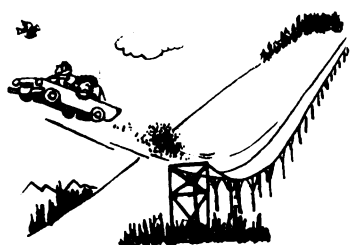
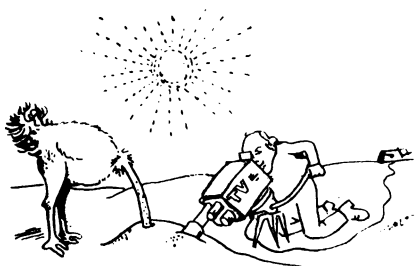
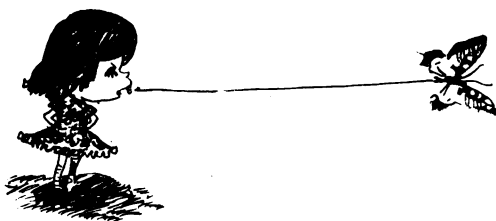
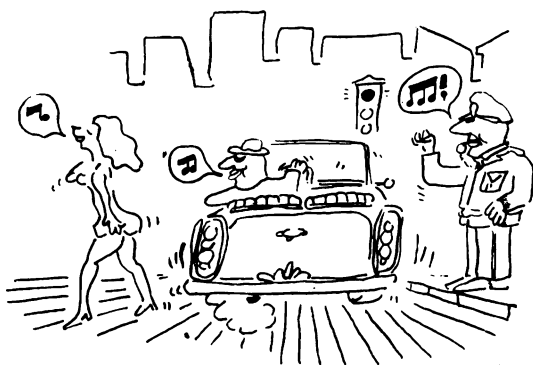
ЮГОСЛАВСЬКА КАРИКАТУРА

Імена югославських художників Дімітара Чудо (нар. 1941 р.) та Ісмете Вольєвича (нар. 1922 р.) популярні не лише на батьківщині, але й за її

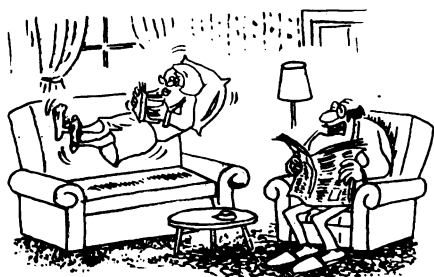
межами. Обидва вони лауреати багатьох югославських і міжнародних конкурсів карикатуристів. Вміщені ліворуч малюнки Дімітаре Чудо взяті з його першої авторської збірки, поруч — малюнки Ісмета Вольєвича, що, як і решта карикатур в номері, передруковані з югославської преси.

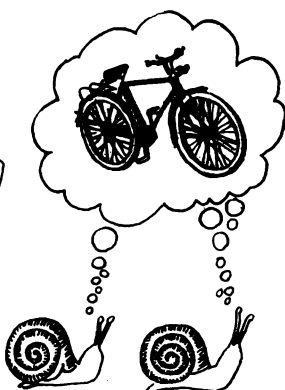

— А ти весь час говорила, що ми на автостраді.

— Облиш нарешті читати ці дурні книжки з парапсихології.

**Головний редактор
Дмитро Павличко.**

**Редакційна
колегія:**

**Дмитро Білоус,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора)
Марія Орлик,
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха,
Олексій Полторацький,
Юрій Смолич.**

**Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.**

**Художній редактор
Микола Коваленко.**

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34.
Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи — 93-29-61.
Видавництво «Радянський письменник», 252133.
Київ-133, бульвар Лесі Українки, 20.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

БФ 27726. Здано до набору 11. VIII. 1975 р. Підписано до друку 26. IX. 1975 р. Формат паперу 70×100^{1/16}. Друк. фізичн. арк. 15. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 19,89. Тираж 58.390. Ціна 60 коп. Зам. 04353.

«ВЕСЬ МИР», № 11, 1975 (на українском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины и Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами. Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252133. Киев-133, бульвар Леси Украинки, 20. Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047. Киев-47, Брест-Литовский проспект, 94. Печат. физ. листов 15. Условн. печ. листов 19,5. Учетн.-изд. листов 19,89. Тираж 58.390. Цена 60 коп. Зак. 04353.

**Ордена Леніна комбінат друку видавництва
«Радянська Україна», 252047, Київ-47,
Брест-Литовський проспект, 94.**

В С Е
В С Е
В С Е
В С Е
В С Е

С В И Т
С В И Т
С В И Т
С В И Т
С В И Т
С В И Т
С В И Т
С В И Т
С В И Т

В С Е
В С Е